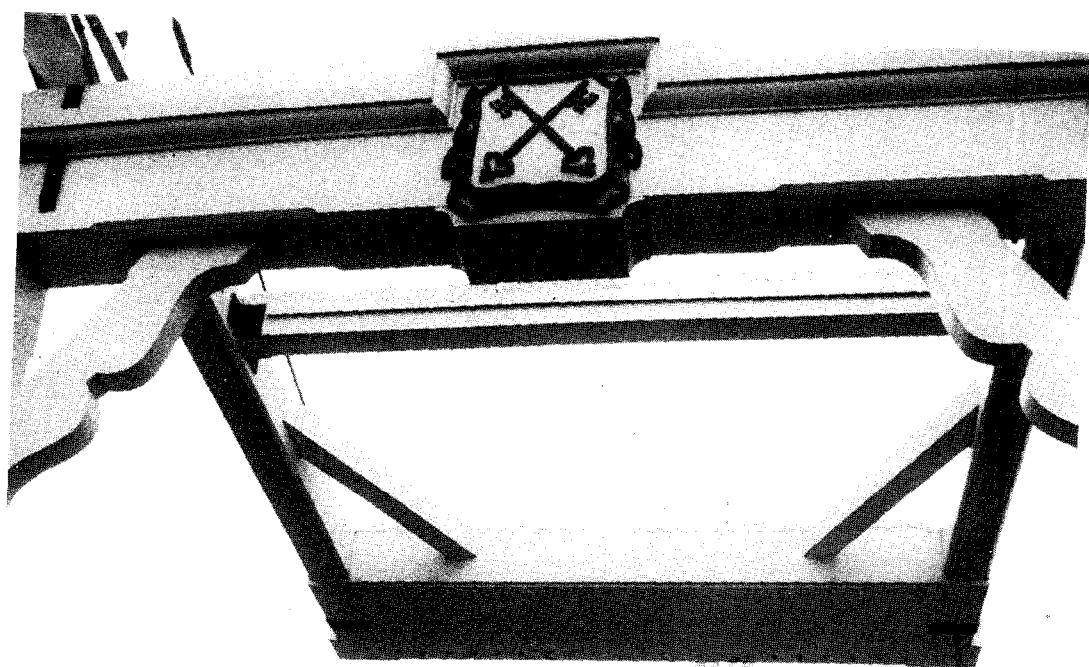

LEIDS JAARBOEKJE 1992

LEIDS JAARBOEKJE
1992

JAARBOEKJE

VOOR
GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
VAN
LEIDEN EN OMSTREKEN

1992

VIERENTACHTIGSTE DEEL

GEDRUKT VOOR DE VERENIGING OUD LEIDEN
DOOR NAUTILUS LEIDEN

COLOFON

Zetwerk: Grafaria Leiden
Druk: Nautilus Leiden
Bindwerk: Aad Looy bv Katwijk

Omslag: D Herenpoort. Fragment van een kopergravure door A. Delfos naar een tekening van J. de Beijer, 1762. Coll. Gemeentearchief.

Tegenover titelpagina: Impressie van de eerste Leidse marathon. Foto Loek Zuiderduyn 1991.

VOORWOORD

In 1992 vond de tweede Leidse marathon plaats en beleefden we de achtste Leidse Lakenfeesten. In het najaar wordt de tweede Leidse Boekenavond georganiseerd. Het medaillon in de Breestraat, door Oud Leiden aangeboden bij haar 75-jarig bestaan in 1977, werd weer in de Breestraat voor het stadhuis aangebracht. Nu bestaat onze vereniging 90 jaar en verschijnt deel 84 van het *Leids Jaarboekje*, een ononderbroken reeks vanaf 1904. Zou de eerste redactiecommissie dit ooit verwacht hebben? Waarschijnlijk niet, want de eerste deeltjes kwamen moeizaam van de grond en werden bij gebrek aan kopij grotendeels volgeschreven door de redactieleden zelf.

Over gebrek aan kopij hebben wij dit jaar niet te klagen gehad. De tweejaarlijkse Oud-Leidenprijs leverde een behoorlijk aantal inzendingen van een goede kwaliteit op, die als artikelen geplaatst konden worden. We zijn dan ook zeer dankbaar dat we deze keer twee extra katernen mochten gebruiken.

Het voor U liggende deeltje, op het omslag gesierd door de Herenpoort, begint met het bekroonde artikel over de Cellebroeders. Een ander middeleeuws onderwerp wordt door de voorzitter van Oud Leiden uit de doeken gedaan; hij belicht een handschrift uit het Begijnhof. Nog een directe band met de vereniging: van het pand Vliet 9, vroeger eigendom van Oud Leiden, vindt U de bouw- en bewoningsgeschiedenis. Over bewoners van Oude Singel 118 leest U in het artikel over Daniël van Eys.

In het numismatisch jaar 1992 kan natuurlijk een bijdrage over penningen niet ontbreken. Het sneuvelen van de student Cornelis Mina tegen de Fransen in 1672 leverde zijn vrienden een penning en ons een artikel op. De Fransen komen ook terug in het verhaal over de omwenteling van 1795.

De negentiende eeuw belicht burgemeesters en hoeren en de fotografe Katharina Behrend voert ons de twintigste eeuw binnen. Een zeer persoonlijke beschrijving van de donkere jaren 1940-1945 besluit het "Leidse" gedeelte.

Verheugend is het dit jaar weer een regionale bijdrage te hebben, over Katwijkse chirurgijnen en vroedvrouwen.

De archeologische kroniek is verdwenen, een nieuwe rubriek ziet het licht: een bibliografisch overzicht van de talloze publikaties die jaarlijks over Leiden verschijnen.

We hopen dat U aan dit boekje weer veel leesgenot mag beleven.

Ingrid W.L. Moerman
voorzitter redactiecommissie

VERENIGING OUD LEIDEN

OPGERICHT 5 NOVEMBER 1902

door

prof. dr. P.J. Blok en mr. dr. J.C. Overvoorde

Erepenning der Gemeente Leiden 1952

Ereleden: mw. mr. A.J. Versprille (1977) en dr. ir. H.A. van Oerle (1977) .
Leden van verdienste: dr. W.C. Braat (1966), prof. Th.H. Lunsingh Scheur-
leer (1974), mw. drs. I.W.L. Moerman (1979), drs. R.E.O. Ekkart (1986),
mw. prof. dr. C.W. Fock (1988) en prof. mr. H.W. van Soest (1991).

BESTUUR

prof. dr. P.F.J. Obbema (1990), voorzitter
mr. Th.N. Schelhaas (1987), ondervoorzitter
mw. T. de Boer-Donia (1990), secretaris
P.C. Spaargaren (1986), penningmeester
drs. J.C. Brons (1988)
mr. H.J.G. Bruens (1992)
W. Hofman (1987)
mw. M.C. Meijer-Hofland (1985)
mw. drs. I.W.L. Moerman (1991)
drs. M.J.W.J. van der Sterre (1992)
mw. drs. E.M. Tenuen-Dionisius (1989)

Aanmelding van nieuwe leden en ledenadministratie: mw. mr. M.H.V. van
Amstel-Horák, van Diepeningenlaan 1, 2352 KA Leiderdorp.

Oude jaarboekjes zijn verkrijgbaar bij het Gemeentearchief, Boisotkade 2a,
2311 PZ Leiden.

Alle overige correspondentie richt men aan het secretariaat, Postbus 917,
2300 AX Leiden.

Contributie f 28,00 per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaar f 20,50 per jaar.
Girorekening: 175228.
Bankrelatie: Credit Lyonnais Bank Nederland, Leiden, rekening nr.
64.43.37.532.

COMMISSIE VOOR DE REDACTIE VAN HET
„LEIDS JAARBOEKJE”

mw. drs. I.W.L. Moerman (1974), voorzitter
dr. D.J. Noordam (1979), secretaris (p.a. Doelensteeg 16, 2311 VL Leiden)
drs. R.C.J. van Maanen (1987), eindredacteur
drs. L.D. Couprie (1989)
drs. J.F. Dröge (1985)
drs. B.N. Leverland (1963)
drs. W. Otterspeer (1985)

EXCURSIE-COMMISSIE

prof. mr. H.W. van Soest, voorzitter
G.J.C. Nipper, secretaris
mw. A. Bulk-Klumper
mw. drs. B.M. de Jonge-Veenland
T.W. Mulder
dr. L.A. Tjon Sie Fat

JURY VOOR DE OUD-LEIDENPRIJS

drs. W. Otterspeer
prof. dr. G.H.M. Posthumus Meyjes
mw. drs. E.M. Terwen-Dionisius, secretaris

COMMISSIE VOOR DE OUD-LEIDENPENNING

mr. H.J.G. Bruens
ir. M.P. Schutte
mw. drs. A. Buurman-Brunsting
drs. J.C. Brons, secretaris

COMMISSIE VOOR DE LEIDSE HISTORISCHE REEKS

drs. R.C.J. van Maanen
mw. drs. I.W.L. Moerman
dr. DJ. Noordam

Vertegenwoordiger in de Rijnlandse Molenstichting: ir. L. Barendregt. Vertegenwoordiger in de Gemeentelijke Monumentencommissie: mw. H. Suurmond-van Leeuwen. Vertegenwoordiger in de Archeologische Begeleidingscommissie: prof. mr. H.W. van Soest. Vertegenwoordiger in de Stichting Molen de Put: ir. L. Barendregt. Vertegenwoordiger in de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden: dr. T. Dijs. Vertegenwoordiger in de Vereniging Jan van Hout: mw. drs. E.M. Tenuen-Dionisius. Vertegenwoordiger in de Stichting Behoud Begraafplaats Groenesteeg Leiden: mw. T. de Boer-Donia.

CORRESPONDENTEN IN RIJNLAND

- Alkemade: J. van 't Hart (1989), Meidoornstraat 15, 2371 VC Roelofarends-
veen
- Alphen a.d. Rijn: J.J. Pijpers (1985)) Marga Klompéstraat 43, 2401 MG Alphen
aan den Rijn
- Hazerswoude en Koudekerk: C. Kroon (1987), Rubenslaan 6, 2391 HG
Hazerswoude
- Hillegom: mw. drs. M.C.J. Bultink (1991), Spoorlaan 1, 2182 CN Hillegom
- Katwijk: A. van der Luyt (1992), Rijnstraat 4, 2223 EE Katwijk
- Leiderdorp: ing. E. ten Hooven (1985), Burg. Brugplein 1, 2351 NL Leider-
dorp
- Leimuiden en Rijnsaterwoude: D. Westra (1989), Lindenlaan 12, 2451 CC
Leimuiden
- Lisse: I.M. Maes (1981), Wagenstraat 45, 2161 ZL Lisse
- Nieuwveen en Zevenhoven: C. van der Wilt (1990), Oude Nieuwveense-
weg 19, 2441 CR Nieuwveen
- Noordwijk: mw. drs. G.T.M. Vio-Hoge (1973), Van Struykstraat 12, 2203 HE
Noordwijk
- Noordwijkerhout: P.A. Warmerdam (1992), Victoriberg 132, 2211 DK Noord-
wijkerhout
- Oegstgeest: drs. G. Schwencke (1989), Korenbloemlaan 3, 2343 VA Oegst-
geest
- Rijnsburg: S.C.H. Leenheer (1945), Smidstraat 70, 2231 EM Rijnsburg
- Sassenheim: drs. J.E. van Teijlingen (1991), Kagertuinen 69, 2172 XK Sassen-
heim
- Ter Aar en Langeraar: Ph.H. Vonk (1988), Meidoornpad 3, 2461 DG Ter Aar
- Valkenburg ZH: mw. G. Vegt-Snel (1991), Duinzicht 8, 2235 BV Valkenburg
Z H
- Voorhout: E. van der Hoeven (1982), Mauritsstraat 31, 2215 CR Voorhout
- Voorschoten: J.H.M. Sloof (1984), Leidseweg 343, 2253 JC Voorschoten
- Warmond: J.G. Schrage (1990), Dorpsstraat 27, 2361 AL Warmond
- Wassenaar: E.M.Ch.M. Janson (1975), Van Zuylen van Nijeveltstraat 102,
2242 AT Wassenaar
- Woubrugge en Hoogmade: mw. H.J.T.T.M. Meijer-van Breemen (1991), Julia-
nalaan 23, 2481 AX Woubrugge
- Zoeterwoude: A.C.J. Duindam (1989), Laan van Ouderzorg 75, 2352 HK Lei-
derdorp
- Kroniekschrijver Leiden: mw. mr. dr. L.J. van Soest-Zuurdeeg, Hofdijk 28,
2341 NC Oegstgeest

VERSLAG VAN DE VERENIGING OUD LEIDEN OVER HET JAAR 1991

Samenstelling van het bestuur

Ir. L. Barendregt en dr. DJ. Noordam traden statutair af als leden van het bestuur. Eén vacature werd opgevuld. Mevrouw drs. I.W.L. Moerman, lid van verdienste van de Vereniging, bleek andermaal bereid een bestuurstermijn te aanvaarden. De heren W. Hofman en mr. Th.N. Schelhaas werden voor een tweede termijn herkozen.

Ledenvergadering

De jaarlijkse ledenvergadering bekrachtigde bovengenoemde mutaties. Daarnaast werd de heer J. Stehouwer benoemd tot lid van de kascommissie. Prof. mr. H.W. van Soest werd tot lid van verdienste benoemd vanwege de voortreffelijke wijze waarop hij zich voor de Vereniging heeft ingezet.

De heer J. Donkers kreeg ter vergadering als blijk van waardering het eerste exemplaar van de door hem vervaardigde inventaris van het archief van de Vereniging aangeboden.

De Oud-Leidenpenning 1991 werd conform de voordracht van de daartoe aangewezen commissie uitgereikt aan de Stichting Pieterskerk voor de wijze waarop deze het behoud en het eigentijds gebruik van de kerk realiseert.

Leden

Op 15 mei 1991 overleed drs. E. Pelinck, sinds 1972 erelid van de Vereniging.

De Vereniging groeide gedurende het verslagjaar van 1.838 tot 1.928 leden.

*Werkzaamheden van **het** bestuur*

Het bestuur vergaderde zeven maal.

Het besloot de geldsom verbonden aan de Oud-Leidenprijs te verhogen tot f 2.000,- en het reglement aan te passen.

De zaken met betrekking tot de Leidse monumenten vroegen zoals gebruikelijk veel aandacht. Aan de orde kwamen vooral de bouwplannen Lammermarkt/Molenwerf, de mogelijke uitbreiding van het Gemeentearchief, de dreigende ondergang van het gebouw van de Vooruit aan de Korevaarstraat, de bouwplannen met betrekking tot het voormalig Militair Invalidenhuis aan de Hoge Rijndijk, de bebouwing van het terrein van de voormalige Vrouwekerk, de glazen overkapping van het voorplein van de Lakenhal en de voorgenomen plaatsing van het Vredesmonument op de Garenmarkt.

De standpunten van het bestuur werden, waar nodig en mogelijk, veelal in de vorm van een bezwaarschrift ter kennis gebracht aan de overheid, vaak in samenwerking met andere instellingen tot behoud van monumenten.

Besprekingen met deze instellingen kregen een institutioneel karakter door de oprichting van het OCEL (het Overleg Cultureel Erfgoed Leiden). Daarnaast zijn de door het bestuur verwoorde opvattingen herhaaldelijk toegelicht ten overstaan van de daarvoor ontvankelijke raadscommissies en de Monumentenbeheercommissie.

In samenwerking met de Stichting tot behoud van het Koninklijk Militair Invalidenhuis werd een AROB-procedure aangespannen tegen de weigering van de Minister van WVC het pand Hoge Rijndijk 25 op de Rijksmonumentenlijst te plaatsen.

Het bestuur nodigde allen die zich dit jaar op een bijzondere wijze verdienstelijk hadden gemaakt, uit voor een plezierig treffen op 19 november in het Koetshuis.

Propaganda

De stand van de Vereniging kreeg nieuwe foto's en werd op zes plaatsen in de stad getoond. Vooral tijdens de Uitdag in de Pieterskerk, waar nagenoeg alle bestuursleden actief waren, kon een flink aantal nieuwe leden worden ingeschreven.

De heer G.J.C. Nipper stelde een nieuwe klankbeeldserie samen over historisch Leiden en het werk van de Vereniging, die op 9 november in première ging bij de viering van het 90-jarig bestaan van de Sociale Verzekeringsbank in Leiden. De diaserie heeft bewezen geschikt te zijn als inleiding op een rondleiding door de stad.

Het bestuur ontwierp plannen om het 90-jarig bestaan van de Vereniging in 1992 aan te grijpen om aan het werk van de Vereniging meer bekendheid te geven. Tevens werden daarvoor de nodige middelen gereserveerd. Bovendien werd een Propagandacommissie in het leven geroepen bestaande uit mevrouw M.C. Meijer-Hofland (namens het bestuur) en de dames M.E.P.

Aalders, N.A.G. Branderhorst, E.K. Gibbels, B.M. de Jonge-Veenland, M.J. Spaargaren-van der Reijden en J.C.J. Voorhoeve-van Schoten.

Besloten is de medewerking en de steun aan de Leidse Culturele Agenda (voorheen *OyOy*) met ingang van 1992 te staken en de gelden op een andere manier voor propaganda aan te wenden.

Legaat

Uit de nalatenschap van prof. mr. J.V. Rijpperda Wierdsma viel de Vereniging een legaat van f 5.000,- ten deel, welke som aan het vermogen van de Vereniging is toegevoegd.

Fondsen en subsidies

Het Fonds mr. Annie Versprille kreeg een aanzienlijke versterking. In overleg met de schenkster werd de bestemming nader omschreven.

Voor het in 1993 te plaatsen gedenkteken voor de archeoloog Reuvens werd f 5.000,- voor het plaquettefonds vrij gemaakt.

De Leidse Historische Reeks kreeg andermaal f 3.000,- voor *Stof uit het Leidse verleden*. Daarnaast werd eenzelfde bedrag gereserveerd voor een deeltje over de Pieterskerk.

Publikaties

Het 83ste deel van het *Leids Jaarboekje*, dat op 17 september aan de wethouder mevrouw drs. H.M.M. Koek kon worden aangeboden, kreeg een nieuwe vorm, die echter, om de eenheid van de reeks niet te zeer te verstoren, nauw aansloot bij het oude formaat. De nieuwe opmaak is gekozen omdat op deze wijze vrijer met illustraties kan worden gewerkt. De inhoud sluit geheel aan bij de traditie en de vaste rubrieken zijn gehandhaafd. Het boekje is goed ontvangen en in de plaatselijke pers uitvoerig besproken.

Het Mededelingenblad werd dit jaar zeven maal uitgegeven.

In de Leidse Historische Reeks verscheen een wat omvangrijker deel dan gewoonlijk onder de titel *Stof uit het Leidse verleden*.

Correspondenten

De correspondenten kwamen dit jaar op 19 september met het bestuur en de commissieleden bijeen in Warmond waar de heer Schrage het gezelschap gastvrijheid bood in Mariëngaarde.

De Vereniging nam onder dank voor de bewezen diensten afscheid van de heren J.P. van Brake1 en H. van der Wereld, correspondenten voor respectievelijk Katwijk en Woubrugge. Als nieuwe correspondenten werden benoemd mevrouw drs. M.C.J. Bultink te Hillegom, secretaris van de Vereniging Oud Hillegom, drs. J.E. van Teijlingen te Sassenheim, secretaris van de Stichting Oud Sassenheim, en mevrouw H.J.Th.M. Meijer-van Breemen, correspondent voor Woubrugge en Hoogmade.

Vertegenwoordiging

Mevrouw drs. E. Tenuen-Dionisius heeft namens onze Vereniging zitting in het bestuur van de Vereniging Jan van Hout. Deze organiseerde onder meer een drietal lezingen. Daarnaast zij vermeld de met succes bekroonde inzamelingsactie voor de aankoop van een tekening van Jan de Beijer (1703-circa 1785) van een “Gezicht op de Hoogstraat, de Visbrug en De Waag”.

De met steun van de Vereniging in het leven geroepen werkgroep tot instandhouding van de begraafplaats Groenesteeg, waaraan namens onze Vereniging mevrouw T. de Boer-Donia deel neemt, vorderde met de inventarisering van de graven en de daarop betrekking hebbende persoonsgegevens. Een tentoonstelling in de aula van de begraafplaats, gehouden tijdens de Lakenfeesten 1991, trok ruime belangstelling.

STIEL kon mede dank zij een stimuleringssubsidie van de Vereniging zijn vleugels wijder uitslaan en zag het aantal donateurs stijgen. Een taakgroep “Selectie” begon met een inventarisatie van de industriële monumenten. De aan de Stichting toevertrouwde objecten werden uitgebreid met een oude veilingklok van de voormalige groente- en fruitveiling. De heer dr. T. Dijks had namens Oud Leiden zitting in het bestuur.

De Monumentencommissie, waarin de Vereniging vertegenwoordigd is door mevrouw H. Suurmond-van Leeuwen, kon met voldoening constateren dat op haar advies in 1991 102 monumenten aan de gemeentelijke lijst werden toegevoegd. Deze telt thans 612 bouwwerken.

Voor de overige vertegenwoordigingen wordt verwezen naar de jaarlijkse staat van de Vereniging die in het *Jaarboekje* wordt opgenomen.

Lezingen

De volgende lezingen werden in dit jaar georganiseerd. Zij werden alle gehouden in de Lakenhal, tenzij hieronder anders is vermeld.

14 januari stelde de plaatselijke synagoge voor 65 leden zijn deuren open, waar dr. S.E. Bos een voordracht hield over het gebouw en zijn functie binnen

de joodse gemeenschap; mevrouw E. de Groot lichtte met dia's de restauratie van de voorhangen in de synagoge toe. Omdat velen gezien de beperkte plaatsruimte moesten worden teleurgesteld, werd de bijeenkomst op 21 mei voor eenzelfde aantal leden herhaald.

Mevrouw mr. M.J.A.M. Ahsmann zette op 12 februari voor 43 leden en introducees uiteen wat "Rechten studeren in Leiden omstreeks 1600" inhield.

In vervolg op de jaarvergadering op 26 maart ontvouwde ir. M. van Dijk voor 94 aanwezigen de plannen met betrekking tot een mogelijke herbestemming van een industrieel monument: de voormalige meelfabriek. In aansluiting daarop namen 24 leden de gelegenheid waar het gebouw zelf die daarop volgende zaterdagmiddag te bezoeken.

In voorbereiding op de excursie naar Midden Delfland gaf de heer F.W. van Oostroom op 16 april voor een gehoor van 64 leden en hun introducees een uiteenzetting over "Zuidhollandse boerderijen en aquarellen van J. Verheul Dzn.".

Theo van Doesburg was het onderwerp van een voordracht van ir. J. Leering op 7 mei in de Lakenhal, die 35 belangstellenden trok.

Dr. D.E.H. de Boer gaf op 24 september een causerie over "De mentaliteit en creativiteit van Leidse gokkers aan het eind van de zestiende eeuw" in aanwezigheid van 27 geïnteresseerden.

Mevrouw prof. dr. C.W. Fock trok op 29 oktober 150 mensen naar de Lakenhal, waar zij voor Oud Leiden en de Vereniging van Belangstellenden in de Lakenhal een geïllustreerde voordracht over "Aspecten van interieurs aan het Rapenburg" gaf.

Drs. K.S. Grooss sprak op 26 november in het Museum Boerhaave voor een groter gehoor dan de zaal kon bevatten over "Een merkwaardige samenwerking: een Leids anatoom en zijn tekenaar". 225 leden gaven gevolg aan de uitnodiging van de directeur van het Museum aan de leden van Oud Leiden die avond zijn instelling te bezoeken.

Excursies

De excursiecommissie werd uitgebreid met twee leden, mevrouw B.M. de Jonge-Veenland en dr. L.A. Tjon Sie Fat.

In 1991 werden vijf excursies georganiseerd, waarvoor grote belangstelling bestond, en velen moesten worden teleurgesteld. Helaas was het niet mogelijk een grotere groep dan 50 à 55 personen te laten deelnemen, omdat de ruimte in de te bezoeken objecten dit niet toeliet. Het doel van de eerste excursie op 20 april, waaraan 50 personen deelnamen, was een kennismaking met de kapconstructies in Leiden. Bezocht werden de kappen van het Rijn-

landshuis en de Waalse Kerk. Aan de tweede excursie op 18 mei werd door 54 personen deelgenomen. Bezocht werden een boerderij in Vlaardingen en het kerkdorp 't Woud. Er werd gevaren door de Maaslandse Vlietlanden. Op 15 juni maakten 53 deelnemers een tocht door het Land van Waas in België en werd een bezoek gebracht aan St. Niklaas, Dendermonde en Rupelmonde. Aan de vierde excursie op 31 augustus namen 56 personen deel. Het doel was Kampen waar het Stadhuis, het Stedelijk Museum en de Bovenkerk werden bezichtigd. Op 21 september tenslotte namen 51 personen deel aan een reis naar de ruïne van het kasteel Ravensteyn te Heenvliet en naar Brielle, waar het stadsarchief in de voormalige Provoost en de St. Catharijnekkerk werden bezocht en een stadswandeling werd gemaakt.

JAARREKENING 1991 VAN DE VERENIGING OUD LEIDEN

BATEN- EN LASTENREKENING OVER 1991			
Contributies	54.151,04		
Advertenties (netto)	4.825,00		
Bijdragen	400,00	59376,04	
Drukkosten e.d. Jaarboekje	28.427,84		
Bulletin	9.571,07		
Kosten bestuur en vereniging	6.311,50		
Lezingen, zaalhuur	4.020,30		
Bijdragen en lidmaatschappen	1.035,50		
Representatie	1.486,20		
Propaganda	7.091,88		
Kosten penning en oorkonde	284,80	58.229,09	
SALDO GEWONE REKENING			+ 1.146,95
Rente	27.402,18*		
Opbrengst boekjes	2.050,50		
	29.452,68		
Koersverschillen	- 384,73		
Excursies, per saldo	+ 291,74		
Opbrengst register	t 230,00		
	t 29.589,69		
Subsidies	- 6.000,00	23.589,69	
			24.736,64
<i>Mutaties fondsen</i>			
Toevoeging Jubileumfonds 1992	15.000,00		
Toevoeging Plaquettenfonds	5.000,-	20.000,00	
OVERSCHOT			4.736,64

* Na aftrek f 1.000,00 rente ten gunste van Fonds mr. Annie Versprille.

BALANS PER 31 DECEMBER 1991					
Bank/Giro	11.540,38	Fonds mr. Annie			
Obligaties	350.000,00 ¹	Versprille		13.000,00 ²	
Interest	19.284,67	Jubileumfonds 1992		25.000,00	
Contributies 1991	27,50	Plaquettenfonds		5.000,00	
		Vooruitontvangen contributies		438,00	
		Subsidies		3.500,00 ³	
		Vereniging Hendrick de Keyser		8.000,00 ⁴	
		Nog te betalen kosten		2.466,20	
		Kapitaal:			
		saldo			
		1-1-1991	313.711,71		
		batig saldo			
		1991	4.736,64		
		Legaat mr. J.			
		Rijpperda Wierdsma			
			5.000,00	323.448,35	
	380.852,55			380.852,55	

Aflossingswaarde; beurswaarde **f** 345.595,20.

² De middelen van dit fonds zijn bestemd om de uitgave te ondersteunen van wetenschappelijke publikaties die betrekking hebben op het verleden van Leiden en omstreken. Aanvragen dienen vergezeld te gaan van een aanbeveling van ten minste één hoogleraar.

In 1991 werd f 5.000,00 ontvangen van mevrouw Vcrsprille en f 1.000,00 rente toegevoegd.

³ Leidse Historische Reeks inzake boekje Pieterskerk	f 3.000,00
Stichting Vrienden van het Prentenkabinet voor catalogus	
“De Ruïne van Rijnsburg”	f 500,00.

f 3.500,00

⁴ Restant toezegging restauratie Vliet 9, uit te keren met f 2000,00 per jaar.

KORTE KRONIEK VAN LEIDEN EN OMSTREKEN OVER 1991

Aan deze kroniek werkten mee: P.S. Anes voor Leiden en de correspondenten M.C.J. Bultink, A.C.J. Duindam, J. van 't Hart, ing. Edw. ten Hoven, E.M.Ch.M. Janson, C. Kroon, S.C.H. Leenheer, A. van der Luyt, H.J.T.T.M. Meijer-van Breemen, J.G. Schrage, J.H.M. Sloof, J.E. van Teylingen, G. Vegt-Snel, drs. G.T.M. Vio-Hoge en D. Westra.

JANUARI

- 1 In Rijnland vindt een grootscheepse herindeling van gemeenten plaats. Hazerswoude, Koudekerk aan den Rijn en Benthuisen vormen de gemeente Rijnveld; Woubrugge (met Hoogmade), Leimuiden en Rijn-saterwoude maken nu deel uit van Jacobswoude.
- 1 De Golfoorlog betekent voor Valkenburg het invliegen van honderden gevechtshelikopters en daarmee veel geluidsoverlast.
- 5 Warmond viert als eerste van de twee Rijnlandse ijsclubs uit deze maand, zijn 100-jarig bestaan.
- 6 Jolanda Grimbergen uit Rijnsburg wordt Nederlands kampioene all-round schaatsen.
- 10 De Sassenheimse IJclub bestaat honderd jaar.
- 29 De Gemeenteraad van Sassenheim aanvaardt een plan voor de dorpsvernieuwing waarin ook de monumentenzorg een plaats heeft.
- 31 De gemeentelijke herindeling heeft soms onverwachte financiële gevolgen: de op 1 januari werkloos geworden gemeentesecretaris van Leimuiden krijgt een afkoopsom van meer dan een miljoen. De Gemeenteraad van Jacobswoude komt hier tegen in opstand.

FEBRUARI

- 13 Mirjam Hooman-Kloppenburger uit Rijnsburg wordt eerste in het Europees Top Twaalf Tafeltenistoernooi.
- 16 Het vroegere Leidse CDA-raadslid, Mary Kokxhoorn-Papenhove, wordt burgemeester van Maasland.
- 17 Men kijkt in Alkemade zijn ogen uit bij de show van de vaak meer dan een eeuw oude ijszeilers op het Braassemmeer.

- 21 Minister Dales van Binnenlandse Zaken opent de nieuwe brandweerkazerne in Wassenaar.
- 23 De ‘Villa Remina’ in Hillegom wordt na de sluiting van het daarin gevestigde jongerencentrum gesloopt ten behoeve van woningbouw.
- 26 Mevrouw D. Post-Salomons, weduwe van de verzetsstrijder Johannes Post, overlijdt in Rijnsburg.
- 28 In Oegstgeest wordt het omstreden bestemmingsplan Endegeest aanvaard waardoor op het terrein een villapark kan vrijrijzen.

MAART

- 9 De Noordwijkse Reddingsbrigade viert haar 70-jarig bestaan.
- 15 Het uit 1890 stammende gereformeerde kerkje te Voorschoten krijgt een nieuwe bestemming als kantoor.
- 23 De Leidse wethouder van financiën, dr. P. Bordewijk, treedt af omdat zijn fractie te weinig vertrouwen in zijn beleid heeft.
- 25 In Leiden wordt in het nieuwe Boerhaavecomplex het Nederlands Historisch Natuurwetenschappelijk Museum geopend.

APRIL

- 5 De Commissaris van de Koningin, dr. S. Patijn, geeft het startsein voor de jubileumviering “Noordwijk 125 jaar badplaats” die onder meer uit een grootse historische optocht (op 29 juni) bestaat.
- 12 De Rijnsburger L. Paauw wordt snookerkampioen van Nederland.
- 13 Het 125-jarig bestaan van de Laurentiuskerk in Voorschoten wordt met een tentoonstelling gevierd.
- 14 Een grote brand in Katwijk legt een visverwerkend bedrijf in de as. Deze gebeurtenis leidt tot een discussie over de vraag of niet alle visverwerkende bedrijven uit de dorpskern dienen te verdwijnen om plaats te maken voor woningen.
- 19 Opening van het nieuwe gemeentehuis van Alkemade dat na tien jaar discussie tot stand kwam.
- 19 Anton Paardekoper uit Zoeterwoude is in Kamerik gekroond tot de beste boerenkaasmaker van Nederland.
- 26 P. van Dijk neemt afscheid van de Proeftuin in Rijnsburg.
- 27 Viering van het 300-jarig bestaan van de hervormde kerk in Oude Wetering.
- 30 Het verzetsmonument “De dames van Vliet”, een ontwerp van de kunstenaar Robert van Vliet, wordt in Hillegom onthuld.

MEI

- 11 Het Warmonds historisch genootschap “Warmelda” viert zijn 25-jarig bestaan.
- 11 De omroepzender “Noordwijk Lokaal” begint met zijn uitzendingen.
- 15 Drs. E. Pelinck, oud-directeur van de Lakenhal en oud-redactielid van het *Leids Jaarboekje* overlijdt (zie het In memoriam op p. 24).
- 18 De plannen voor het traject van de T.G.V. trein roepen vele protesten in verschillende gemeenten van Rijnland op. Zo keert de stichting Oud Zoeterwoude zich tegen deze voornemens die in dit dorp twee molens en de Meerburgkerk zullen doen verdwijnen.
- 24 Opening van de gerestaureerde kelder onder het oude raadhuis “Het Hof van Hillegom”.
- 27 Het besluit valt dat de witte fabriekswoningen bij de Kalkzandsteenfabriek in Hillegom dienen te verdwijnen.
- 31 De Congregatie van de H. Catharina van Siena, beter bekend als de zusters Dominicanessen, in Voorschoten viert haar 125-jarig bestaan.

JUNI

- 1 Deze maand viert de vrijwillige brandweer in Katwijk haar honderdjarig bestaan met verschillende evenementen.
- 1 Leiden verliest ook dit jaar een tweede wethouder: H.C.M. van Dongen-van der Linden verwisselt de portefeuille van onderwijs, cultuur en emancipatie voor het directeur-generaalschap beroepsonderwijs en volwasseneneducatie van het ministerie van onderwijs.
- 7 Noordwijk krijgt opnieuw de Blauwe Vlag voor een schoon strand.
- 10 Een derde Rijnsburger wordt dit jaar kampioen: Petra Grimbergen mag zich Nederlands snelste dame bij het wielrennen noemen.
- 11 De RK. Zusters van Onze Lieve Vrouwe van Amersfoort verlaten na 136 jaar het klooster Maria-Oord waar zij ruim honderd jaar basisonderwijs aan Hillegomse kinderen hebben gegeven.
- 12 Begin van de bouw van een nieuw station in Leiden.
- 16 In Leiden vindt voor het eerst een marathon plaats (zie de foto voorin dit *Jaarboekje*).
- 26 Mr. H.A.C. Branderhorst, oud-voorzitter van de Kamer van Koophandel van Rijnland overlijdt (zie het In memoriam op p. 27).
- 27 Mr. W.J. Geertsema, oud-burgemeester van Wassenaar en oud-minister, overlijdt.
- 28 Overlijden van Mr. W.F. Leemans die actief was in het historische verenigingswerk in Warmond.

JULI

- 1 De Noordwijkse oud-burgemeester J.M. Bonnike wordt voorzitter van de VVV Noordwijk-Promotie.

AUGUSTUS

- 1 Met de Stichting Omroep Rijnsburg begint een nieuwe lokale zender zijn activiteiten.
- 10 Sloop van de gebouwen van de Hillegomse houthandel.
- 22 Het recreatiegebied Vlietlanden dat op het grondgebied van Voorschoten en Zoeterwoude valt, wordt nu goed bereikbaar door een nieuwe weg. Het pontje naar dit gebied heeft zijn langste tijd gehad omdat het moet wijken voor een brug over de Vliet.
- 26 De Leidse fotograaf H. Kleibrink overlijdt (zie het In memoriam op p. 30).
- 29 De Gemeenteraad van Zoeterwoude stelt een monumentenlijst vast waar- op 18 monumenten voorkomen.

SEPTEMBER

- 1 Ook het Hillegomse openluchtwembad is, net als dat in Oegstgeest, in de problemen. Onzeker is ook hier wat er precies met dit bad zal gebeuren.
- 2 Addie de Jong is een kwart eeuw beiaardier van Voorschoten en hoopt dat zijn carillon nu met elf klokken zal worden uitgebreid.
- 9 Het echtpaar Blonk-Visser uit Hoogmade is 65 jaar getrouwd.
- 10 Mevrouw De Mooij-Glasbergen krijgt een hoge Israëlitische onderscheiding.
- 11 Op de eeuwenoude jaarlijkse paardenmarkt in Valkenburg worden 90 paarden aangevoerd.
- 12 Het nieuwe stadhuis van Zoeterwoude geopend door de Commissaris van de Koningin.
- 14 Op de Open Monumentendag worden in Hillegom twee grenspalen in de kelder van "Het Hof van Hillegom" onthuld.
- 28 Het uit 1811 daterende Künckelorgel in de gereformeerde kerk in Hazerswoude-Dorp wordt na een grote restauratie weer in gebruik genomen.

OKTOBER

- 3 Men moet wel de tijd nemen om de grote optocht in Leiden helemaal te willen zien, omdat er flinke gaten in vallen.

- 5 Vanuit het hele land komen oud-leerlingen van de 125-jarige Gevers Deynootschool naar Voorschoten.
- 8 In Alkemade vraagt men zich af of de nu gestarte zoekactie naar het verdronken dorp Esselikerwoude, in 1421 overspoeld, resultaat zal opleveren.
- 10 Het crematorium Rhijnhof in Leiden is in gebruik gesteld.
- 14 De Blauwe Steen in de Leidse Breestraat is weer teruggeplaatst.
- 25 Op sobere wijze viert "Grand Hotel Huis ter Duin" haar heropening; een bronzen plaquette herinnert aan de brandweerlieden die omkwamen tijdens de brand vorig jaar.
- 28 Problemen in Rijnsburg nu de gemeentebegroting een gat van ruim 2 miljoen oplevert.
- 31 De Gemeenteraad van de pas elf maanden bestaande gemeente Rijnveld is ontevreden met deze naam en besluit deze te wijzigen in Rijnwoude.

NOVEMBER

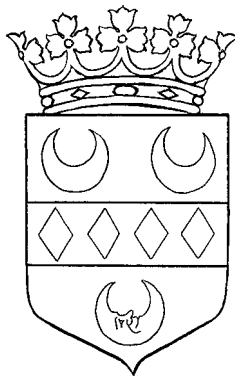
- 1 Deze maand vindt de renovatie plaats van de ijzeren kwakkel over de Hillegommerbeek.
- 8 Ir. P.L. Fauël, ontwerper van de naar hem genoemde fokwiek op meer dan honderd Nederlandse molens, viert in Wassenaar zijn honderdste verjaardag. Hij breekt verschillende records omdat hij en zijn vrouw G. Fauël-Huizinga, die al eerder deze leeftijd bereikte, dit jaar 72 jaar getrouwd zijn.
- 9 De Amerikaanse president George Bush bezoekt de Amerikaanse school in Wassenaar.
- 11 De staatssecretaris van Binnenlandse Zaken, D.IJ.W. de Graaf-Nauta, bezoekt Rijnsburg.
- 22 Het karakteristieke, in chaletstijl opgetrokken dubbele woonhuis "Twins Home" in Sassenheim (Hoofdstraat 75/77) valt ten prooi aan de slopershamer.
- 28 Burgemeester J.M. Hoffman van Noordwijk neemt afscheid en wordt opgevolgd door de waarnemend burgemeester J. van der Sluijs.
- 29 De Noordwijkse huisarts B. de Beer neemt na 37 jaar afscheid.

DECEMBER

- 1 Na de sloop van de oude toneelzaal van Flora in Hillegom slaat men deze maand de eerste paal voor de nieuwbouw van zaal en hotel.

- 3 De gemeentepolitie van Noordwijk betreft haar nieuwe gebouw aan de Duinwetering. Vijftien dagen later werkt het politiecorps van Rijnsburg ook in een nieuwe omgeving, het groepsgebouw aan de Sandtlaan.
- 11 Bloemenveiling Flora in Rijnsburg haalt een omzet van f 500 miljoen.

19 De Gemeenteraad van Jacobswoude doet een voorstel voor een gemeentewapen. De officiële omschrijving luidt: in azuur een dwarsbalk van goud, beladen met vier ruiten van azuur en vergezeld boven van twee wasse-naars, beneden van een gezichtswassenaar, alles van goud. Het schild gedekt met een gouden kroon van vijf bladeren.

- 20 Mevrouw J. Huisman viert in het bejaardencentrum in Hazerswoude-Dorp haar honderdste verjaardag.
- 20 Het nieuwe raadhuis van Sassenheim wordt in gebruik genomen.
- 23 Vrouwen mogen voortaan ook lid worden van de Rotaryclub in Leiderdorp.

EGBERT PELINCK

27 JULI 1907 - 15 MEI 1991

Egbert Pelinck, sinds 1977 erelid van de Vereniging Oud Leiden, kwam in 1927 naar Leiden, waar hij aan de rijksuniversiteit kunstgeschiedenis en archeologie ging studeren. Na zijn doctoraal examen werd hij in 1935 wetenschappelijk ambtenaar bij het Haagse gemeentemuseum. Ook werkte hij mee aan de voorbereiding van een internationale tentoonstelling in het Rijksmuseum te Amsterdam, georganiseerd door de Vereniging van Handelaren in Oude Kunst.

Op 22 november 1937 werd hij door de Leidse gemeenteraad benoemd tot directeur van De Lakenhal als opvolger van A. Coert. Deze functie vervulde hij tot het eind van 1952. Op 22 oktober van dat jaar nam hij om persoonlijke redenen ontslag, dat per 1 januari daaraanvolgend inging.

Tijdens zijn directoraat verschenen in 1949 en 1951 een tweetal nieuwe catalogi van wat er in De Lakenhal bewaard wordt en te bewonderen is: de één van de schilderijen en tekeningen (1949), de ander van de beeldhouwwerken, boetseersels, wandtapijten en kussens, glasramen en drinkglazen, goud en zilver (1951).

Na zijn vertrek als directeur van De Lakenhal bleef Pelinck in Leiden wonen, ook nadat hij in 1965 als adviseur werd verbonden aan het Koninklijk Huisarchief en met ingang van 22 januari 1966 directeur daarvan werd. Hij bleef dat tot het eind van 1972, in welk jaar hij de pensioengerechtigde leeftijd bereikte.

In 1945 was hij, samen met L.H.N.M.F. Bosch van Rosenthal als overgebleven bestuursleden van *Ars Aemula Naturae*, en de oud-leden L. Verkoren, P. Herfst en J. Volkers van De Kunst om de Kunst (in 1896 door afsplitsing voortgekomen uit het toenmalige *Ars*) betrokken bij het samengaan van de twee verenigingen in het nieuwe *Ars* en de wederopbouw daarvan. In de jaren 1955-1969 was hij ook bestuurslid van het Nederlands Bureau voor Genealogie en Heraldiek in Den Haag.

Nog tijdens zijn studiejaren werd Pelinck lid van de Vereniging Oud Leiden. Bestuurslid werd hij in 1949 en bleef dat tot het eind van 1962. Gedurende een iets langere, maar voor het grootste deel ermee samenvallende periode (1950-1965) was hij tevens lid van de Commissie Volkskunde van de vereniging.

Het meeste werk ten behoeve van Oud Leiden zal overigens zijn gaan zitten in de redactiecommissie van het *Leids Jaarboekje*, waarvan hij in 1938

*Koninklijk
Huisarchief;
Den Haag*

deel ging uitmaken. Tien jaar later werd hij er voorzitter van en bleef dat tot hij eind 1962 uit de commissie stapte.

Voor het merendeel van de huidige verenigingsleden zal hij – bijna dertig jaar nadat hij zich heeft teruggetrokken – niet veel meer zijn dan een naam uit het verleden. Een blik in het register van 1983 op de inhoud van het *Leids Jaarboekje* is echter voldoende om te zien wat hij, naast zijn werk als bestuurslid, voor de vereniging gedaan heeft: een lijst van dertig artikelen, groot en klein door elkaar, waarvan twee in samenwerking met een ander, doorlopend tot in 1971. Zijn eigen lijst van artikelen (uit 1977) in de bibliotheek van het gemeentearchief is heel wat langer. Hij schreef daar zelf over: “Voor mij is het een terugzien, een mij rekenschap geven wat ik aan onderzoek heb gedaan en wat daaruit is voortgekomen.”

Na zijn vertrek als directeur van De Lakenhal werd hij een regelmatig bezoeker van de studiezaal van het gemeentearchief, waar hij onder meer werkte aan de voorbereiding van de tentoonstelling Leiden in Prent en Tekening voor het 60-jarig bestaan van Oud Leiden. Hij vond daarbij in de prentverzameling van het gemeentearchief één gesigneerde tekening van de achttiende-eeuwse steenhouwer Jacob Timmermans, waardoor een hele reeks

kleine aquarellen met Leidse stadsgezichten (overigens meer van documentaire dan van artistieke waarde), welke op naam stond van een tot dan toe onbekende “meester van 1788” kon worden “thuisgebracht”. Tien jaar eerder had hij, samen met S.J. Fockema Andreae en J.G. Renaud, de jubileumuitgave van Oud Leiden bij het 50-jarig bestaan *Kastelen, Ridderhofsteden en Buitenplaatsen in Rijnland* geschreven.

“Het zijn misschien vaak alleen de schrijver boeiende onderwerpen”, schreef hij zelf. Het meest boeiden hem “mensen, hun portretten en hun bezittingen (vooral hun huizen)” blijkens zijn artikelen.

Nadat hij na zijn pensionering naar Drente was teruggegaan heeft hij zich daar nog een aantal jaren beziggehouden met onderzoek naar de bewoners en eigenaars in de zeventiende en achttiende eeuw van ongeveer honderd erven (boerderijen met bijbehoren) in het kerspel Norg. Het bleef bij “enkele kleine publicaties”, maar wanneer het daarmee staat als met het manuscript *Openbare Gebouwen en de voornaamste daarin gevestigde Instellingen te Leiden tot 1850*, dan kan er heel wat – tot dan toe verspreid bewaard – materiaal in verwerkt zijn.

Een man, teleurgesteld omdat hij niet bereikte wat hij had willen bereiken? Zijn woorden over wat uit zijn onderzoekingen is voortgekomen: “een groot boek leverde het niet op, zelfs geen dissertatie, al werkte ik daar wel aan (Isaac de Moucheron en de behangselschilders)” doen eraan denken. De waarde van de artikelen, door hem of wie dan ook geschreven, zit overigens niet in de omvang, maar in de kwaliteit. En voor veel publikaties op zijn werkterrein zijn de door hem gedane onderzoeken onmisbaar.

B.N. Leverland

MR. H.A.C. BRANDERHORST

29 MEI 1916 - 26 JUNI 1991

Er zijn mensen die, ofschoon ze ernstig en gedegen zijn in hun werk en hun verantwoordelijkheden alleszins serieus nemen, van nature een vrolijke opgewektheid uitstralen. Waar ze binnenkomen, roept hun verschijning bij menig-een een milde glimlach op, als bij het zien van een fleurige bloem in het knoops gat van een saai mannenpak.

Mr. H.A.C. Branderhorst, kortweg door vrienden en bekenden "HAC" genoemd, was zo'n mens. Ik weet dat de herinnering aan hem, zoals hij was in de volle bloei van zijn leven en werk, nog bij velen gevoelens van geamuseerde vertederdheid opwekt. Natuurlijk had hij uiterlijk veel mee: een zwierige zilveren haardos, ogen die zijn gesprekspartner vanachter de zakelijke bril scherp, maar steeds met een tinteling van verwachting en humor doorvorsten en een stem waarnaar je wel luisteren moest, of je wilde of niet.

Ik zou hem uiteraard te kort doen als ik het uitsluitend, of zelfs in hoofdzaak over zijn charme en joyeuze eigenschappen zou hebben. Er is veel meer waarom het alleszins gepast is op deze plaats aan zijn heengaan aandacht te schenken.

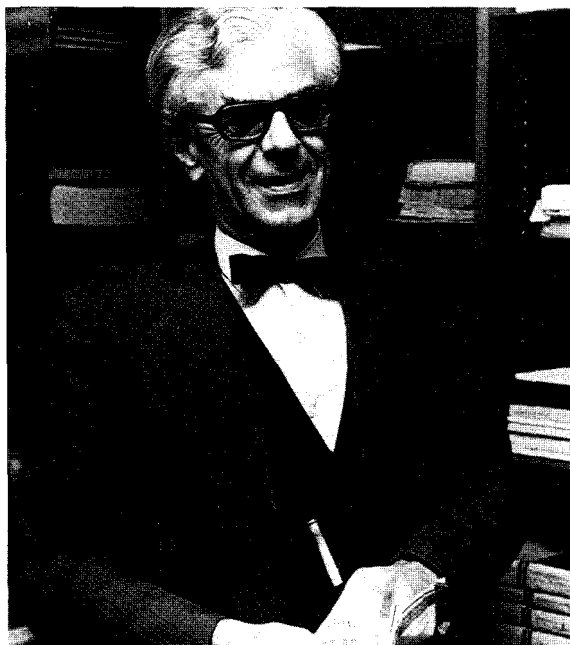
Mr. Branderhorst had, zover ik weet, geen nauwe banden met de Vereniging Oud Leiden, maar hij heeft gedurende enkele decennia op een bijzondere en heel persoonlijke wijze een markante rol vervuld in verschillende sectoren van de Leidse samenleving. Hij deed dat met het hem eigene, al aangeduide natuurlijke sociale gemak en vanuit zijn warme belangstelling in iedereen en alles waarmee hij, zakelijk zowel als privé, te maken had. Hij deed dat ook vanuit zijn grote kennis en ervaring op -juridisch, zakelijk en organisatorisch gebied. Zijn belangstelling strekte zich uit tot de historie van zaken en instellingen die hem ter harte gingen. Nog steeds veel geraadpleegd is "Het economisch leven", in 1962 gepubliceerd in een belangrijke bundel over de geschiedenis van Leiden van 1860-1960. Zijn optreden in verscheidene functies in het Leidse, ongeacht of het daarbij om zakelijke, culturele of sociale belangen ging, is zelden onopgemerkt gebleven. Hij was dan ook allerm minst "een grijze muis achter het behang", om een uitdrukking van hemzelf te gebruiken, en hij leeft bij velen voort als hoofdpersoon in menige sappige anekdote.

Als vanzelf komen mij, nu ik dit schrijf, weer veel, door hem voor persoonlijk gebruik uitgevonden, uitdrukkingen in gedachten, waarmee hij zijn toch al rijke taalgebruik placht te larderen. Veel van die uitdrukkingen waren

illustratief voor de manier waarop hij mensen en hun gedragingen bekeek en waardeerde. En, zo joviaal en hartelijk als hij mensen die hij respecteerde en mocht tegemoettrad, zo kil en genadeloos wist hij in houding en woorden degenen af te straffen die hij als onbetrouwbaar en sluw (als “sluipwespen”!) had ervaren. Zijn positieve of negatieve waardering was zelden gebaseerd op pure emotie zonder meer. Immers, achter zijn dikwijls misleidend-oubollige humor ging een scherpzinnige en analytische geest schuil, die in de meeste gevallen feilloos mensen, verhoudingen en situaties wist in te schatten. Ik ben daarvan heel dikwijls getuige geweest in vele jaren van bestuurlijke samenwerking in de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rijnland. Daarvan werd hij, als opvolger van mr. dr. Piet Knibbe, in 1956 tot secretaris benoemd. Van meet af aan heeft hij zich niet alleen hier, maar ook in de provinciale en nationale kring van de Kamers van Koophandel, als een opmerkelijke persoonlijkheid gemanifesteerd. Zo wist hij zijn terzakekundig inzicht in en vruchtbare ideeën over de destijds volop in discussie zijnde maatschappelijke plaats en de wettelijke taak van de Kamers in een briljante, barokke betoogtrant, maar niettemin zeer indringend over te brengen. Voor veel collega's van een jongere generatie was hij een wijze goeroe. Hij was dan ook een van de laatste vertegenwoordigers van een voorbij tijdperk, waarin enigszins autocratische, soms zelfs eigengereide secretarissen de aan hun dagelijkse zorgen toevertrouwde Kamers naar eigen welgevallen bestierden. Ook hij vertoonde daarvan enkele trekjes en sprak altijd overal stevast van “mijn” Kamer. Toch was hij geenszins behoudend, integendeel! Zijn geavanceerde ideeën op velerlei terrein hebben niet zelden tot belangrijke ontwikkelingen in Kamerland geleid. Als voorbeeld noem ik de samenwerking van een aantal Kamers in een gemeenschappelijke aanpak van de automatisering. Die aanpak resulteerde naderhand in de totstandkoming van de Databank, het landelijk computercentrum van de Nederlandse Kamers, waarin alle gegevens uit de wettelijk verplichte registratie in de Handelsregisters en de Verenigingen- en Stichtingenregisters werden opgeslagen.

Ik heb vrij lang stilgestaan bij Hac Branderhorst, zoals ik hem heb meegeemaakt in KvK-verband. Als secretaris vertegenwoordigde hij de Kamer en het regionale bedrijfsleven q.q. in velerlei kringen. Maar ook zonder de “Kamerjas” aan en ver van de podia waarop het “Kamerorkest” optrad heeft hij zijn partij meegeblazen. Ik heb niet de illusie volledig te kunnen zijn en noem dan ook maar enkele lokale bestuurlijke functies die hij met de hem eigen inzet en spiritualiteit heeft vervuld: het Medisch Kleuterdagverblijf “Margriet”, de Vereniging van Belangstellenden in de Lakenhal, Rotary en Sociëteit Amicitia.

Van deze laatste instelling, waaraan Leidens historicus Blok in het *Leidsch*

Holvast

Jaarboekje van 1908 een artikel heeft gewijd, werd Branderhorst in 1957 secretaris. Toen de sociëteit in 1968 tweehonderd jaar bestond, heeft ook hij in een alleraardigst boekje over haar geschiedenis geschreven. En veel oudere Amicitia-leden zullen zich het geestige proza herinneren waarin hij, vanuit zijn onuitputtelijke fantasie, jaar in jaar uit de maandelijkse convocaties schreef.

Getroffen door ziekte en na zijn geleidelijk herstel toch niet meer geheel de oude geworden, is Hac Branderhorst in de Leidse arena steeds schaarser opgetreden. De tijd gaat snel en voor de jongeren is hij nu wellicht al legendarisch. Voor mensen van een oudere generatie die, zoals ik, hem in zijn hoogtijaren zelfvolop hebben meegemaakt, leeft hij voort in de herinnering als een begaafde, inspirerende en kleurrijke acteur op het toneel van het leven.

A. Koningsveld

HERMAN KLEIBRINK

21 JUNI 1910 - 26 AUGUSTUS 1991

Leiden heeft geluk gehad. Terwijl andere Hollandse steden gebukt gaan onder nimmer te reconstrueren hiaten in hun geschiedenis in de vorm van verdwenen archieven, gesloopte stadsdelen, onbeschreven gebeurtenissen, niet getekende of gefotografeerde perioden, kan Leiden bogen op een tamelijk volledig overzicht van haar verleden. Vanaf stadssecretaris Van Hout zijn de archieven gekoesterd. Geschiedschrijvers als Orlers, Van Mieris en Blok legden de historie vast. Al te voortvarende bestuurders verdwenen van het toneel alvorens hun rigoreuze plannen tot verandering van het stadsbeeld konden leiden. Tekenaars als Timmermans en Zeldenrust kozen Leiden veelvuldig tot onderwerp. Fotografen als Goedeljee en Kiek zetten Leiden onder de meest uiteenlopende omstandigheden op de gevoelige plaat. Tot de laatste categorie moet zonder twijfel de in 1991 overleden Herman Kleibrink worden gerekend. Naast zijn werk als fotograaf aan de Sterrewacht van de Leidse universiteit, waar hij blijk gaf zijn vak tot in de perfectie te beheersen – hij zag kans de nieuwste ontdekkingen in de astronomie middels moderne kijkers en uitzonderlijke fotoapparatuur vast te leggen in duizelingwekkende foto's – stak hij iedere vrije minuut in zijn grote hobby: het filmen en fotograferen van de natuur om en het stadsleven in Leiden. Herman Kleibrink kon kijken en luisteren. Hij zag het wonderlijke licht van een herfstmorgen in Meyendel of een besneeuwd Rapenburg op een stille zondag. Hij luisterde even intens naar het gekwetter van de vogels in de duinen als naar het gebabbel van de Leidenaars op de markt. Het was altijd weer een genoegen om Herman langs de straat opgevangen anekdotes in zijn beste plat Leids te horen vertellen. Kleibrink had geduld. Hij kon uren tussen het helmgras zitten wachten om zijn betoverende beelden van jonge konijnen of uit het nest fladderende vogels te filmen. Hij had oog voor details zoals blijkt uit zijn wonderschone foto's van de Hortus of fragmenten van bruggen, hofjes of gevelversieringen. Het was typerend voor Herman Kleibrink dat hij gedurende de lange oorlogsjaren zijn laatste fotomateriaal bewaarde voor de bevrijding zodat hij als één der weinigen de binnentrekkende Canadezen kon fotograferen. Kleibrink was een weinig opvallende figuur die toch behoorde tot de door iedereen gekende Leidenaars zoals hij met zijn fiets en een joyeuze basketpet door de stad zeulde, op weg naar een filmavond of een plek om te fotograferen. Herman Kleibrink zal de geschiedenis ingaan als de fotograaf van het Leiden uit de jaren vijftig en zestig. De periode

Coll. Gemeentearchief

waarin de stad zich ontworstelde aan eeuwen van armoede in een onevenwichtige wankeling tussen de deftigheid van de universiteit en de soberheid van de textielfabrieken. Het Leiden ook van de bruiloften en het “groenmaken” langs de Waardgracht of in De Camp. De tijd van uitbundige studentenfeesten en grootse 3 October-optochten. De stad van toen met zijn stille hofjes en statige grachten, nijvere markten en door de winkelstraten denderende trams. Kleibrink wist dat hij als geen ander een voorgoed verloren tijd had vastgelegd. De laatste jaren van zijn leven werkte hij als een bezetene aan de publikatie en vermenigvuldiging van zijn foto's en aan reproductie van bestaande oude(re) afbeeldingen van Leiden. Daardoor heeft hij wezenlijk bijgedragen aan de kennis van Leidens historie bij grote groepen Leidenaars. Zijn door een ziekte ontstane handicap belemmerde hem niet het werk voort te zetten. Herman Kleibrink is dood, maar zijn werk leeft voort. Zijn overweldigend aandeel in het verbeelden van het naoorlogse Leiden zal in de toekomst ongetwijfeld tot gevolg hebben dat het Leiden van die decennia bekend zal staan als het Leiden van Herman Kleibrink.

Ruud Spruit

*Het zegel van de Leidse Cellebroeders, met het randschrift "Sellebroeders in Leydis ordinis Sancti Augustini".
In de nis is Sint Augustinus afgebeeld, met daarboven een kapelletje en daaronder het wapen van Leiden.
Coll. Gemeentearchief.*

HET LEIDSE CELLEBROEDERSKLOOSTER

door

S.M.C. Leupen

Bij de inventarisatie van het Leidse Weeshuisarchief kwam een map met archiefbescheiden van het voormalige Cellebroedersklooster boven water, die sinds lange tijd verloren waren gewaand.' Overvoorde schrijft nog in zijn inventaris van de kloosterarchieven dat het archief van de Cellebroeders ontbreekt.' Hij baseert zich voor informatie omtrent dit klooster dan ook volledig op een aantal belangrijke stukken die door Van Mieris reeds getranscribeerd en gepubliceerd waren in zijn *Beschrijving der stad Leyden*.³ Het teruggevonden archiefje bevat naast deze, door Van Mieris reeds gepubliceerde stukken, meerdere stukken die een nieuw licht werpen op dit vrij onbekende klooster.

De Orde der Cellebroeders

Het Leidse klooster is één van de ruim 37 Cellekloosters die in de Noordelijke Nederlanden hebben bestaan.' Vaak zijn het alleen maar straatnamen die nog aan hun aanwezigheid herinneren. En zelfs dat is in Leiden niet meer het geval. De voormalige Cellebroedersgracht heet tegenwoordig Kaiserstraat.

In verschillende handboeken voor kerkelijke geschiedenis worden de Cellebroeders in één of twee bladzijden besproken. Hun paragraafje is meestal ondergebracht ergens tussen de Augustijnen, de Begijnen en de Begarden. Cellebroeders zijn binnen de grote familie van kloosterorden en religieuze stromingen de vrij onbekende en onopvallende kleine broertjes. Toch verkregen zij in de 15de eeuw de status van reguliere kloosterlingen. Paus Sixtus IV riep hun verzameling van conventen in 1472 officieel uit tot de Orde der Cellebroeders. Ze legden de drie kloostergeloften van armoede, gehoorzaamheid en kuisheid af en volgden de derde Regel van Sint Augustinus. Aangezien hun leden niet tot priester gewijd werden, hielden zij zich niet bezig met zielzorg en prediking, maar meer met de praktische uitvoering van de werken van barmhartigheid. Hun specialisme lag op het terrein van de ziekenverpleging en stervensbegeleiding en "last but not least" het begrafeniswezen.

De kleding van de Cellebroeders en -zusters was bijna identiek en bestond uit een scapulier, een mantel die over de schouders gedragen werd en een puntige kap. De kleur van de kleding was zwart.

Vestiging in Leiden

Veel steden van enige betekenis hebben wel een klooster van deze nijvere orde binnen hun muren gehad. Zo ook Leiden. De precieze datum waarop de Cellebroeders zich hier vestigden, is niet bekend. Het moet in ieder geval voor 1421 geweest zijn, want blijkens een charter werd de leefgemeenschap toen in bescherming genomen door Schout, schepenen en raad van de stad Leiden: *“Dat wijgenomen hebben [...] in onser hoede ende bescermenisse die huysinghe ende erve daer die broederkens nu ter tijt in wonen, welk erve die broederkens voors. angenommen hebben in erfpacht van Willem van Alcmade Floriszn. ende Floris Paidzenzn.”*⁵ De Heilige-Geestmeesters werden hierbij als toezichhouders aange-steld.

Bedoelde akte is gedateerd op 22 januari 1421 en kan beschouwd worden als de formele fundatiebrief van het Cellebroedersconvent bezegeld met het stadszegel: *“So hebben wij desen brief besegelt mit onse stede segel.”*

Van deze akte, waarin het contract met de stad en de Heilige-Geestmeesters is opgenomen, zijn in het archief drie afschriften bewaard. Allereerst een afschrift op perkament van vrijwel gelijke datering. Dit is waarschijnlijk het afschrift dat aan de Heilige-Geestmeesters heeft toebehoord, zoals blijkt uit een tekst in dorso: *dit is 'tbescheyt dat de heyligeestmeesters recht ende bevrijt hebben vande huijsinge vande Cellebroeders*. Het tweede afschrift staat in het stedeboek, het derde is gezien het handschrift zestiende-eeuws. Alle drie de afschriften zijn evenals de originele akte gedateerd op 22 januari 1421.

Bij de datering van de akte, die door de stad en blijkens de tekst in dorso, gezien wordt als de fundatiebrief, schuilt echter een addertje onder het gras; want deze datum hoeft nog niet te impliceren dat de betreffende akte, waarop de Cellebroeders *“levende nu ter tijt an die Cellebroedersgracht”* in bescherming werden genomen, ook werkelijk op deze datum geschreven is. Wanneer is *“nu ter tijt”*? De akte kan zelfs absoluut niet in 1421 geschreven zijn! Er wordt namelijk verwezen naar de privileges die de Cellebroeders van Gregorius XI en “onsen heiligen vader” Eugenius IV hebben verkregen. Wanneer we nu bedenken dat Eugenius IV pas in 1431 paus is geworden (tot 1447), kan een akte geschreven in 1421 nooit verwijzen naar privileges verkregen na 1431!

De schrijver van de akte was dus duidelijk wel goed op de hoogte van de voor de Cellebroeders belangrijke pausen en heeft bij het overschrijven van

het contract van 1421 paus Eugenius ingevoegd. Hij heeft daarbij de datum van de oorspronkelijke overeenkomst uit 1421 onveranderd overgenomen. Gezien het feit dat de stad het stadszegel aan de akte bevestigde, mogen we aannemen dat de stad dit toch als de fundatiebrief zag.

Een andere aanwijzing dat de datum, waarop de akte daadwerkelijk geschreven is, in ieder geval later dan 1421 moet liggen, is het feit dat het handschrift van de akte aan de stadssecretaris Jan Philipszn. is toe te schrijven. Jan Philipszn. werd weliswaar pas in 1447 officieel als zodanig benoemd, maar voor die datum was hij reeds actief als klerk; een dergelijk ongeparafeerd stuk van hem zou dan vóór 1447 geplaatst moeten worden.”

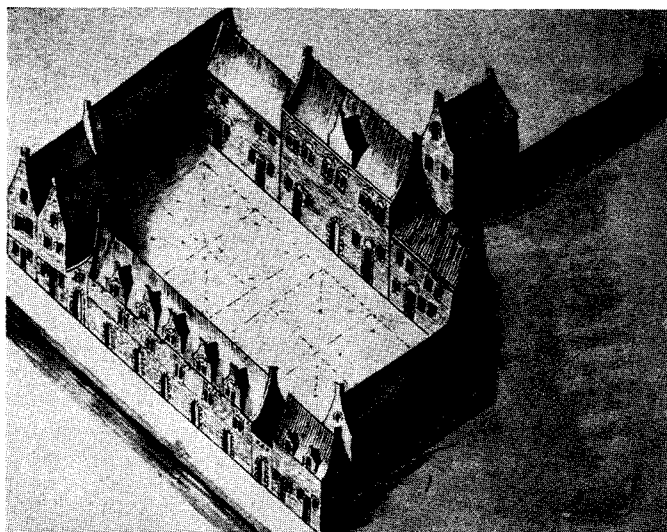
De plaats van het afschrift in het stedeboek wijst naar een datering ergens tussen 1431 en 1435, op zijn laatst 1450.⁷

Up die Papengraft ?

Onderaan het eerste, vrijwel contemporaine afschrift treffen we een aantekening aan, die voor ons van groot belang is: *“Dit was eerst gegeven van de erve dat si hadden up die Papengraft ende dit is vernuwet mitten anderen erve.”*⁸ Het ziet er naar uit dat de Cellebroeders niet altijd aan de Cellebroedersgracht gewoond hebben!

In het basiscontract nam de stad de Cellebroeders in bescherming, waarbij de Heilige-Geestmeesters aangesteld werden als toezichhouders. Zij kregen hierbij tevens het recht om het gebouw, wanneer dat door de broeders verlaten zou worden, te verhuren ten bate van de armenzorg. Dit zou nu wel eens een cruciaal punt kunnen zijn. Enige decennia later verlieten de Cellebroeders namelijk inderdaad hun woning. Blijkens de akte werd hun een huis en erf in het nieuwe land in erfpacht geschonken door Willem van Alcmade Floryszn. en Florys Paidze, twee welgestelde Leidse burgers. In dit huis woonden de Cellebroeders blijkens deze akte inmiddels reeds enige tijd.

In de periode tussen 1431 en circa 1447 moeten de Cellebroeders hun woning in erfpacht gekregen hebben. Een schenking die blijkbaar meer voeten in de aarde had, dan op het eerste oog te voorzien was. Gaan we uit van een origineel (niet bewaard gebleven) contract daterend uit 1421 tussen de Cellebroeders en de stad met de Heilige-Geestmeesters als toezichhouders dat gegeven werd, zoals we uit de notitie zouden kunnen afleiden *“vanden erve dat sy hadden up die Papengraft”*, dan wordt het begrijpelijk dat de Cellebroeders toen ze een nieuw onderkomen aangeboden kregen in conflict kwamen met de Heilige Geest. Deze had blijkens het contract immers recht op het gebouw dat door de broeders verlaten zou worden. De broeders

Het Cellebroedersklooster te Leiden. Tekening in oostindische inkt. Coll. Gemeentearchief:

konden de opbrengsten van de verkoop van het huis aan de Papengracht zelf natuurlijk goed gebruiken als startkapitaal voor hun nieuwe woning. Het was dus noodzakelijk een nieuwe schikking te treffen. Bij de herziening van het contract werden de rechten die de Heilige Geest had op het door de broeders verlaten huis en erf overgeheveld naar hun nieuwe verblijf aan de Cellebroedersgracht: *“ende is vernuwet mitten anderen erve”*. In het nieuwe contract werd de inmiddels bekende paus Eugenius IV meteen maar even tussengevoegd.

Locatie van het Leidse Cellebroedersklooster

Zoals we hierboven reeds zagen, bevond de eerste “samenwoning” zich waarschijnlijk aan de Papengracht op (nog) niet geïdentificeerde locatie. Het Cellebroedersklooster is vanaf 1421 tot aan het jaar van haar formele opheffing (1576) en transformatie tot Staten-College te lokaliseren aan de Cellebroedersgracht, de huidige Kaiserstraat. Het convent bevond zich op het terrein in het bon Zuid-Rapenburg, dat begrensd werd door de Kolmakerssteeg (de vroegere Claes Tierlootsteeg), de Achtergracht, de huidige Vijfde Binnenvestgracht (in de 15de eeuw ook wel Jan van der Woudegracht ge-

noemd)” en de Zegersteeg. Het kloosterterrein was vanaf de Cellebroedersgracht via een poort toegankelijk. Volgens Van Oerle bevond de toegang zich op dezelfde plaats als de ingang van de latere Universiteitsmanege, de huidige universitaire mensa.“

Van de 15de-eeuwse situatie bestaat helaas geen afbeelding of plattegrond. Uit de aanduidingen van belendingen uit diverse transacties blijkt, dat het klooster vooral in de tweede helft van de 15de eeuw zijn terrein aanzienlijk uitbreidde door de aankoop van de belendende percelen.

Gelukkigerwijs is van de uiteindelijke layout van het klooster, zoals het er bij de opheffing uitzag, een zeer heldere plattegrond van Samuel van Dulmanhorst bewaard gebleven. De plattegrond bevindt zich in de Prentverzameling van het Gemeentearchief Leiden.

In het Dachbouc van Jan van Hout, dat hij in zijn functie als Secretaris van de Curatoren van de Leidse universiteit bijhield, treffen we de ordonnantie aan, waarbij Van Dulmanhorst vier gulden ontving voor zijn werk.¹¹

“Doemen die Cellebroederen regelde ”

In 1458 stond Paus Pius 11 toe dat de Cellebroeders de Regel van Augustinus zouden volgen en de drie geloften van armoede, gehoorzaamheid en kuisheid mochten afleggen.” In 1463 komt er voor de Leidse Cellebroeders officieel een einde aan de onduidelijke status die zij tot dan toe genoten. In de stadsrekening over het jaar 1463 vinden we onder de post *“scheyncken”* (d.w.z. de uitgaven van het stadsbestuur aan “sociaal-politieke” tractaties op wijn ter bezegeling van allerhande verdragen, contracten etc.) :

*“Item upten VIIen dach in Augusto doemen die Cellebroederen regelde ende zij Augustijns regule annamen, na rechte der heyliger kercke, hemluyden in hoer feeste gescheynckt viii stedecannen wijns, die stoep vii groot facit iii pond, xiiii sch. viii d.”*¹³

De Leidse Cellebroeders gaan dus vijf jaar na de toestemming van Pius 11 over op de regel van Augustinus.

Gezien het feit dat er vóór deze datum geen enkel zegel is te vinden en er ook in geen enkele oorkonde sprake is van de bevestiging van een zegel aan een of andere akte, lijkt het waarschijnlijk dat het Cellebroedersklooster pas bij het aannemen van de regel van Augustinus in 1463 ook zijn eigen zegel verkrijgt. De enige oorkonde waarvan het zegel van het klooster wel aanwezig is, is gedateerd op 1 maart 1480. De pater bevestigt de aankoop van een kamer en erf, achter aan het convent grenzend met de volgende woorden: *“Wij broeder Willem pater ende gemeen convent vander Sellebroederen levende na Sint Augustinus reghel doen cond [...]”* Het zegel is bijzonder gaaf bewaard.”

Op 17 juli 1464 worden ook de andere voorrechten uit de beschikking van Pius 11 en zijn voorganger Eugenius IV naar Leidse omstandigheden verder ingekleurd. Jacobus de Woirdt, commandeur van het Duitse Huis en cureit (pastoor) van de St. Pieterskerk te Leiden, staat aan de rector en de broeders toe een altaar in hun bidplaats te laten wijden. Voortaan mag in de kapel de mis gelezen worden voor de broeders en mogen ze een seculier priester kiezen als biechtvader. Er wordt uitdrukkelijk vermeld dat de mis *met gesloten deuren* “januis clausis” en *zonder klokgelui en zang* moet plaatsvinden. De broeders moeten twee of drie maal per jaar biechten bij de commandeur als cureit van de parochie. Bovendien zijn zij verplicht elk twee groten per jaar te betalen aan de cureit en zijn opvolgers.”

De bul die Paus Sixtus IV enkele jaren later op 9 juni 1472 uitvaardigde, was voor de Cellebroeders van groot belang. Als dank voor de nuttige werkzaamheden die de Cellebroeders vooral in perioden van pest verrichtten, *“willen wy u gemoeten mit genadeliken gunsten [.. .] sonder een yegelikes hindere op uwe huysen, off u kercken, capellen ofte bedehuysen te hebben, een oetmoedich clocktoerne mit eenre cleynre clocken, ende by een yegelijk der huysen een kerchoff, in welken men begraven mach de lichamen der bruederen en Susteren uwer vergaderinge ende hoers gesindes.*”¹⁶ Ze werden als erkende religieuzen voor een deel losgemaakt van de eigen stedelijke parochiekerken en als religieuze orde erkend. Met een afschrift van deze beschikking op zak gingen de Cellebroeders onderhandelen met de landscommandeur van de Duitse Orde en de cureit van de St. Pieterskerk, hun oorspronkelijke parochiekerk. Twee jaar later is de neerslag van deze onderhandelingen te vinden in de akte d.d. 2 juni 1474 uitgevaardigd door Johannes van Drongelen, landscommandeur van de Utrechtse Balije van de Duitse Orde, en Aelbertus Rodolphi, commandeur en cureit van de Pieterskerk te Leiden.” Evenals hun andere ordegenoten mogen ze nu een klokketorentje plaatsen op hun kapel, om zo de broeders, en de buurtbewoners op te roepen voor de mis. De tijden waarop de mis met open deuren (“januis apertis”) gehouden mag worden en vooral weer beëindigd moet zijn, zijn nauwkeurig vastgelegd. De missen in de Cellebroederskapel mogen in geen geval tegelijkertijd met die van de parochiekerk plaatsvinden. Ook op de vier belangrijkste kerkelijke feesten geldt er een verbod. Op de feestdagen van de eigen heiligen, Alexius en Augustinus, alsmede op de inwijdingsdag van de kapel geldt dit verbod natuurlijk niet. Tenslotte mag een deel van het kloosterterrein dienen tot kerkhof voor de eigen leden. Aangezien de Cellebroeders geen priesters onder hun leden tellen, moet de begrafenis geleid worden door een priester of kapelaan van de parochie.

Taken en verplichtingen

Van de Leidse Cellebroeders is bekend dat zij evenals hun ordegenoten in andere steden de pestslachtoffers verzorgden en de doden begroeven. Het lijkt dus logisch om naar de jaren te kijken waarin de pest in Leiden woedde om de activiteiten van de Cellebroeders op het spoor te komen. In 1421, het jaar waarin de leefgemeenschap door de stad officieel in bescherming genomen werd, woedde in Leiden inderdaad de pest.

Uit het aantal graven dat Christina Ligtenberg uit de rekeningen van het Catharinagasthuis distilleerde, is een mooi overzicht te verkrijgen van de jaren waarin het sterftcijfer een piek vertoonde. Duidelijke piekjaren zijn: 1411, 1416, 1417, 1420, 1421, 1450, 1453 en 1458.“

Vóór deze pestpieken, hebben er vooral in de periode tussen 1381 en 1420 al een aantal ernstige pestepidemieën gewoed in Leiden.“

Wanneer de Cellebroeders inderdaad pas rond 1421 in de stad komen, zijn ze dus eigenlijk vrij laat... Het is heel goed mogelijk dat de Cellebroeders uit de Zuidelijke Nederlanden verzocht is, in Leiden een convent te stichten tijdens de epidemieën die aan het eind van de 14de eeuw woedden. In het Zuiden bestonden immers al decennia conventen van ordegenoten.

Ook in de periode van 1508 tot en met 1550 wordt Leiden regelmatig geteisterd door vlagen van de pest. Vreemd genoeg worden de Cellebroeders in de Aflezingsboeken in de ordonnanties betreffende voorzorgsmaatregelen tegen de pest niet expliciet genoemd!“

In 1508 worden strenge voorschriften gegeven, die het besmettingsgevaar van de pest, *“welke siecte zeer zorgelick ende een voorspruytende siecte is”*, moeten indammen. Bijna jaarlijks worden deze ordonnanties in vrijwel gelijke bewoordingen herhaald en publiekelijk afgelezen. Ze bevatten hygiënische voorschriften betreffende de kleding en het beddegoed van de pestslachtoffers en de regels, die door verzorgers in acht genomen moeten worden.” Tussen de barbiers, de (ader)laatsters en bewaarsters zijn de Cellebroeders de opvallende afwezigen! Wellicht was hun optreden hier zo vanzelfsprekend dat ze niet met name genoemd werden.

Niet alleen pestslachtoffers werden door hen begraven. In de rekeningen van de schout van 1500-1501 worden de Cellebroeders vermeld bij de uitgaven t.b.v. de terechtstelling en de ter aarde bestelling van een ter dood veroordeelde vrouw, Griete Houbrecht Simonsdr.: *“Item gegeven die Cellebroedren van der voirs. Griete te beaerden vi p. nae ouder gewoonten. fac. viii sch.”*²²

Midden 16de eeuw zagen de Cellebroeders zich ernstig bedreigd in hun monopolie op het schouwen van pestslachtoffers en het begraven van de

Het begraven van de doden was een van de Werken van Barmhartigheid. Op dit schilderij van de Meester van de Levensbron zien we hoe broeders bezig zijn met een begrafenis. Coll. Rijksmuseum Twente.

doden. De Cellebroeders voelden zich in hun positie bedreigd door de, door de stad aangestelde functionaris, de zgn. “stedemeester”. In een ongedateerd rekest (ca. 1550) verzoeken de pater en de conventuelen van het Cellebroedersconvent aan het Gerecht van Leiden om een afbakening van de taken en het alleenrecht op het schouwen en het kisten van pestlijders.²³

Het tarief dat zij voor hun diensten rekenen, zal hetzelfde zijn als dat, wat de stedemeester tot dan toe genoten heeft. Voor het schouwen en het bloken (d.w.z. het kisten) van de rijken brengen zij het vastgestelde bedrag in rekening, de armen worden Pro Deo begraven.

Het bewaren van krankzinnigen

De Leidse broeders namen net als veel van hun ordegenoten in andere steden in de 16de eeuw krankzinnigen in hun huis op ter verzorging. Van zorg in de moderne zin des woords zal weinig sprake geweest zijn. Patiënten werden “bewaard”, waarbij de patiënt uiteraard tegen een bepaald jaarlijks

bedrag gekleed en gevoed werd. Voor de onhandelbare, onrustige gevallen was op- of insluiting de meest gangbare oplossing. In een lijst van uitstaande schulden daterend uit het midden van de 16de eeuw, bevindt zich een schuld aan meester Gerrit Meliszn., de kuiper. De Cellebroeders zijn hem nog 24 gulden schuldig voor de kuipen "*daer sy dulhuyskens off hebben gemaect*".²⁴ Waarschijnlijk gaat het hier om een middeleeuws equivalent van de isoleercel.

Wanneer de laatste Cellebroeders na de opheffing van hun klooster de wereld in trekken, wordt er voor de oude Ghijsbrecht Gerritszn. een handige oplossing gevonden. Hij krijgt de zorg toevertrouwd over de twee krankzinnigen, namelijk Arent Jansse en Joost Adriaenszoon, bijgenaamd "de Vrije". Ghijsbrecht krijgt hiervoor één van de huisjes in de Kolfmakerssteeg tot zijn beschikking. De twee krankzinnigen die hij "*tot zyne profyte*" mag onderhouden, kunnen gestald worden in de schuur achter de huisjes, die door de Weeshuismeesters inmiddels degelijk is afgeperkt en omheind en is uitgerust met twee geroelen (een goreel of geroel is een halsjuk; waarmee hier wel een soort kettingblok bedoeld zal zijn, waaraan de patiënten vastgeketend konden worden). Om als opzichter in zijn onderhoud te kunnen voorzien, krijgt Ghijsbrecht uit de inboedel van het klooster ook nog het grote getouw mee waarop matten geweven worden. Misschien werden hierop de matten gemaakt, waarin de arme doden werden gerold en begraven?

De Cellebroeders binnen de stedelijke samenleving

In de akte van 22 januari 1421, waarin de stad de Cellebroeders in bescherming neemt, wordt gesproken van de "*broederkens die broit bidden*" en verder dat zij leven zouden "*eersamelik en rustelic na inhout der bullen*:" in welke bullen (van Eugenius IV en Gregorius XI) de nadruk wordt gelegd op de charitatieve werken die de broeders in dienst van de gemeenschap verrichtten." Om in hun levensonderhoud te kunnen voorzien, is het hen evenals de bedelorden toegestaan te bedelen om brood ter aanvulling van hun verdiensten uit het begrafenisbedrijf.

In de stadsrekeningen vinden we onder de al eerder vermelde uitgavepost "*Scheyncken*" herhaaldelijk blijken van waardering of medeleven van de stedelijke overheid aan de diverse kloosters binnen en buiten de stadsvesten. Het meest begunstigde, maar waarschijnlijk vanwege het meer op de zielzorg en op armoede gerichte karakter van de bedelorde, ook meest noodlijdende klooster, is het Minderbroedersklooster. De Minderbroeders zijn duidelijk de grote favorieten van het stadsbestuur." De enige keer dat we de Cellebroeders onder deze post tegen komen is op 7 augustus 1463, de dag dat zij de

St. Alexius (met trap als attribuut), patroonheilige van de Celibroeders, met een knielende Celibroeder.

regel van Augustinus aannamen. Alleen op deze dag komen de Celibroeders van Leiden in aanmerking voor enkele stedekannen wijn.

De zusters van het klooster Mariënpool waren de broeders beter gezind. In haar *“Propijnboexken”* bevindt zich tussen de vastenavond-recepten en de lijst van uitdelingen in spijs en drank bij de verschillende memoriediensten, de mededeling dat men de Celibroeders met Pasen vijftig of veertig eieren en een schapenkaas schenkt.”

De tweede helft van de 15de eeuw kan voor de Celibroeders als een periode van expansie aangemerkt worden. In deze periode breidden zij hun terrein uit door de aankoop van enkele omliggende panden. De daken werden niet alleen vernieuwd, er werd ook nieuw bijgebouwd, gezien de vermeldingen *“nuwes getimmert”* in de stadsrekeningen.

Een eeuw later lijkt het tij voor de Celibroeders duidelijk gekeerd te zijn, zoals al bleek uit het rekest op het privilege van het kisten van de pestslachtoffers. Wanneer in een januaristorm in 1567 een deel van de gebouwen *“eenichsins was ontramponneert endegebroocken”*,²⁹ kloppen ze bij de stad aan om bijstand. In de Vroedschapsboeken vinden we inderdaad een verzoek om (financiële) steun, dat de Celibroeders op 9 september 1567 tot de Vroedschap richtten.³⁰ In hun verzoek wijzen zij op de bouwvallige toestand van hun gebouwen, die op het punt staan in te storten. Er wordt niet direct verwezen naar de

storm van januari, en gezien het aantal tussenliggende maanden, is hier misschien nog een verzoek aan vooraf gegaan. Om hun verzoek kracht bij te zetten, verwijzen ze naar Cellebroedersconventen in andere steden die op meer steun van stadswege kunnen rekenen: *“ende want andere ommeleggende steden, de broederen van gelijcken oorden zeeke hulp ende bijstant doen blijckende”*. Daarom verzoeken ze om *“jaerlicx ooc eenige sustentatie ende bijstant uyt de beursie deser stede te moghen hebben”*. Burgermeesteren en schepenen besluiten uiteindelijk precies een jaar later om de Cellebroeders in hun nood tegemoet te komen met een eenmalige uitkering van 25 gulden.”

Bewoners van het klooster

Over het aantal kloosterlingen bij oprichting tasten we in het duister; naar analogie van andere steden zal dat de vijftien niet overschreden hebben. Van de twee eeuwen waarin de Cellebroeders in Leiden aanwezig waren, zijn ons van de conventuelen slechts een paar namen overgeleverd. Een van de weinige “gewone” broeders, die met name genoemd wordt is Jan van Yerseke, die in 1471 na een aantal jaren uitgezonden wordt om samen met twee ordegenoten uit andere steden het convent in Middelburg op poten te zetten.³²

Ondanks het feit dat de Cellebroeders geen priesters onder hun leden kenden, komen we aan het eind van de 15de eeuw toch broeders tegen, die aangeduid worden als pater (qua status te vergelijken met een rector). Over de precieze status van de pater bij de Cellebroeders bestaat nog onduidelijkheid.

De eerste pater die tot nu toe te traceren is, is broeder Willem Claiszn. Hij is ook degene die verantwoordelijk is voor aanzienlijke uitbreidingen van het kloosterterrein. Het enig bewaard gebleven exemplaar van het convents zegel, treffen we aan onder zijn naam. Een zekere Jan Arentszn. wordt in 1575 vermeld als pater.³³ Deze laatste pater ging na de secularisatie van het klooster, niet bij de pakken neer zitten. In het Gerechtsdagboek A treffen we hem op 16 augustus 1582, wanneer zijn alimentatie op zijn verzoek verhoogd wordt tot 22 gulden, aan als *“Jan Aerntszn, chirurgijn, eertijds Cellebroeder”*.³⁴ Met zijn bestaan als chirurgijn neemt hij overigens geen genoegen, twee jaar later blijkt hij aan de pas opgerichte Leidse universiteit gepromoveerd te zijn tot “Licentiaat in de medicijnen”.³⁵

Bij Van Mieris wordt, in navolging van Jan van Hout het smeuge verhaal opgedist over één van de laatste paters van het convent, Gerrit Zybout. In de winter van 1573/1574 (tijdens het beleg van Leiden!) waren er enige

Franse soldaten in de stad, die het klooster binnendrongen in de hoop er een aardige buit te kunnen behalen. Ze hadden echter buiten de waard, of in dit geval de pater gerekend, die uit zelfverweer, "*nadat hij zoo ongenadelijk op zijn hoofd geslagen was, dat hij seer creet*", zijn broodmes had getrokken en daarmee een van de soldaten zo zwaar verwondde dat de "*kinnebackslager*" na een "*final touch*" met een mestvork spoedig daarna overleed. Gerrit Zybout werd, na twee jaar uit de stad verbannen geweest te zijn, op zijn verzoek weer toegelaten en verkreeg in 1576 "*gracie zonder contradictie*".⁴⁰

Opheffing van het Cellebroedersklooster

Waarschijnlijk is voor geen enkele Hollandse stad zo'n compleet verslag te vinden van het proces van de opheffing van een klooster, als we in het Rapport van Jan van Hout voor Leiden hebben.³⁷ Het is integraal afgedrukt door Van Mieris, en er is inmiddels al meerdere malen uit geciteerd. Het vervolg is te vinden in een andere zeer rijke bron, die zich in het archief der Curatoren van de Leidse universiteit bevindt en door dezelfde Jan van Hout in zijn functie als secretaris van de Curatoren is bijgehouden. Het betreft hier "Het dachbouc" van Jan van Hout, dat artikelgewijs is uitgegeven samen met nog meer relevante bronnen betreffende de Dagelijkse Zaken van de universiteit door Witkam.³⁸

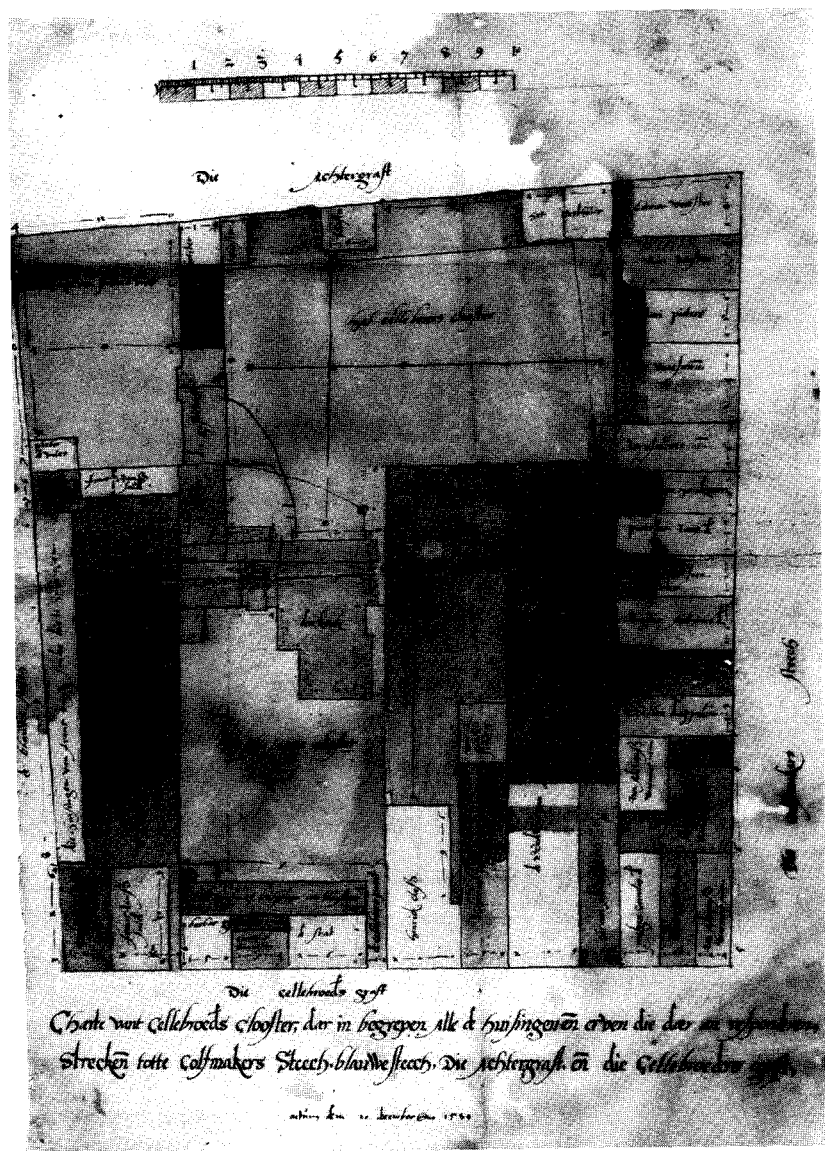
Op 8 maart 1576 wordt door Burgermeesters en Raad besloten dat het handjevol nog resterende Cellebroeders het klooster moet verlaten.³⁹ Jan van Hout, de stadssecretaris, wordt tot superintendent benoemd. De huur-opbrengst en de goederen komen ten goede aan de Heilige-Geestmeesters, die hier blijkens het charter van 1421 aanspraak op maken. Al op 22 maart vindt de openbare verkoop plaats van een groot deel van de kloostergoederen (alleen de lange eettafel van de monniken wordt niet verkocht, die wordt met schragen en al in de St. Pieterskerk gezet, t.b.v. 's Heren nachtmaal).⁴⁰ Elke monnik mag slechts een klein bundeltje kleren en beddegoed meenemen en krijgt voortaan een bepaald bedrag aan alimentatie. Jan van Hout zorgt er vervolgens voor dat alle uitstaande schulden die het klooster nog heeft bij particuliere leveranciers en ambachtslieden, uit de opbrengst vereffend worden. De opbrengst van de algehele verkoop van de kloosterboedel bedraagt 298 pond, 11 schelling en 4 den. De Heilige-Geestmeesters verklaren hiervan jaarlijks een bedrag van 18 pond uit te zullen keren aan de voormalige kloosterlingen tegen behoorlijke rentebrieven. Het voormalige klooster zal verhuurd worden "*ende mit de penningen, daer van comende, de notelicke timmeragien jaerlicx doen*".⁴¹ Hieruit zal ook de alimentatie aan de ex-conventuelen betaald worden.

Het rapport dat Jan van Hout als superintendent van het klooster op 14 juni 1577 uitbrengt, inzake de afwikkeling en overdracht van de goederen van de instelling aan de Heilige Geest, begint met een algemene inleiding over de Cellebroeders en het reilen en zeilen van het klooster gedurende de afgelopen decennia.⁴² Hij draagt vervolgens een flink aantal redenen aan waarom het nog voortsudderende conventje nu maar eens opgeheven moet worden: *“In der vougen dat de vergaderinge van de voors. monnicken onprofytlich, onnodich, oneerlick, ontuchtich, onstichtich en Godloos niet langer en behoorde te zijn geleden.”*⁴³ De broeders, die conform de hervorming, formeel hun pij hadden afgelegd, woonden nog altijd bijeen in het convent. Ook pretendeerden ze nog steeds te leven volgens de drie geloften, aan welke oprechte bedoelingen Jan van Hout, waarschijnlijk niet geheel ten onrechte, twijfelde. Het klooster was tot een soort openbare herberg, en taveerne geworden, waarbij het het recht op ontheffing van de bieraccijns zwaar misbruikt had. *“Bij een yegelyck had het convent den naem van droncken huysgen gecregen.”* Naast moreel verval werd de broeders ook plichtsverzuim ten laste gelegd. Zij zouden niet langer meer bereid geweest zijn hun overleden stadsgenoten te begraven.⁴⁴

Toen Jan van Hout met enige stadsdienaren de toenmalige pater, Jan Adriaenszn. om inzage in de boeken en kloosterbescheiden verzocht, kwam nog een andere wandaad aan het licht. Het zieltogende kloostertje bleek in werkelijkheid over behoorlijke financiële reserves te beschikken. Bovendien bleken de voorraadkamers ondanks de algehele economische crisis waarin de stad zich bevond, rijk gevuld te zijn met de beste bieren, kazen en vleeswaren etc. In het “cantoir” (kast, bureau), dat de pater met bijzonder veel tegenzin voor Jan van Hout opende, bevond zich een schat aan verschillende munten, penningen, juwelen, klein zilverwerk en kostbare stoffen. En dat terwijl het convent nog in 1567 een dringend rekest tot de stad had gericht om financiële steun bij herstelwerkzaamheden van het door een zware storm getroffen klooster. De pater beweerde overigens dat het merendeel zijn persoonlijk eigendom was. Jan Aerntszn. kreeg uiteindelijk toch een deel terug. Na de secularisatie komen we deze pater weer als “licentiaet der medicijnen” tegen, wat hij waarschijnlijk te danken had aan zijn vakbekwaamheid en reputatie als ziekenverpleger.

Het Collegium Theologicum

In deze warrige periode vlak na het wegtrekken van de laatste broeders, zijn er blijkbaar al “beursstudenten” neergestreken in de lege bijgebouwen van het convent. Een zekere Petrus Hackius, die in 1578 tot regent van de “pedagogie” aangesteld was, richtte een rekest tot het stadsbestuur, betreffende

Plattegrond van het gebouwencomplex van de Cellebroeders tussen de Cellebroedersgracht, de Achtergracht (Vijfde Binnenvestgracht), de Kolmakersteeg en de Blauwe steeg, opgemaakt bij de verkoop aan de universiteit. Tekening door S. van Dulmenhorst 1589. Coll. Gemeentearchief:

de een aanzienlijke verbouwing van het oude klooster ten gerieve van de daar aanwezige studenten.” In het Gerechtsdagboek A staat vermeld dat de burgemeesters *‘jegens de naeste vroetschappen het bestec zullen doen vermaecken, mit een raminge vande kosten’*. Tien jaar later vond inderdaad de uitwerking plaats van deze plannen, die direct na de toestemming voor het stichten van een eigen universiteit gemaakt waren. Leiden had immers begin 1575 de formele bevestiging van het recht op een eigen universiteit verkregen.⁴⁶ Bepaald werd dat een groot deel van de geconfisqueerde goederen van de Leidse kloosters ten bate van de Universiteit zou komen. Zo zou het Cellebroedersklooster onderdak bieden aan de theologische faculteit, waarin de predikanten klaargestoomd moesten worden in de nieuwe leer.⁴⁷

Het aantal studenten dat zich binnen enkele jaren in het voormalige convent vestigde, bleek al spoedig de capaciteiten van het gebouw te boven te gaan. Op 3 april 1581 verzocht professor Westerwolt de universiteit om vergroting van het college, opdat er meer studenten gehuisvest konden worden.“

Degenen die al deze activiteiten met lede ogen aanzagen, waren natuurlijk de meesters van de Heilige Geest. Zij waren degenen die blijkens de akte van 1421 immers de enige rechthebbenden op het voormalige kloostercomplex waren. Zij zagen inmiddels wel in dat het gebouw, dat door de bewoners geleidelijk geconfisqueerd werd, voor de wezen definitief verloren was. De huuropbrengst, die hen rechtmatig toekwam, wilden ze zich echter niet door de neus laten boren! Op 21 augustus 1586 richtten zij een rekest aan Burge-meesteren en Gerecht van de stad, om hen weer te laten beschikken over het voormalige klooster, zoals in de regeling van 1421 overeengekomen was. In 1589 werd door de Curatoren van de Universiteit officieel vergunning gevraagd en verkregen om een *“Collegie te bouwen ter plaatse daer ‘t Cellytenconvent es geweest”* ten behoeve van theologische studenten. Uiteindelijk werd er op 18 december van datzelfde jaar overeenstemming bereikt met de Weesmeesteren om het voormalige kloostercomplex te kopen en te bestemmen tot een College.“ In drie termijnen van elk 120 gulden met als eerste termijn 9 februari 1590 kopen de curatoren van de universiteit het voormalige klooster van de Heilige-Geestmeesters.“

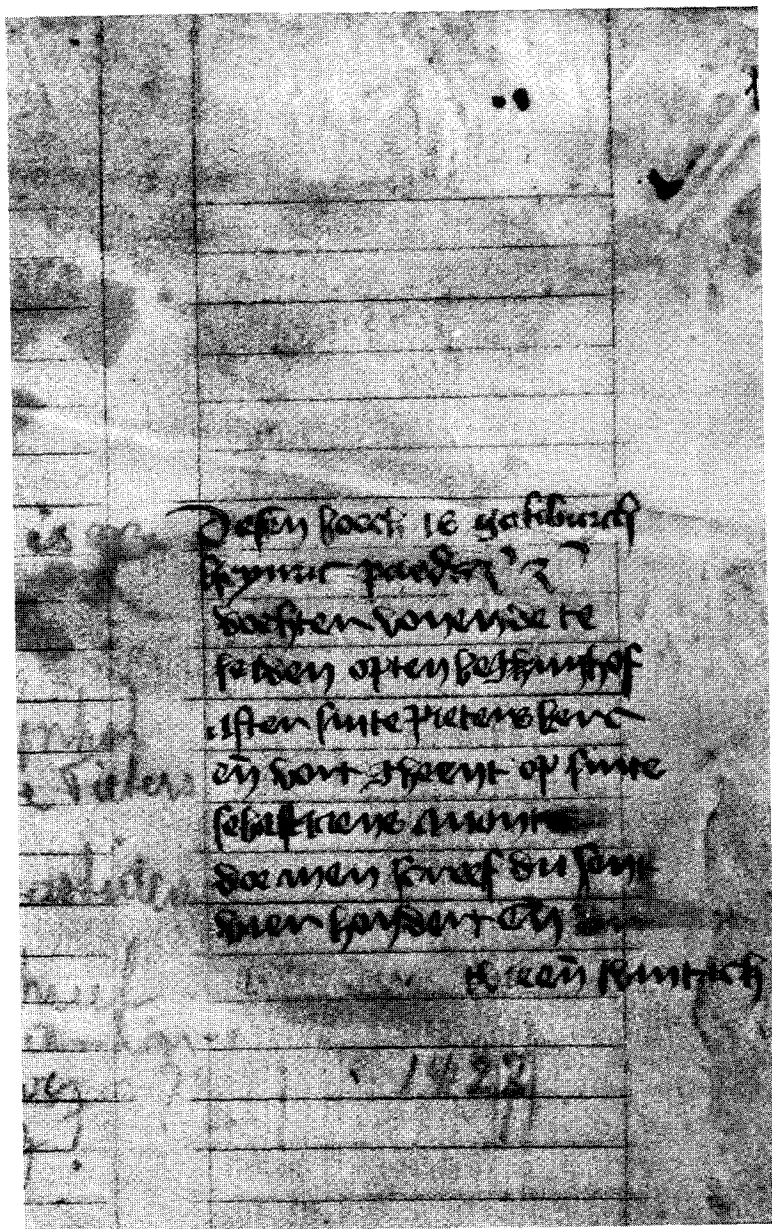
Met een aantal burens werd onderhandeld over het afstaan van delen van hun erven ten behoeve van de uitbreiding volgens het bestek. Op een deel van het erf dat Gerrit Symonszn. Zuyc, snijder, verkoopt, werd een woning voor de regent van het college gebouwd.“ Tegenwoordig bevindt zich nog in de muur van het huis nr. 7 aan de huidige Vijfde Binnenvestgracht, de voormalige Achtergracht, een figuratie in het metselwerk van een hart en een anker. Het huis staat op de plaats waar bij Van Dulmanhorst “het pesthuis-

je” gelegen was. Volgens Van Oerle was de figuratie vermoedelijk reeds aangebracht in de muur van het “pesthuisje”.⁵² Of het hier inderdaad het pesthuisje betreft of dat de figuratie is aangebracht in de voorgevel van de nieuwe woning van de regent, wat impliceert dat de huidige gevel moet dateren uit het einde van de 16de eeuw, zou nog bouwhistorisch uitgezocht moeten worden.

NOTEN

1. In 1990 verscheen de *Inventaris van het Archief van het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis* door S.W.M.A. den Haan. Het daarin gedeponeerde archief van het Cellebroedersklooster omvat de inv.nrs. 4542-4572 op blz. 311-315. Zie ook de nrs. 650-657.
2. J.C. Overvoorde, *Archieven van de Kloosters*, 1 (Leiden 1917) 1415.
3. Frans van Mieris, *Beschrijving der stad Leyden. Haare gelegenheid, oorsprong, vergrootinge, oude en hedendaagse stichtingen van kerken, kloosters, godshuizen en andere aanmerkelijke gebouwen, zoo geestelijke als wereldlijke, derzelver bijzondere toestand en bestieringe etc.* (Leiden 1762).
4. M. Schoengem, *Monasticon Batavum*, 11 (Amsterdam 1941).
5. Archief van de secretarie 1253-1575 (SA I), inv.nr. 84, Stedeboek Leiden fol. 129v-130 (22 januari 1421). Weeshuisarchief, inv.nr. 4542 (1 charter en 2 stukken). Zie ook Van Mieris, 134.
6. Volgens P.J.M. de Baar van het Gemeentearchief Leiden. Zie voor Jan Filipszn.: F.W.N. Hugenholtz, “Clerc secretaris en pensionaris van de stad Leiden”, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 66 (1953) 220 e.v. en J.W. Marsilje. *Het financiële beleid van Leiden in de laat-Beierse en Bourgondische periode ± 1390-1477* (Hilversum 1985) passim.
7. In het Stedeboek zit het betreffende afschrift tussen folia, gedateerd op: fol. 127v; 1433 en 1435; fol. 128: 1450 (later tussengevoegd) ; fol. 129v en 130 gedateerd 22 januari 1421; fol. 131: ongedateerd; fol. 132: vroedschapslijst ongedateerd (later tussengevoegd, eind 15de-eeuws); fol. 142: 1434.
8. Weeshuisarchief, inv.nr. 4542 (een charter en 2 stukken).
9. Zie o.a.: Weeshuisarchief, inv.nrs. 4554 en 4555.
10. H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten, de geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de Gouden eeuw* (Leiden 1975) 202.
11. Archief van Curatoren Universiteit Leiden, inv.nr. 100 (UB Leiden Dousa) “*Dachbouch der Universiteyt, ooc 't begin van 't Collegie der Theologyen aengaende, begonst in novembri 1580, injunii 1594 geeyndt in tyde van 't secretaryschap van Jan van Hout*”, fol. 113. Zie ook: Witkam, DZ. IV, 930 (zie n. 38).
12. M. Smeyers (red.), *Werken van Barmhartigheid. 650 jaar Alexianen in de Zuidelijke Nederlanden*. Tentoonstellingscatalogus (Leuven, Stedelijk museum van der Kelen-Mertens, 1985) 18, 19.
13. SA 1, Rekeningen inv.nr. 528, fol. 85.
14. Archief kerken, 1 inv.nr. 28 (Reg. 348) 1 maart 1480.
15. Weeshuisarchief, inv.nr. 4544.
16. Weeshuisarchief, inv.nr. 4559. Zie Van Mieris, 135-136 voor transcriptie.
17. Weeshuisarchief, inv.nr. 4552. Voor transcriptie: Van Mieris, 136-137.
18. C. Ligtenberg, *De Armezorg te Leiden tot het*

- einde van de 16e eeuw (Diss. Utrecht 1908) 42.
19. D.E.H. de Boer, *Graafen Grafiek. Sociale en Economische ontwikkelingen in het middeleeuwse "Noordholland" tussen ± 1345 en ± 1415* (Diss. Leiden 1978) 69-90.
20. Vergelijk de herhaalde verordeningen betreffende besmetting en voorzorgsmaatregelen tegen de pest in SA I, inv.nr. 387, Aflezingsboek A: 1508: fol. 18; 1509: fol. 22v, fol. 24v; 1515: fol. 46, fol. 48.; 1517: fol. 49; 1518: fol. 78v, fol. 79, fol. 79v, fol. 80v, fol. 81; 1519: fol. 89v, fol. 90, fol. 90v; 1526: fol. 134v, fol. 135v, fol. 136v; inv.nr. 388, Aflezingsboek B: 1530: fol. 9; 1556: fol. 216v; 1557: fol. 220; 1567: fol. 299; 1568: fol. 304v, fol. 310: inv.nr. 389, Aflezingsboek C: 1574: fol. 154v.
- In SA 1, inv.nr. 387, Aflezingsboek A, fol. 18 (okt. 1508) is in deze post het woord "Cellebroeders" wel een keer doorgehaald.
21. SA I, inv.nr. 387, Aflezingsboek A, fol. 18 (1508).
22. SA 1, inv.nr. 1009, Rekeningen van den Schout (1500-1501) fol. 19.
23. Weeshuisarchief, inv.nr. 4547.
24. Van Mieris, 145.
- Zie ook: H.H. Beek, *Waanzin in de Middeleeuwen* (Haarlem 1969) 147-148. Een dolhuisje is hier een soort verplaatsbare isoleercel.
25. Weeshuisarchief, inv.nr. 4542. Stedeboek Leiden, fol. 129v-130.
26. Smegers, *Werken van Barmhartigheid*, 18.
27. L. Knappert, *De opkomst van het protestantisme in een Noord-Nederlandsche stad. Geschiedenis van de hervorming binnen Leiden, van de aanvang tot op het beleg* (Leiden 1908) 253. Ook Knappert merkt op dat het klooster der Minorieten vanouds het troetelkind van de stad was.
28. Kloosterarchief, inv.nr. 899 (Propijnboeken ca. 1500), fol. 27.
29. Jan van Hout, *Rapport inzake de afwikkeling van de overdracht van de goederen van de instelling aan de Heilige Geest. 23 februari 1576* (ondertekend op 14 juni 1577), Weeshuisarchief, inv.nr. 653, fol. 5v. Zie ook: Van Mieris, 141.
30. SA I, inv.nr. 386, Vroedschapsboek H, fol. 57 ("Sellebroeders subventie" 9 september 1567), fol. 73v ("Celliten subventie van 25 gulden" 9 september 1568).
31. SA 1, inv.nr. 386, Vroedschapsboek H, fol. 73v (9 september 1568).
32. W.S. Unger, *Bronnen tot de geschiedenis van Middelburg in den landsheerlijken tijd*, I (1926) 507.
33. Weeshuisarchief, inv.nr. 2766, 2763.
34. Stadsarchief 11, inv.nr. 44 (Gerechtsdagboek A, fol. 171v).
35. Stadsarchief II, inv.nr. 44 (Gerechtsdagboek A, fol. 321v). Zie ook: Witkam DZ. V, 105-106.
36. Van Mieris, 138, 139.
37. Jan van Hout, *Rapport* (zie n. 29) en Van Mieris, 141 e.v.
38. H.J. Witkam, *Introductie tot de Dagelijkse Zaken van de Leidse Universiteit 1581-1596*, I-VII (Leiden 1969-1974).
39. Van Mieris, 142. Geen vroedschapsresolutie e.d. gevonden.
40. Van Mieris, 146.
41. Van Mieris, 146.
42. Weeshuisarchief, inv.nr. 653.
43. Van Mieris, 142.
44. Van Mieris, 142.
45. Witkam, DZ. 11, 537 (Aanstelling van Petrus Hackius tot Regent der pedagogie). Stadsarchief II, inv.nr. 44 (Gerechtsdagboek A, fol. 88, 20 juni 1578).
46. M.W. Jurriaanse, *De stichting van de Leidse universiteit* (Leiden 1965) 8.
47. Jurriaanse, 16.
48. Witkam, DZ. VII, 3334.
49. *Dachbouck van Jan van Hout* fol. 110, 114 en 359. Witkam, DZ. VI 3024, VII, 3320 A.
50. Witkam, DZ. VII, 3320 A., *Dachbouck van Jan van Hout*, fol. 114.
- Witkam, DZ. VII, 3320 A. 16 februari wordt de laatste termijn van 120 gulden van de drie jaren rente betaald aan de meesters van de Heilige Geest van de grond, "t welc 't Cellebroeders klooster es geweest, gedestineert tot 't collegie".
- Witkam, DZ. VI, 3024, *Dachbouck*, fol. 110 en 359.
51. *Dachbouck*, fol. 519v (29 maart 1594) en fol. 525 (14 april 1594).
- Witkam, DZ. VII, 3444 en 3445.
52. Van Oerle, 202.

Datering en bezittersinscriptie van het handschrift. Coll. Universiteitsbibliotheek Leiden.

EEN HANDSCHRIFT VAN HET LEIDSE BEGIJNHOF

door

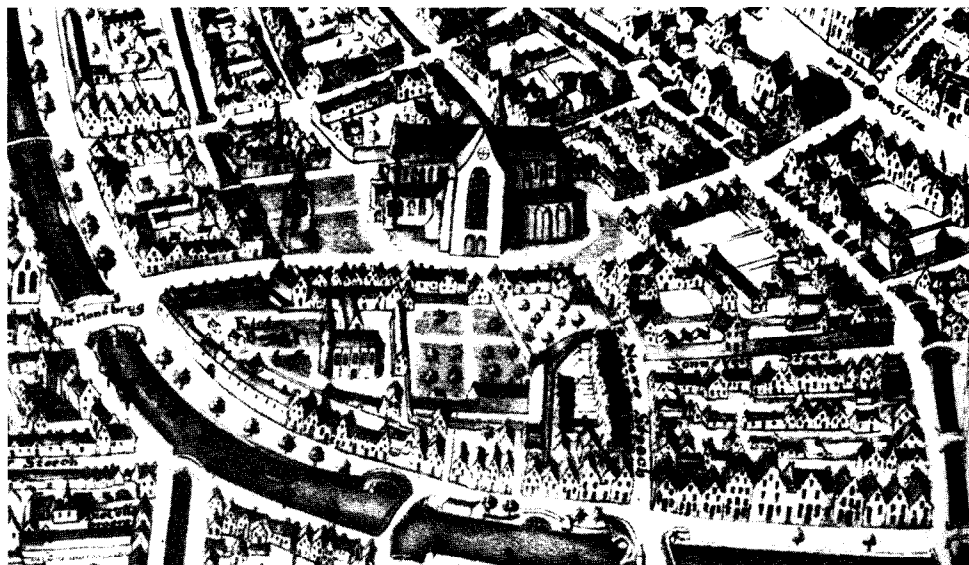
P.F.J.Obbema

In 1966 dook er in de handel een tot dan toe volledig onbekend middeleeuws handschrift op dat oorspronkelijk in bezit was van een bewoonster van het Leidse begijnhof achter de Pieterskerk, ook wel bekend als het Grote, St. Agnieten- of Faliëdebegijnhof.' Over de herkomst hoefde niet getwijfeld. Op een van de laatste blanco bladen staat te lezen:

*Desen boech is [go(b?)burch heyndric paedsz']z' dochter vonende te leiden
opten begijnhof after sinte pieterskerk ende vort gheent op sinte sebastiaens
auont doe men screef dusent vierhondert ende [...] twee ende twintich*

In de aantekening is door een tijdgenoot, misschien zelfs door de oorspronkelijke hand, wat geknoeid. Onder de eerste passage tussen vierkante haken zijn enkele woorden weggekrabd; bij de tweede zijn enkele woorden uitgera-deerd. Aan het jaartal 1422 hoeft niet getwijfeld, vast staat ook dat de eerste bezitster een bewoonster van het Agnieten-Begijnhof was; ze heette naar alle waarschijnlijkheid Gobburch Heinric Paedzenzn.dochter al is niet helemaal uit te sluiten dat er oorspronkelijk nog een andere naam heeft gestaan, die later door de huidige vervangen is.

De ontdekking van het onbekende handschrift veroorzaakte indertijd enige opwindning, want er zijn in het algemeen maar heel weinig boeken bewaard waarvan we met zekerheid weten dat ze in handen van Nederlandse begijnen waren." Ook voor het Leidse begijnhof tasten we vrijwel in het duister. Tot dan toe waren er twee handschriften van de faliëde begijnen bekend, een gebedenboekje uit de zestiende eeuw, dat in Zweden belandde,' en een handschrift van omstreeks 1470 met de *Profectus religiosorum* van David van Augsburg in het Middelnederlands, een in die tijd wijd en zijd verspreide handleiding voor het geestelijk leven, sinds 1897 in bezit van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag.'

Detail uit de stadsplattegrond van Leiden door Hans Liefvink, met links onder de Pieterskerk het Begijnhof, 1576. Coll. Gemeentearchief.

Natuurlijk wierp de Leidse Universiteitsbibliotheek zich op als gegadigde voor dit derde en tegelijk oudste handschrift dat sinds de negentiende eeuw op de markt kwam; zij kon zich gelukkig prijzen het nog in hetzelfde jaar te verwerven. Zij had daarmee eindelijk een handschrift van eigen erf in bezit. Want de Leidse begijnen hadden hun kapel in 1575 moeten ruimen voor de Universiteit, die er in 1591 naast de anatomie en de schermeschool de bibliotheek in vestigde; de woningen gingen onder andere naar professoren. De bibliotheek zou steeds meer opdringen ten koste van de oorspronkelijke inrichting. Wie nu het steegje tussen Rapenburg 78 en 80 inloopt vindt er buiten de treurige resten van de kapel vrijwel niets meer dat herinnert aan de glorie van het oude begijnhof. De kaart van Liefvink van 1578 geeft een beter beeld: de kapel staat in het midden, de huizen liggen er in een krans omheen. Men kan ook Van Oerle erop naslaan” of, beter nog, de studie van mevrouw Koorn van 1981, die Van Oerle op dit punt wist te corrigeren en te preciseren.’

Waar het hier om gaat is of dit handschrift ons nog iets kan vertellen over het leven in het nu zo heerlijk gehavende begijnhof en natuurlijk ook over

de eerste bekende bezitster. Om dat uiteen te zetten is het verstandig eerst wat meer vertrouwd te raken met het leven van de begijnen in Holland in de vijftiende eeuw. Want maar al te gemakkelijk klampen we ons vast aan het beeld van de oude vrouwtjes die men ook na de oorlog nog hier en daar op een begijnhof kon ontmoeten. De al genoemde studie van Koorn wijst ons hier de weg.”

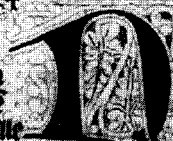
Om maar één hardnekkig misverstand meteen uit de weg te ruimen, begijnen zijn geen kloosterlingen, al leek het daar voor de oppervlakkige waarnemer misschien wel op. Wie op een begijnhof introk koos voor een devoot, God gewijd leven; ze onderwierp zich ‘aan de reglementen en had eerst een proeftijd door te maken om te tonen dat men een volwaardig lid van de gemeenschap van het hof kon zijn. Dat hield in dat men zich verplichtte tot een in alle opzichten ingetogen gedrag; bezoek en uitgaan waren aan beperkingen onderworpen, ook al om de rust op het begijnhof te verzekeren. Een begijn was een voorbeeldig kerkgangster (zo het hof niet tevens een eigen parochie vormde, wat in Haarlem het geval was); daarnaast had men soms een eigen kapel (in Leiden vanaf ca. 1450) voor eigen devotie en voor gemeenschappelijke diensten. In haar kleding werden ze enigszins vrijgelaten al was modieuze opsmuk natuurlijk uit den boze. Meestal waren korte haren en een lange over het hoofd geslagen mantel, de *falie*, verplicht.

Een begijn was gehoorzaamheid schuldig aan de meesterse die de dagelijkse zaken regelde. Het geestelijk gezag was toevertrouwd aan de pastoor van de parochie of de rector van het hof, soms nog bijgestaan door kapelaans. Tegelijkertijd bleven de materiële verschillen van de burgermaatschappij in stand. Er zijn begijnen met eigen huizen, anderen woonden in door het hof verkregen vrijwoningen of leefden in een grotere gemeenschap, in een convent, samen, wat natuurlijk weer extra beperkingen met zich meebracht. Wie zich in het gewone leven personeel kon veroorloven, kon dat soms zelfs naar het hof meenemen, als het tenminste van het vrouwelijk geslacht was. Wie onvoldoende inkomsten had, verzekerde zich van werk, natuurlijk alleen in die beroepen die door de stedelijke overheid werden getolereerd en die in overeenstemming waren met het gekozen ideaal.

Maar het grootste verschil met het kloosterleven was wel de soort verbinding die men aanging. Legde een kloosterling eeuwigdurende geloften af, een begijn behield haar vrijheid. Zij kon het hof voorgoed verlaten om alsnog voor een andere levensstaat te kiezen. Voor de buitengesloten mannenwereld bleef het een vreemd wereldje; het was een verzameling vrouwen, van arm tot rijk, van jong tot oud en ongetwijfeld ook van mooi tot lelijk, die niet hadden gekozen voor het leven in de wereld. Begijnen vormden dan ook

dat voldien was. doe
 ghinc hi te complete side o
 ver een lopende water
 dat wou ghelyce was
 mit sine ionghere en ver
 beide daer der gheue die
 ghewapent comen soude
 om hem te vaen in een dorp
 kin dat gelyceman was
 ghyken en stont onder
 ane voer des berchs van
 aluere daer ghinc hi mit
 houe mit hem wetende alle
 dat die op hem come sou
 te. Compleet salme spre
 ken want die dach daer in
 gheinder wort. En onse
 oer daer in eynde sine
 mede mede en syn auont
 nael en ghedencke der
 ghyken syns ghebendits
 iohannen en bloets dat hi
 daer gaf. Du staelic be
 gheerlic dencke sille oer
 hoe hi wighinc mit sinen
 ionghere als hi hoer boeck
 hadde ghedwoghen. ende
 hi sermoen hadde ghe
 den ten berghe van aluere

ten daer men banghen
 soude en van sinen inien
 den steden soude op dat sou
 de worde boult dat haide
 yhere gheproke was. r
 al den herte slae en die sin
 pe selle worde ghesien.

So behoort
 ter dat in
 vander pas
 sien ons hen
 tische. Die
 dan begheert te blide mit
 mine en mider passie ons
 here sit mit dat ghe ghe
 ticheit dat in dach ende
 wien der passie dat in en
 merken wien dat in ghe
 linc is. So in dach dat be
 gheeren des here wien
 ouer liet in wien dat ghe
 wenghe soude in end sin
 wien dach sine leuens
 want so in in diepen
 heere mit alle den moeghe
 gheere binnen der wien
 die pinet onder soeken
 veel pinen hem in dach

een dankbaar onderwerp voor allerlei grappen en grollen. Vandaar de vaak dubieuze rol die zij meer nog dan nonnen in bepaalde liederen en sterke verhalen kregen toegedicht.”

Of de dochter van Heinric Paedzenzn. mooi was, zullen we nooit meer kunnen achterhalen, maar jong was ze waarschijnlijk wel en rijk was ze vrijwel zeker. Zelf is ze voor zover wij weten niet in andere stukken genoemd, maar de naam van haar vader komt des te vaker voor; wij kunnen hem identificeren met de Heinric Paedze die in 1400 in de Leidse Poorterboeken werd ingeschreven.“ Dat jaartal gecombineerd met het feit dat hij in de jaren dertig nog actief was, geeft enig houvast voor de leeftijd van de dochter. Heinric was al in 1400 geen onvermogen man, want niemand minder dan de notabele Pieter Butewech stond in dat jaar, toen hij zich in Leiden vestigde, borg voor hem. Zijn verdere carrière, die uit verspreide gegevens bij benadering is af te lezen, bevestigt dat beeld. Hij nam een vooraanstaande positie in onder de drapeniers en was in elk geval al vanaf 1412 tot 1440 (mogelijk het jaar van overlijden) betrokken bij schepenen en vroedschap.” Het is onduidelijk in hoeverre Heinric verwant was aan andere Paedzen die we uit die jaren kennen, onder wie verschillende mannen van aanzien met aan de spits Florijs Paedze van Sonnevelt die misschien als eerste al in 1384 vanuit de omgeving van Valkenburg naar de stad was getrokken. Verwantschap tussen hem en Heinric kan men vermoeden, niet bewijzen.

In elk geval was de bezitster van het hier besproken handschrift een welvarende vrouw. Dat spreekt uit de kwaliteit van het boek. Het telt 160 bladen van soepel perkament, groot 215:140 mm. De bladspiegel meet 145:100 mm, is ingedeeld in twee kolommen en telt 29 regels. Het is geschreven in een fors, verzorgd en daardoor goed leesbaar gotisch boekschrift (een zgn. *littera textualis*). De versiering is sober, zoals men bij dit soort boeken verwachten kan. Een zekere luxe is dat initialen afwisselend in rood en blauw zijn uitgevoerd. De belangrijkste staan bovendien tegen een achtergrond van penwerk in dezelfde kleuren en aangestipt met een groen penseel en soms verfraaid met een simpel bloemetje in de rand. Het eerste blad met het eigenlijke begin van de tekst, dat door slijtage nogal geleden heeft, heeft een grote initiaal met tamelijk rijk penwerk en is zelfs met gouden dotten afgewerkt. Over de oorspronkelijke band weten we niets, want die was in elk geval al in de negentiende eeuw vervangen.” Het boekblok zelf bleef vrijwel ongeschonden.

De hele opzet van het boek verradt dat de onbekende maker een behoorlijk vakman moet zijn geweest. Vermoedelijk was hij een Leidenaar, eenvoudig omdat zo'n Leidse familie het boek wel in de eigen stad zal hebben besteld,

waar het niet aan vakmensen ontbrak. Maar harde bewijzen voor die veronderstelling ontbreken, omdat we nu eenmaal niet beschikken over vergelijkingsmateriaal uit dezelfde tijd waarvan de Leidse herkomst vaststaat. Hoe dat ook zij, kostbaar was het zeker: er moesten tien huiden voor worden geprepareerd en het schrijven zal enkele maanden hebben gekost! Het spreekt dan ook vanzelf dat alleen de meest welgestelden zich toentertijd een dergelijk boek voor eigen gebruik konden veroorloven.

Het uiterlijk stelt ons in staat het handschrift in zijn tijd te typeren. Voor Gobburch was dat bijzaak; zij wilde slechts een ordelijk boek; het sloot in dat opzicht dan ook aan bij de traditie. Gobburch ging het natuurlijk vooral om de inhoud, die ze in eigen bezit wilde hebben. Deze beschouwing is dan ook niet compleet als wij daaraan geen aandacht zouden besteden.

De tekst die zij liet afschrijven is bekend. Het is een bewerking van een Leven van Jezus dat omstreeks 1400 naar het Latijn in het Nederlands is vertaald. De Latijnse versie steunt op twee in die tijd goed bekende bronnen, de *Vita Jesu Christi* van de Kartuizer Ludolfus van Saksen en de *Meditationes vitae Christi*, een werkje dat geheel van de franciscaanse spiritualiteit van de dertiende eeuw doortrokken is en dat daardoor vaak ten onrechte op naam staat van de grootste schrijver van die orde, Sint Bonaventura.¹³ Die complexe voorgeschiedenis van het Middelnederlandse leven leidde tot een al even complexe benaming van de vertaling: het *Pseudo-Bonaventura-Ludolfiaanse hen van Jezus*, waarvan inmiddels een wetenschappelijke uitgave is verschenen.”

De vraag wie voor de Nederlandse vertaling tekende is onopgelost. Er zijn redenen om aan te nemen dat het een Hollander of een Utrechenaar was.” Zijn persoonlijkheid klinkt door in de proloog en het slotwoord waarin hij zijn werk verantwoordde. Geheel in de trant van de verheven literatuur van zijn tijd vertelt hij daar dat hij lang erover getwijfeld had of hij dit werk wel zou ondernemen. Het doel was goed: ook leken moesten Jezus’ leven kunnen lezen. Maar zelf twijfelde hij of hij niet te dom was om zo’n riskante onderneming, die licht tot misverstaan kon leiden, op zijn schouders te nemen. Uiteindelijk was hij bezweken voor de aandrang van “een eerbaer persoon” (die hij helaas niet met name noemt). Aan het slot vraagt hij nog eens om begrip, want de Latijnse tekst die hij had gebruikt, had al gebreken en hij nodigt dan ook deskundigen uit om zijn werk waar nodig te verbeteren. Kort samengevat: onze vertaler wist dat een volmaakt onderwerp een onvolmaakte vorm had gekregen.”

De proloog en het slotwoord vroegen om een goed verstaander. Wie niet vertrouwd was met de literaire omgangsvormen van de tijd, kon er gemakkelijk in lezen dat er een onbetrouwbaar boek op tafel lag. Het is dan ook niet

vreemd dat latere afschrijvers die werkten voor een ander publiek, maar al te graag beide stukken oversloegen. De lezer zou anders aan het gezag van de tekst kunnen twijfelen.

De bewaarde handschriften bewijzen dat de oproep tot de tekst waar nodig te verbeteren, niet aan dovemansoren was gezegd. Die is herhaaldelijk aangescherpt en verbeterd en bijna elk handschrift toont zo een eigen gezicht.” Ook het Leidse laat allerlei eigen lezingen zien, die ten dele heel bewust moeten zijn ingebracht. Daarbij weten we niet in hoeverre onze copiist weer schatplichtig was aan het voorbeeld dat hij afschreef. Talrijke correcties bewijzen echter dat hij probeerde zorgvuldig te werken, al zal hij natuurlijk op zijn beurt ook zelf weer fouten hebben gemaakt.”

De vertaler had zijn werk opgezet als een meditatieboek, dat dus gericht was op persoonlijke lezing. Hij ging ervan uit dat de lezer, of waarschijnlijker, zoals wij nog zullen zien, de lezeres elke dag weer enkele hoofdstukken zou doornemen. Talrijke bijzonderheden in de tekst hangen direct samen met deze opzet, zoals ook bij latere bewerkingen met het oog op een ander publiek en een ander gebruik juist deze plaatsen werden herschreven.“ De oorspronkelijke bedoeling blijkt overduidelijk uit de “gebruiksaanwijzing” waarmee de vertaler zijn geschiedverhaal afsloot. Hij zegt daar dat de stof het beste verdeeld kon worden over de zeven dagen van de week (en hij gaf precies de hoofdstukken op die dan gelezen moesten worden), zodat de lezer elke week opnieuw het hele leven door kon nemen en zich zo steeds beter in de stof zou verdiepen.“ Voor ons is dat bij onze overvloed aan lectuur moeilijk voor te stellen; wij zijn immers erop gericht veelal vluchtig te lezen. In de vijftiende eeuw was dat volstrekt anders. De weinigen die over eigen boeken konden beschikken, bezaten meestal maar een enkel, hooguit een paar boeken. En die gingen een leven lang mee. Schrijvers hielden daar rekening mee. Zij leverden teksten die steeds weer opnieuw konden worden geproefd, wat het voor ons niet eenvoudiger maakt om ze te verstaan.

De vertaler schreef zijn *Leven van Jezus* opdat “sulken scat den leken ewelic ontbliven soude(onthouden zou worden)“, zo zegt hij in het voorwoord.” Het was inderdaad het eerste meditatieve Leven in de landstaal en is als zodanig een signaal dat een nieuwe tijd was aangebroken.‘- De leek die lezen kon, hoefde niet langer genoeg te nemen met schilderijen in de kerken, de Armenbijbel aan de wand, of de bonte veelheid van devoties als het groeten van beelden en het eindeloos herhalen van Pater nosters en Ave Maria’s. Dat waren oefeningen die al heel gauw tekenend waren voor simpele zielen.“” Hij kon voortaan ook zelf lezen.

Handschriften als het hier besprokene bewijzen dat deze ommekeer in de geloofsbeleving in Holland vanaf het begin van de vijftiende eeuw geleidelijk

aan op gang kwam, wat ongetwijfeld in verband moet worden gebracht met het door de Moderne Devotie gedragen geestelijk reveil." Gobburch Heinric Paedzendochter is de eerste Leidse vrouw van wie wij weten dat zij gevoelig was voor die nieuwe wijze van geloofsbeleving. Haar handschrift bevat de voor private lezing bestemde versie van de tekst, compleet met de proloog en de epiloog van de vertaler.

Zij bevond zich daarmee in een goed gezelschap. Wie de "eerbaer persoon" was die ervoor gezorgd had dat dit *Leven van Jezus* in de volkstaal ontstond, kunnen we alleen maar gissen." We weten zelfs niet of het een man of een vrouw was. Het laatste is het meest waarschijnlijk. Want de vroegste exemplaren van de tekst bevonden zich, voorzover bekend, alle in vrouwenhanden: naast het Leidse in Alkmaar bij de Tertiarissen van het Oude Hof,⁴ en in Haarlem, waar twee handschriften in relatie zijn te brengen met de Haarlemse begijnen," en een derde behoorde aan Margarethavan Berkenrode "woenende op die spaern".²⁸ Gobburch Heinric Paedzendochter bevond zich daarmee in een goed gezelschap van Hollandse juffers, die de proloog en de epiloog op de juiste manier wisten te verstaan. Zij behoorde gezien het jaar van vervaardiging tot de eerste generatie voorname burgers die zich een boek voor persoonlijke geestelijke lezing veroorloofden. In elk geval maakte zij ernst met haar geestelijk leven door zich dit *Leven van Jezus* voor eigen gebruik aan te schaffen.

NOTEN

1. Thans: Leiden, UB, BPL 2729; het hs. is onder nr. 542 kort beschreven in G.I. Lief-tinck, *Manuscripts datés conservés dans les Pays Bas*, t. 2: J.P. Gumbert, *Les manuscrits d'origine néerlandaise* (Leiden, enz. 1988), met een re-produktie; ook genoemd in J. Deschamps, *Middel nederlandse handschriften in Europese en Amerikaanse bibliotheken* (2e dr., Leiden 1972) 162; J.A.A.M. Biemans, *Middel nederlandse bijbel-handschriften* (Leiden 1984) 301; enkele afwij-kende lezingen zijn geciteerd in de tekstuitga-ve van het hier te bespreken werk *Tleven ons heren Ihesu Christi, Het Pseudo-Bonaventura-Lu-dolfiaanse Leven van Jesus*, ed. G.G. de Bruin (Leiden 1980).

2. De spelling *v* voor *w* is ongewoon. Vgl. voor

deze inscriptie ook J.P. Gumbert, a.w. (n. 1).

3. Samenvattend F.W.J. Koorn, *Begijnhoven in Holland en Zeeland gedurende de middeleeuwen* (Assen 1981) 93-94.

4. Lund, UB, Mh 33 (microfilm aanwezig in Leiden, UB)

5. Den Haag, KB, 133 F19 (Gat. 1922, nr. 452: met een oude bezittersinscriptie van het klooster van Maria Magdalena buiten de Rijsburgerpoort; daarna in bezit van Anna Albertsdochter "faly begheyn tot leyden", la-ter: Gheertruyt Foeyend "faelyde beghehof tot leyden"). Zie over het werk van David van Augsburg: J. Deschamps, a.w. (n. 1), 213-15, met oudere literatuur.

6. H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de*

stadsvesten (Leiden 1975), inz. Beschrijving, 110.

7. Fl. Koorn, a.w. (n. 3), 171-179.

8. Vgl. ook A. Versprille, 'Het Groote of St. Agnietenbegijnhof', in: *Jaarboekje voor de geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en Rijnland* 27 (1935) 62-85.

9. Dit aspect komt, nogal eenzijdig, naar voren in H. Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511, Stads cultuur in de late middeleeuwen* (Amsterdam, enz. 1988) 158-160.

10. Vgl. voor wat volgt in deze alinea inz. A.J. Brand, "Florij's Paedze van Sonneveld, pluto-craat in hart en nieren", in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 20 (1988) 176-192. Vgl. F.J.W. van Kan, *Sleutels tot de macht, De ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420* (Hilversum 1988) 157.

De namen Paedzenzn. en Paedze komen naast elkaar voor.

11. Vgl. A. Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen van Leiden (1390-1434)* (Amsterdam 1914), dl. 1, 92, dl. 2, 11, 60, 162, 195, 242, 386, 387.

12. Deze band was bij de aankoop door de UB in heel slechte staat; het handschrift is dan ook in 1974 gerestaureerd en in middeleeuwse trant herbonden.

13. Vgl. voor de voorgeschiedenis de inleiding op de tekstuitgave van C.C. de Bruin, a.w. (n. 1), J. Deschamps, "De *Vita Christi* van Ludolf van Saksen in het Middelnederlands", in: *Historia et spiritualitas Cartusiensis* (Destelbergen 1983), inz. 174176, met eerder verschenen literatuur.

14. De Bruin (ed.), a.w. (n. 1).

15. De Bruin (ed.), a.w. (n. 1), XVIII.

16. Zie voor de volledige tekst, editie De Bruin, a.w. (n. 1), 3-4, 228.

17. De hss. laten zich natuurlijk wel globaal indelen in groepen. Zie De Bruin, a.w. (n. 1), XXI-XXII. Vgl. n. 18.

18. Het besproken hs. gaat ten dele mee met het hs. Leiden, UB, Ltk. 259, dat nogal wat eigenzinnige lezingen vertoont die wijzen op een bewust ingrijpen. Vgl. editie De Bruin, a.w. (n. 1), XXII.

Sommige afwijkingen van het hs. van Gob-

burch komen in andere handschriften voor die op grond daarvan tot eenzelfde groep kunnen worden gerekend. Ik noem hier:

1. Een bewuste correctie in de eerste regels van de eigenlijke tekst. Stelt de oorspronkelijke vertaling dat er "omtrent" 5200 jaar sinds de zondeval verstreken waren toen Christus op aarde kwam (ed., p. 17), deze groep spreekt van een periode 5200-1 jaar conform de lezing van het *Martyrologium Romanum*, zoals Zr. Lucie Gimbrère O.S.B. te Oosterhout, die het hs. restaureerde, mij liet weten.
2. Omzetting van de eerste regels van de vertaling van de Latijnse proloog (ed., p. 4). De uitgegeven tekst begint direct met de vertaling van het bijbelcitaat; handschriften van deze groep beginnen met de zegsman (Paulus) en een opgave van de vindplaats.
3. Samensmelting van de hoofdstukken 20, 21 en 22 in de editie tot een enkel hoofdstuk.
4. In afwijking van de editie een correcte versie van het verminkte begin van hoofdstuk 22 (ed., p. 124).
5. Een nogal afwijkende versie van de verklaring van Jezus' woorden op de bruiloft te Kana.

Op de verschillende redacties van de tekst hoop ik later elders nog eens terug te komen.

19. Dit *Leven van Jezus* is onder andere gebruikt als voorleesboek, in het bijzondere voor de tafellezingen in vrouwenkloosters en voor lekenbroeders die het Latijn niet mochten waren. Dat kon alleen na omwerking van de tekst.

20. De Bruin, a.w. (n. 1), 227.

21. De Bruin, a.w. (n. 1), 3.

22. Althans in de Noordelijke Nederlanden. Het zuiden liep in zekere zin voorop. Met name in de omgeving van Brussel vindt men al vanaf ca. 1370 vertalingen in de landstaal. De scheidslijnen tussen literatuur voor leken en voor kloosterlingen en semi-religieuzen zijn echter nog onvoldoende afgebakend. De belangrijkste werken zijn behandeld bij J. Deschamps, a.w. (n. 1).

23. Getuige de talrijke voorbeelden in de Middelnederlandse exemplen; zie met name

C.G.N. de Vooy, *Middel nederlandse legenden en exempelen* (Ze dr., Groningen, Den Haag) inz. 113-122; andere voorbeelden verspreid in C.G.N. de Vooy, *Middel nederlandse Marialegenden*, 2 dln. (Leiden).

24. Vgl. voor het vaak versluierend optreden van Moderne Devoten in Holland mijn bijdrage "Lopsen onder Leiden en Sint Janskamp bij Vollenhove, twee verwante kloosters", in J.W. Marsilje e.a., *Uil Leidse bron geleverd, Studies over Leiden en de Leidenaren aangeboden aan B.N. Leverland* (Leiden 1989) 173-181.

25. Het is verleidelijk hierbij aan een opdrachtgever uit de omgeving van het Haagse hof te denken. Vgl. voor het literaire leven in die kringen: F.P. van Oostrom, *Het woord van eer* (Amsterdam 1987).

26. Amsterdam, UB, hs. 512 (1 G 44), gedateerd 1406, evenals de volgende hss. in een redactie die typisch op private lezing is afgestemd. Het ex-libris van het Convent van het Oude Hof te Alkmaar is van een andere hand dan die van het hs. zelf; het is dus goed moge-

lijk dat dit boek eerst aan een privaat persoon hoorde voor het in bezit van het klooster kwam.

27. Leiden, UB, Ltk. 1984, gedateerd 1409; aan het begijnhof toegedacht vanwege de overeenkomst in schrift en decoratie met andere hss.; zie B.A.M. Vaske, "Haarlemse Begijnenhandschriften", in: *Ons Geestelijk Erf* 62 (1988) inz. 329. Een tweede, Leiden, UB, Ltk. 259, vermoedelijk te stellen op ca. 1430/40, behoorde volgens een inscriptie later aan het Agnietenconvent op hetzelfde begijnhof ("opt groete beghine hof in sinte agnietten [!] conuents huus tot haerlem"), maar was vermoedelijk eerst persoonlijk bezit. (Vgl. Vaske, 321.)

Het eerste hs. mist de proloog, maar dit lijkt een bewuste weglating van de copist; de redactie is typisch afgestemd op persoonlijke lezing. Vgl. Biemans, a.w. (n. 1), 284; De Bruin (ed.), a.w. (n. 1).

28. Den Haag, KB, 133 D 32 (ca. 1410-30).

BEWONINGSGESCHIEDENIS VAN VLIET 9

door

M.H.V. van Amstel-Horák

Na de stadsuitbreiding van 1386 werden de percelen langs de Vliet, die binnen de stadsmuren van Leiden kwamen te liggen, voor bebouwing uitgegeven. Bij de uitgifte van bouwterreinen in het “Pietersvelt”, het land tussen de Vliet en de Cellebroedersgracht (Kaiserstraat), werden tegelijkertijd (grond)renten op de percelen gevestigd.’ De buurt werd snel volgebouwd. Dit blijkt uit de hoefslag -het aandeel van de huiseigenaren in de onderhoudskosten – van de twee bruggen over de Vliet uit 1454. Ook de huizen in de Molensteeg en de Bakkersteeg stonden er toen al.² In 1461 werden grondrenten van huizen op de Vliet, Cellebroedersgracht en Bakkersteeg verkocht. De cessieakte’ hiervan, die bewaard bleef in het archief van het klooster Mariënpool, vermeldt de locatie van de huizen, hun eigenaren en de rentebedragen. De reeks begint met de huizen op de Vliet: eerst het hoekhuis, dan twee “camers” (kleine huisjes), het huis van Mees Gerytsz., volder, en dan nog acht huizen. De rente die op het huis van Mees Gerytsz. drukte, bedroeg 19 groten; bij 40 groten in een pond is dat omgerekend in 16de-eeuwse valuta: 9 stuivers en 6 penningen. Dit bedrag verantwoordde de rentmeester van het kloosterjaarlijks in zijn rekening. In het oudst bewaarde exemplaar vinden we dat Wouter Jacops in december 1518 de rente betaalde. In de jaren 1524 tot 1527 was dat Aelbrecht Screvels en vanaf 1528 Huych Dircxs., schoenmaker, wiens naam in de rekeningen al voorkwam wegens een rente van 3% stuiver voor de aangrenzende “camer” (Vliet 7) over het jaar 1518.⁴

In een memorie van brandgereedschappen van 1515 wordt zowel Wouter Jacopsz. als Huych Dircxs. vermeld. Huych leverde samen met Claes Pietersz., de bewoner van het hoekhuis, één emmer; Wouter Jacops deed dat met twee andere burenen.’

Met de naam van Huych Dircxs. vinden we aansluiting op transportakten waarin het huis een rol speelt, en op de leggers: “Vetus”, “Belastingbouck” en bonboek “Zuid Rapenburg”, zodat we met zekerheid kunnen vaststellen

dat deel van het Rapenburg destijds nog heette, komen de namen van Huych Dircxs. en zijn zoon Job regelmatig als achterbelending voor.“

Uiteraard staat Huych Dircxs. met zijn huizen vermeld in de kohieren van de tiende penning van 1557 en 1564. Voor Vliet 9 werd hij in 1557 aangeslagen voor 20 stuiver wegens een geschatte jaarhuur van 10 pond. In 1564 zijn deze bedragen verhoogd tot respectievelijk 23 stuiver en 12 pond. Omdat niet alle huizen op de Vliet volgens dit kohier een hogere aanslag kregen, moet het huis in de tussenliggende periode vergroot of verfraaid zijn. In 1585 taxeerde men het op een jaarhuur van 20 gulden.” Van Dulmanhorst tekent het huis in 1585 in zijn register aan als op de rooilijn van de straat opgetrokken over een breedte van 2 roeden en 6 duim (7.69 m) .¹² Aan beide zijden bevond zich een poort, dit is een doorgang waardoor men de achter de huizen liggende erven kon bereiken. Ondanks deze poorten stond het huis toch niet vrij, omdat boven de doorgangsruijnte tussen Vliet 9 en Vliet 7 gebouwd was. In een waarbrief (= transportakte) van de “camer” (Vliet 7) uit 1573 vinden we hierover opgemerkt dat, indien de nieuwe eigenaren het huis wilden verbouwen, de eigenaren van Vliet 9 geen andere rechten op de zijgevel mochten doen gelden, dan zij verkregen hadden bij een akte van 3 juni 1570.”

De eerste vermelding van zijn zoon Job Huygensz. van Delft die eveneens schoenfabrikant was, dateert van 1557, namelijk als huurder van een huis op de hoek van de Mare.” In het kohier van 1564 komt zijn naam niet voor, waarschijnlijk woonde hij toen al op Vliet 9. De oudste akte die hem als eigenaar van het pand vermeldt, is 3 maart 1569 gedateerd. Hij huwde drie-maal. Wie zijn eerste vrouw was, is niet bekend. Bij de volkstelling van 1574 woonden er in zijn huis vier personen. Grietgen Maertensdr. was in 1581 zijn (tweede) vrouw.” Ten overstaan van notaris Salomon van der Wuert maakten zij in 1588 samen hun testament, waarbij zij elkaar tot wederzijds erfgenaam benoemden. Zij hadden geen kinderen, want na hun beider dood zouden respectievelijk de kinderen van de halfbroer en -zusters van Job en de neven en nichten van Grietgen de helft van de boedel erven. Aan charitatieve instellingen legateerden zij een bedrag van *f* 120,- totaal.” Spoedig daarna moet Grietgen overleden zijn, want al in 1590 hertrouwde Job met Lysbeth Anthonisdr., weduwe van Jan Jorisz. van Schiedam. Volgens hun huwelijksvoorwaarden bracht Job het huis op de Vliet, de drie huisjes op de Celrebroedersgracht en nog obligaties tot een waarde van *f* 2.250,- in; Lysbeth een huis op het Gansoort en haar nering geschat op *f* 1.200,-.¹⁷

Job Huygensz. was een gezien man; hij had tal van ere- en bijbaantjes. In augustus 1574 – tijdens het beleg – telde hij samen met Dirck Dirckz., glazen-

maker, de bewoners van het bon Rapenburg.“ Hij was een van de vier bonmeesters van “Zuid Rapenburch” en samen met drie buurtgenoten werd hij in 1587 door het stadsbestuur aangesteld als “bruggeman” voor het vernieuwen van de houten (Molensteeg)brug en het uitdiepen van de Vliet.“ De “buren” van de Vliet en van een gedeelte van de Bakker- en Molensteeg kozen hem tot hun “heer” en als zodanig had hij de leiding in het bestuurtje dat verantwoordelijkheid droeg voor het sociale leven in de gebuurte De Vliet.“ Ook was hij hoofdman van de St. Crispiaensbroederschap voor de schoenmakers in de Pieterskerk en tevens toeziener van het armenhuis van Jeruzalem.” In de volkstelling van 1581 staat genoteerd dat hij schutter was. Als goede buurman zorgde hij voor de kinderen van Gerrit Foyenz. van Tetrode en Margriete van Noorden Pietersdr. toen dezen overleden waren.“

In 1612 maakte Job opnieuw een testament met een nadere omschrijving van zijn erfgenamen, al genoemd in het vroegere testament. Door middel van een codicil bracht hij in 1615 een kleine verandering aan. Notaris Craen beschreef hem daarin als: “niet geheel wel te passe, maar zieckelyc van lichame zijnde, maer niettemin gaende ende staende, mitsgaeders sijn verstant, redenen, memorie ende spraecke wel machtig ende ten volle gebruyckende naer alle uytwendige schijn”. Gezien zijn leeftijd -minstens 79 jaar - leed Job waarschijnlijk aan heuparthrose.²³

Schoenfabrikant was Job Huygensz. in 1615 al lang niet meer. In 1599 werd hij al omschreven als “eertijden schoenmaker”.“ Het lijkt erop, dat hij geen opvolger had, maar langzaam de zaak van de hand deed. In 1600 verkocht hij een huisje op de Cellebroedersgracht en paalde daarbij het erf af. In 1602 het volgende, waarbij hij bedong dat zijn huis op de Vliet een doorgang zou houden door de poort naar de Cellebroedersgracht. Tenslotte verhuisde hij in 1603 naar het hem resterende huisje daar.-” Vliet 9, dat hij toen al minstens 30 jaar bewoond had, verkocht hij aan zijn buurman Jan Jansz. Hogenboom. Op 25 maart 1616 werd Job Huygensz. begraven in de Pieterskerk. In 1570 had hij er een graf gekocht. Notaris Craen maakte met de hulp van zijn weduwe de boedelbeschrijving. Deze is zeer uitgebreid - tot zijn slaapmuts toe - maar jammer genoeg betreft het goederen die aanwezig waren in het sterfhuys op de Cellebroedersgracht, 13 jaar na zijn verhuizing van de Vliet.“

In 1603 verkocht Job Huygensz. Vliet 9 dus aan Jan Jansz. Hogenboom. De transportakte geeft de oudste beschrijving van het toenmalige huis.“ Naast het huis lag aan weerszijden een poort; boven een gedeelte van de doorgang tussen 9 en 7 is gebouwd. Achter het huis bevond zich een zomerhuis en een achterhuis of schuur. Bovendien was er een erf en een looiwerkplaats.

Aan het achterhuis of schuur grensde een andere oude schuur die Job aan zich hield, evenals een deel van het erf dat door een muur was afgescheiden. Een raam dat uitzicht bood op het erf van Job, zou moeten worden dichtgestopt. In de verkoop waren ook begrepen vier kuipen, een kalkput, een waterput en een bakoven, een regenbak met een riool tot in de Vliet en de “glaseramen”, niet echter de houten goten die uitdrukkelijk uitgezonderd werden. Job bedong verder dat ook in de toekomst geen ramen mochten worden gemaakt die uitzicht op zijn erf zouden bieden. De koopsom werd niet contant betaald, maar bestond uit een obligatie voor een jaarlijks te betalen rente van f 12.10.0 en een hypotheek van f 2.000,-, wat neerkomt op een kapitaal van f 2.312,-. Er rustten meerdere “pachten met den houde” op het huis; het bonboek “Zuid Rapenburg” noemt er twee, beide van 9 stuivers en 8 penningen, de één ten gunste van de universiteit, de andere ten gunste van Pieter Willebordus van Dobbe. In de eerste rente herkennen we de rente van het klooster Mariënpool, want we moeten bedenken dat vele renten die eertijds ten goede kwamen aan de kloosters in en om Leiden op naam van de universiteit gesteld werden. Toen Job Huygensz. in 1616 overleden was, kocht Jan Jansz. ook zijn huis op de Cellebroedersgracht.-”

De smid Jan Jansz. Hogenboom woonde op Vliet 11. Tevoren had hij op Vliet 15 gewoond. Toen hij dit laatste pand in 1595 verkocht, bedong hij dat de koopster er gedurende zes jaar geen smederij mocht vestigen.” Misschien heeft hij in de aankoop van Vliet 9 een uitbreidingsmogelijkheid voor zijn smidsbedrijf gezien of bood het hem de gelegenheid huisjes te bouwen op de ledige erven. De vraag naar woonruimte was in die tijd zeer groot door de komst van vele vluchtelingen uit de zuidelijke Nederlanden en vanwege het opbloeien van de industrie. Hij ging Vliet 9 in ieder geval niet zelf bewonen. In 1606 betaalde Jan Engels als huurder schoorsteengeld voor drie vuurplaatsen. Volgens het hoofdgeldregister van 1622 woonde er een menigte aan mensen in dit huis en de achterhuisjes. Niet precies is op te maken, wie op dat tijdstip huurder van Vliet 9 was, maar het lijkt erop dat meerdere families het pand bewoonden.”

Het erf van Vliet 9 dat na de aankoop van het huisje van Job Huygensz. op de Cellebroedersgracht in 1616 vergroot was, werd in 1620 weer verkleind. Toen verkocht Jan Jansz. dat huisje namelijk met de bepaling dat de nieuwe eigenaar de heining zo mocht plaatsen dat de waterput op zijn terrein kwam te liggen. De heining of elk ander nieuw bouwsel mocht echter niet hoger reiken dan zes roede voeten, wat gelijk is aan 1.88 m.³¹

Jan Jansz. Hogenboom was evenals zijn vader en naamgenoot, smid. In het

bevolkingsregister van 1581 vermeldde men dat hij schutter was. In 1608 was hij na Floris Pietersz. van Poelgeest en Jan Jansz. Hogenbaers door de buren op de nominatie geplaatst voor heer van de gebuurte De Vliet. Het stadsbestuur benoemde Van Poelgeest bij die gelegenheid. Maar toen men wegens het grote aantal inwoners in 1615 overging tot splitsing van de gebuurte in Ooster- en Westervliet, werd hij benoemd tot heer van Westervliet.³²

Jan Jansz. Hogenboom huwde in 1580 met Marijten Willemsdr., geboortig uit Voorschoten. Zij kregen (ten minste) vijf kinderen: vier dochters en een zoon, Ary, die in 1622 nog op de Vliet woonde, maar vóór 1626 overleden moet zijn. Hij deelde namelijk niet mee in de erfenis van Jan Jansz., die op 3 november 1626 begraven werd in Pieterskerk. Notaris Adriaen Paets maakte de boedelscheiding op, maar taxeerde daarbij de goederen niet. De weduwe kreeg Vliet 11 met de gehele inboedel, de inventaris van de smidse en de zeven huisjes op het achterterrein. Zij moest echter ook opdraaien voor de schuldvorderingen die nog bestonden. Vliet 9 werd toebedeeld aan de drie dochters Trijntgen, Aeffgen en Jannetgen, die allen "voljaren", dat wil zeggen ouder dan 25, waren. Marijten, de vierde dochter, die getrouwd was met de schoenmaker Jan Woutersz. van der Pruys, kreeg het huis in de Sonneveldsteeg, waarin zij met haar man reeds woonde. De notaris omschreef het perceel van de dochters als "de huisinge ende erve staende en gelegen opte Vliet, mette de drie huyskens ende erve daarachteraen in de poorte (de doorgang tussen Vliet 7 en 9)".³³

Van de drie dochters traden Aeffgen en Trijntgen spoedig in het huwelijk, Aeffgen met een broer van haar zwager, Pouls Woutersz. van der Pruys, en Trijntgen op 13 juni 1627 met de weduwnaar Jan Cornelisz. Stien, meester-timmerman. In de huwelijkse voorwaarden, die het echtpaar Stien-Hogenboom liet opmaken voor notaris Paets, werd vastgelegd dat Trijntgen haar ten huwelijk aangebrachte goederen in eigendom zou behouden.³⁴ Jan Stien was tevoren gehuwd geweest met Jannetgen Gerritsdr. den Binck en bracht van haar vier kinderen mee in het huwelijk: Soetgen (11 jaar), Judith (10), Gerrit (7) en Maritgen (6).³⁵

Het echtpaar Stien-Hogenboom is waarschijnlijk enige tijd na hun huwelijk gaan wonen op Vliet 9. Door Aeffgen en Jannetgen uit te kopen voor respectievelijk bedragen van f 1.150,- en f 1.000,- werden zij na verloop van tijd eigenaar van het gehele pand.³⁶ In 1635 overleed Trijntgen na een moeilijke bevalling. In het kraambed – één dag na de geboorte van haar kind – maakte zij haar testament. Notaris Paets was daartoe naar de Vliet gekomen. Hij beschreef haar als "zieckelyc in 't kinderbedde leggende". Zij benoemde haar man tot algemeen erfgenaam met de last voor haar kind f 1.000,- te

reserveren, waarvoor hij de vijf huisjes in de poort tussen Vliet 9 en 11 als zekerheid moest verbinden. Aan Jannetgen Jans, haar ongetrouwde zuster die waarschijnlijk nog woonde op Vliet 9, vermaakte zij f 400,-.³⁷ Een week later, op 6 november 1635, werd Trijntgen in de Pieterskerk begraven. (Waarschijnlijk is kort daarna ook haar baby gestorven.) In 1655 overleden zowel Jan Stien als zijn dochter Judith; zij werden respectievelijk op 4 december en 11 november in de Pieterskerk begraven.

De boedel van Jan Cornelisz. Stien bleef onverdeeld. Vliet 9 werd het gezamenlijk eigendom van de kinderen uit zijn eerste huwelijk, Soetgen, Gerrit en Maritgen. Gerrit, die inmiddels meestertimmerman was geworden en in 1653 getrouwd was met de in Utrecht geboren Aeltgen Gijsberts Uitenboogaert, zette het bedrijf van zijn vader voort, maar niet voor lange tijd. Op 27 oktober 1661 – Gerrit was toen 41 jaar – maakte hij “sieckelyc bij ‘t vuer sittende” zijn testament.³⁸ Notaris H.M. Brasser kwam daarvoor naar zijn huis op de Vliet; twee burens traden op als getuigen. Gerrit en Aeltgen benoemden elkaar tot universeel erfgenaam. Zij bepaalden tevens dat voor hun zoon Johannes f 600,- als zijn erfdeel gereserveerd moest blijven. Een week later werd Gerrit Jansz. Stien begraven in de Pieterskerk. Het is niet duidelijk wie na de dood van Gerrit Vliet 9 bleef bewonen. In ieder geval zijn weduwe met haar zoon Johannes tot haar dood in 1672. Mogelijk woonde er ook nog haar schoonzuster Maritgen, die mede-eigenaar was, en haar tante Jannetgen Jans Hogenboom, die pas op 30 oktober 1677 in de Pieterskerk werd begraven.

In 1686 verkochten de erven van de nog steeds onverdeelde boedel van hun vader respectievelijk grootvader Jan Cornelisz. Stien het huis.“” Maritgen Stien verkocht haar deel, Pieter, Cornelis, Gijsbert en Jan van Poelgeest traden in de plaats van hun overleden moeder Soetgen (die getrouwd was geweest met buurman Florys Pietersz. van Poelgeest) en Johannes Stien nam de plaats in van zijn vader Gerrit. Tegelijkertijd verkochten zij de andere huisjes gelegen in de poort tussen Vliet 11 en 9, die ook tot de boedel behoorden, in afzonderlijke partijen. Volgens de transportakten moesten muren gebouwd worden om de erven van elkaar te scheiden. De koper van partij A, het pand Vliet 9, was Hendrick Jansz. van den Broek, smid. De koopsom bedroeg f 430,- contant en een hypotheek van f 1.400,-.

Hendrick van den Broek was poorter geworden in 1680. In het poorterboek staat genoteerd: “Heyndrick Jansz. van den Broeck, grootsmith van het Sticht Munster”. Hij huwde met de weduwe Marijtge Jans van Duyn, die in het huwelijk een zoon meebracht, genaamd Cornelis van der Burgh. Het echtpaar kreeg twee kinderen, Jan en Josina. Na het overlijden van de beide ouders,

respectievelijk in 1711 en 1713, bleven de drie kinderen bij elkaar wonen. De erfenis werd naderhand mondeling verdeeld, waarbij Cornelis Vliet 9 kreeg toebedeeld en Jan en Josina met een geldbedrag schadeloos werden gesteld. Men vergat het huis ten protocolle op het stadhuis te laten overschrijven. Toen Cornelis in 1737 ongehuwd overleden was, maakten de voogden van de kinderen van Jan van den Broek bezwaar tegen het feit dat het huis zonder meer tot de boedel van Cornelis gerekend werd. Zij vroegen een uitspraak van het stadsbestuur hierover. Dit gaf toestemming het huis alsnog over te schrijven op naam van Cornelis van der Burgh.⁴⁰

Over het leven van Cornelis van der Burgh weten we zeer weinig. Hij was meestersmid evenals zijn stiefvader. Met de smederij verdiende hij een goede boterham, want in 1716 werd hij voor *f* 5,- aangeslagen wegens een jaarinkomen dat tussen *f* 500,- en *f* 1.000,- geschat werd. Hij moet weinig naaste vrienden gehad hebben: op geen enkel stuk zijn boedel betreffende is een exacte sterfdatum ingevuld en hij werd op 12 november 1737 begraven in de Pieterskerk in het graf van zijn halfbroer, terwijl hij een eigen graf bleek te bezitten in de Hooglandse kerk. Wel was hij een zeer regelmatige bezoeker van 't Lam, de brouwerij die verder op de Vliet gelegen was. Na zijn dood moest *f* 645.7.2 betaald worden aan de weduwe van Willem Lambregts, de brouwster in 't Lam, "wegens geleverde bieren sedert anno 1716". Zij had de kerfstok van Cornelis gedurende 21 jaar wel goed bijgehouden! Misschien was Cornelis een "deal" aangegaan met het echtpaar, want de boedel bevatte slechts één opvallend hoge vordering, namelijk *f* 1.930,- op dezelfde Willem Lambregts. Op zijn sterfbed maakte Cornelis van der Burgh nog zijn testament, waarin hij zijn buurman Pieter Boelaarts, meesterkoperslager, tot executeur benoemde." Hij legateerde daarin aan neven en nichten geldbedragen; ook zijn dienstmaagd Anna kreeg *f* 120,-. De dochter van zijn halfzuster, Marijtje van Ockhuysen, en de twee kinderen van zijn halfbroer Jan erfden ieder voor een derde gedeelte. Notaris Hendrik Wilmers maakte de boedelbeschrijving en beschreef daarbij de inventaris van het huis (zie bijlage).

Het pand Vliet 9 werd in het openbaar geveild op 25 januari 1738 en werd daarbij als volgt omschreven: "een groot, ruym, hegt, sterk en weldoortimmerd huys ende erve met een groot erff daaragteraan, waarinne zeer lange jaeren de smitterije met veel succes is gedaan [...]". Ook de beide poorten en de vrije uitgang vinden we in de verkoopvoorwaarden terug. Jan Klinkenbergh deed het hoogste bod: *f* 1.800,-.⁴² Hij kon de koopsom niet zelf opbrengen; hij leende *f* 1.500,- van Felix de Klopper tegen 3% per jaar.

De familie Klinkenbergh bewoonde het huis tot 1788. Jan Klinkenbergh

Gezicht op de Vliet in de richting van het Rapenburg. Foto ca. 1900. Coll. Monumentenzorg Leiden.

was timmerman en gehuwd met Anna van Markel. Het echtpaar kreeg slechts één zoon, Jan, die ook timmerman werd. Toen deze trouwde met Johanna van den Broek, gingen zij op Vliet 11 wonen, maar na het overlijden van Jan sr. op 22 augustus 1766 keerden zij naar Vliet 9 terug. Van 1773 tot aan zijn dood was Jan jr. heer van de gebuurte Westervliet.” Een bewijs dat ook deze bewoner van Vliet 9 een bijzondere positie in de buurt innam. Jan Klinkenbergh jr. overleed op 12 februari 1787 en zijn weduwe “verongelukte op zondag 24 augustus 1788 om 10 ure in haar eyge woonhuys op de kleetzolder”.⁴⁴ Het echtpaar had geen kinderen. In hun testament hadden zij enige legaten opgenomen. Zo werd na het overlijden van Jan *f* 400,- uitgekeerd aan zijn moeder, die inmiddels hertrouwd was met Crijn Visser, en *f* 1.000,- aan het petekind Johanna Maria van Bemmelen, dochter van de overleden (schoon)zuster Alida van den Broek.” Na de dood van de weduwe Johanna Maria van den Broek erfden de vier dochters van haar zuster de nagelaten

goederen. Johanna Maria, Catharina, Cornelia en Beata Hubertavan Bommel werden aldus de nieuwe eigenaressen van het huis. Hun vader Leendert van Bommel en een neef van de overleden weduwe, Willem van den Broek, waren voogden over de erfenis.“

Leendert van Bommel verhuurde het huis gedurende vier jaar aan de weduwe van Boudewijn van de Lecq van de Herengracht. Zij verliet op 1 mei 1793 het pand toen zij naar Boskoop vertrok. Jan Meerburg woonde er gedurende deze periode ook één jaar. Abraham van der Meer huurde het huis daarna voor een bedrag van *f* 75,- per jaar.

Op 17 december 1802 lieten de erfgenamen Vliet 9 met nog andere panden uit de boedel in het openbaar veilen. Notaris Van Stipriaan omschreef het perceel als “een ruim, hegt en weldoortimmerd huis en erven, voor deezen geweest zijnde drie huizen en erven, over nu aan de anderen verheeld [...]”.⁴⁷ Bij een inspectie voor de verponding in november 1802 was ook al vastgesteld dat de percelen een geheel vormden. Op de veiling kocht de huurder Abraham van der Meer het huis voor *f* 387,-. Vergelijken we deze prijs met die van 1686 (*f* 1.850,-) en 1738 (*f* 1.800,-) dan illustreert deze prijsdaling de economische neergang die zich in Leiden voltrok na het teloorgaan van de textielindustrie.

Abraham van der Meer bracht in het pand zijn metselaars- en aannemersbedrijf onder. In het voorhuis richtte hij een eenvoudig kantoortje in onder andere gemeubileerd met een tafel en acht stoelen. Hoewel het huis in de buurt staat van het Steenschuur, werd het bij de ontploffing van het kruitschip op 12 januari 1807 niet zwaar beschadigd. Het komt althans niet voor op de lijst die naar aanleiding van de ramp werd opgemaakt en de eigenaar had ook geen verzoek tot vrijdom van verponding ingediend.⁴⁸

Abraham van der Meer was gehuwd met Maria Zonneveldt. Toen zij respectievelijk 26 en 27 jaar oud voor notaris J. van Stipriaan in 1770 hun testament maakten, was Abraham nog metselaarsknecht en woonde het echtpaar in de Kloksteeg.⁴⁹ Via een huis aan de noordzijde van de Groenhazengracht verhuisde het gezin in 1793 naar de Vliet. Het echtpaar had drie zonen: Simon en de tweeling Abraham en Arend. Simon verliet Leiden in 1802 en liet vervolgens taal noch teken na. Toen zijn vader op 65-jarige leeftijd een dag na de begrafenis van zijn vrouw op 25 augustus 1808 overleed, konden de tweelingbroers niet zomaar over de nagelaten goederen beschikken. Zij moesten daarvoor toestemming verkrijgen van het stadsbestuur. Op 5 september werden Abraham en zijn oom Pieter van der Meer bij beschikking tot voogden benoemd over de goederen van de al dan niet in leven zijnde Simon.⁵⁰ Nu konden de inventaris van het aannemersbedrijf en de andere

onroerende goederen verkocht worden. De broers zetten het bedrijf van hun vader namelijk niet voort: Abraham woonde in Utrecht en Arend was voltigeur onder het eerste bataljon van het derde regiment koninklijke infanterie aan Linie en tijdelijk gelegerd te Den Helder. Onmiddellijk na de begrafenis van zijn vader had Abraham een beschrijving van de inboedel van Vliet 9 laten maken. Op 20 september werd de inventaris van het aanneemersbedrijf geveild. Zeer veel leden van het toenmalige timmermans-, metselaars- en steenhouwersgilde kochten er goederen van hun gading. De opbrengst was f 578.11. Twee dagen later brachten de meubels en kleding f 216.0.4 op. Het perceel Vliet 9 werd op 15 oktober daaraanvolgende in het openbaar verkocht.⁵¹ De voorwaarden verwezen onder andere naar de mogelijkheid vrijdom van verponding te verkrijgen wegens de kruitramp. De hui-zenhandelaar David van Waalwijk kocht het pand voor f 630,- op de veiling en verkocht het vervolgens op 1 augustus 1809 voor f 750,- door aan Jacob Timmermans.⁵²

Bij de overdracht gaf Timmermans als beroep op “steenhouwer”. Meer bekend is hij echter van de vele tekeningen in kleur van stadsgezichten in Leiden. Hoewel het waarschijnlijk is, dat hij ook zijn markante huis op de Vliet bij gelegenheid getekend zal hebben, is een dergelijke tekening niet aanwezig in de prentverzameling van het Gemeentearchief. Jacob Timmermans (1751 - 4 december 1829) huwde met Maria Dieutegard. Het echtpaar kreeg (ten minste) een tweeling: Johanna Helena en Jacob, die op 13 april 1788 in de Hooglandse kerk gedoopt werden. Jacob jr. was evenals zijn vader steenhouwer. In 1826 kocht hij Vliet 9 van zijn vader. Het huis had inmiddels een huisnummer gekregen: Wijk 1 nummer 531. Uit de transportakte blijkt ook, dat de twee pachten respectievelijk ten gunste van de Universiteit en Pieter Willebordus van Dobbe, bedragende 9 stuivers en 8 penningen nu omgerekend tot 47,5 cent, nog steeds op het huis rustten. Tevens werden “verscheide pachten tesamen bedragende 95 cts sjaars” vermeld. Deze rustten oorspronkelijk op het achterhuis:’

Eerst op 46-jarige leeftijd huwde Jacob jr. Johanna Catharina Wolffensperger, dan 32 jaar oud. De huwelijksdatum was 2 mei 1834. Tussen 1834 en 1843 kregen zij zes kinderen: Maria Jacoba, Jacob Casper, de tweeling Casper Maurits en Johanna Judith, Jacoba Helena en Jan Willem. Tot 1850 bleef het gezin op de Vliet wonen, daarna verhuisde het naar Apothekersdijk 25. Jacob Timmermans verkocht het huis niet, maar verhuurde het achtereenvolgens aan verschillende personen, die ieder slechts korte tijd in het pand woonden. Dit veranderde toen op 21 november 1865 Hendrik Pracht het huis huurde en er zijn behangersbedrijf vestigde. Hij betrok het pand met

Jacob Timmermans (1788-1867) en zijn vrouw Johanna Catharina Wolffensperger (1802-1883). Part. collectie (Familiearchief Timmermans).

zijn vrouw Catharina Brulman, zijn moeder Hester Platteel en zijn kinderen Hester Elizabeth, Hendrik Bastiaan en Bastiaan Johannes.⁵⁴ Het huis bleef tot ver in de twintigste eeuw bewoond door nazaten van deze Hendrik Pracht.

De familie Timmermans, waartoe onder andere de artsen dr. Jacob Timmermans en Dirk Timmermans behoorden, verkocht het huis ook later niet. “Mejuffrouw dr. A.S. Timmermans, die op 8 september 1975 overleed, legateerde het aan de Vereniging Oud Leiden met een geldsom van f 20.000,- om te restaureren. Omdat een verantwoorde restauratie de middelen van de vereniging te boven ging, werd het pand op 17 augustus 1983 voor f 10.000,- verkocht aan de Vereniging Hendrick de Keyser. “Oud Leiden” droeg daarbij het geld over dat resteerde na noodzakelijk onderhoud en beloofde tevens dat de vereniging na de restauratie vijf jaar met f 2.000,- zou bijdragen in de exploitatiekosten van het huis.⁵⁶

De geschiedenis van het pand Vliet 9 overziend, valt op dat het huis slechts zeven maal verkocht werd aan een niet familielid. De reden voor verkoop

was dan meestal het ontbreken van kinderen. Ook de over meer dan een eeuw aaneensluitende huur door leden van de familie Pracht, geeft aan dat de eigenaars c.q. huurders een zekere affectie voor het huis hadden. Het is dan ook een bijzonder huis met een rijke geschiedenis. Moge de Vereniging Hendrick de Keyser het behoeden.

*Vliet 9 torn de behangerij
van Pracht er gevestigd was.
Foto ra. 1940.
Coll. Gemeentearchief.*

NOTEN

Alle geraadpleegde archiefstukken worden bewaard in het Gemeentearchief Leiden; Secretarie-archief (SA I 1253-1575, SA 11 1574-1816), Rechterlijk Archief (RA), Notariële Archieven (NA).

1. Archieven Kloosters 950 (R 1241): cessie (overdracht) van renten (27-3-1461).
2. SA 1 84, Stedeboek fol. 95.
3. Zie noot 1.
4. Archieven Kloosters 901: Rekeningen van het klooster Mariënpool 1519-1545. Niet alle jaarrekeningen bleven bewaard; bovendien werden de renten niet altijd gespecificeerd.
5. SA 11173: Memorie van brandgereedschappen, katern Rapenburch (zuidelijk deel) ongenummerd (folio 4). Zie ook Jeremy D. Bangs: Bibl. 7000/5 overdruk uit Source, Vol. 1 no. 1, herfst 1981; het betreft lijsten van in totaal 2.071 adressen die brandemmers moesten bezitten, gemerkt met 978 monogrammen en merken.
6. SA II 6596, Register Vetus fol. 103; SA 11 6599, Belastingboek A 11 fol. 207; SA 11 6606, Belastingboek AA 11 fol. 216v.; SA 11 6615, Bonboek Zuid-Rapenburg fol. 215v.
7. Transportakten van onroerend goed werden geregistreerd in "Waarboeken" (RA 67). Waarboek A, fol. 184 (19-8-1561): Huych Dirxcs. nam als waarborg mee: "Job Huygensz. schoemaecker, zoon van Huych Dirxcsz."
8. Waarboek C, fol. 272v. (7-5-1566) geeft Huych Dirxcs. als eigenaar van Vliet 9; RA 73, Inbrengboek B, fol. 37v. (3-3-1569) Job Huygens.
9. SA I 992, Kohier 10de penning 1557, fol. 94v.; SA 1993, idem 1564, fol. 49; Waarboek G, fol. 291 (18-12-1580).
10. Waarboeken: C, fol. 148; D, fol. 300; E, fol. 152, 188v., 198v. en 220; G, fol. 142v.
11. SA 1 993, fol. 94v. en 993, fol. 50v.; SA 11 6596, fol. 103.
12. Salomon Davidsz. van Dulmanhorst, *Chaertbouc*, 1583-1597, krt. 28 (3-41585) (fotografische kopie van SA 11 5113).
13. Waarboek E, fol. 113v. (18-5-1573). Deze kwestie moet enige tijd daarna actueel zijn geworden: Vliet 7 wordt in een document uit 1599 als "nieuw gebouwd" aangeduid (Archief Weeskamer, Grote Bewijzen C, fol. 390).
14. SA 1992, Kohier 10de penning, fol. 116v.
15. D.E.H. de Boer en R.C.J. van Maarten, *De Volkstelling van 1574* (Leiden 1986) 56; Bevolkingsregister 1581, fol. 93.
16. NA Salomon van der Wuert 17, fol. 99 (10-41588).
17. Schepenhuwelijk 10-8-1590; NA Salomon van der Wuert 19, fol. 186.
18. *De Volkstelling van 1574* (zie noot 15) 51.
19. SA 11 5112, fol. 71, fol. 73 en fol. 103v. Op 13 juni 1588 gaf het Gerecht de brugmannen opdracht voor de aanbesteding van een houten brug en voor de afdamming, beschoeiing en uitdieping van de Vliet. Zij dienden ook toe te zien op het drooghouden tijdens de werkzaamheden. De brug moest uitgevoerd worden zonder jukken eronder maar halverwege rond 'gewrocht genouch, in gelijcken vougen als zulcke bruggen binnen Delft tot verscheyden plaetsen zijn gemaect'.
20. SA 11 1216, Gebuurteboek, fol. 5v.
21. Waarboek D, fol. 219v. (1571); Waarboek F, fol. 43 (1576).
22. In Waarboek F, fol. 203v. (16-6-1577) wordt Job Huygens genoemd als voogd over de kinderen Tetrode.
23. NA Salomon van der Wuert 40, fol. 43 (25-3-612); NA Ewout Craen 126B, fol. 125 (8-8-1615).
24. Archief Weeskamer, Grote Bewijzen C, fol. 390 (17-2-1599).
25. Waarboek DD, fol. 179v. (10-5-1600); idem EE, fol. 337v. (4-3-1602); SA 11 1216, Gebuurteboek fol. 5v.
26. Het graf is getraceerd door R.H.Th.E. Oomes.
- Boedelbeschrijving in NA Ewout Craen 127, akte 49 (28-3-1616).
27. Waarboek EE, fol. 63v (28-3-1603).
28. Waarboek TT, fol. 8v (13-2-1617).

29. Waarboek BB, fol. 106v. (11-8-1595).
30. Hoofdgeldregister 1622, Zuid Rapenburg, fol. 60.
31. Waarboek WW, fol. 143 (22-7-1620).
32. SA 11 1216, Gebuurteboek fol. 9v., 24v. en 79v.
33. NA Adriaen Paets 186, akte 115 (27-3-1627).
34. Idem 187, akte 127 (11-6-1627).
35. Archief Weeskamer, Grote Bewijzen G fol. 4 (8-2-1627).
36. Waarboek 3G, fol. 17v. (11-2-1632); NA Adriaen Paets 193, akte 149 (30-7-1633).
37. NA Adriaen Paets 195, akte 273 (27-10-1635).
38. NA Henrick Brasser 415, akte 213 (27-9-1661).
39. Waarboek 5 W, fol. 119 (1641686).
40. SA 11 117, Gerechtsdagboek 3Z fol. 77v. (16-1-1738).
41. NA Hendrick Wilmers 1882, akte 125 (4 11-1737).
42. Idem 1883, akte 20 (25-1-1738).
43. SA 11 1218, Gebuurteboek fol. 219; idem 1219, fol. 65.
44. SA 11 7005, Bevolkingsregister 1762-1796, Westervliet (nr. 46).
45. NA Frans van Stipriaan Jacobusz. 2605, akte 101 (28-9-1786).
46. Archief Weeskamer, register van seculsiën, WW fol. 181 (23-9-1788).
47. NA Frans van Stipriaan Jacobusz. 2629, akte 124 (17-12-1802).
48. NA A. Delfos Jzn. 2754, akte 89 (15-10-1808): vrijdom van verponding krachtens koninklijk besluit van 6 maart 1807.
49. NA Jacobus van Stipriaan 2284, akte 100 (8-8-1770).
50. SA 11596, Ingekomen rekestes (5-9-1808).
51. Zie noot 47.
52. RA 69 B, Kustingboek fol. 104 (1-8-1809).
53. NA Hendrik Roskes 293, akte 241 (1-7-1826).
54. Bevolkingsregister 1860-1870, Buurt 2 fol. 268. Idem 1890-1923 fol. 12203.
55. H.H. Maas, "In memoriam Jacob Caspar Maurits Timmermans", *Leids Jaarboekje* 28 (1935-1936) XXXVI-XXXIX; A.J. Ruys, "In memoriam Dirk Timmermans", *Leids Jaarboekje* 27 (1934-1935) LXIX.
56. Zie *Leids Jaarboekje* 83 (1991) 206 voor een foto van het pand na de restauratie.

BIJLAGE:
 BESCHRIJVING VAN DE BOEDEL VAN CORNELIS VAN DER BURGH
 WAARONDER DE INVENTARIS VAN VLIET 9

Notarieel archief Hendrik Wilmers 1883 akte 18 dd 24 januari 1738

Inventaris van den boedel en goederen soo ende in dier voegen als dezelve bij Cornelis van der Burgh overleden binnen deze stadt op den november 1737 metter doot is ontruymt ende agtergelaten, hebbende tot zijn erfgenamen met last van uytkeringe van eenige legaten geïnstitueerd sij nigt Marijtje van Ockhuysen, dogter van zijn halven suster Josina van den Broek, item mede Hendrik Jansz. van den Broek en Marijtje Janse van den Broek, kinderen van zijn halve broeder Jan van den Broek, yder voor een derde part. Hebbende wijders tot executeurs van desselfs testament mitsgaders tot voogden over desselfs minderjarige erfgenamen item legatarissen gesteldt Pieter Boelaerts, Jan Cleuters den oude ende Gerrit Otte-steyn met uytsluyting van de Weeskamer, alles breder blijkende bij desselfs voorseyde testament gepasseert voor mij notaris en getuygen op den 4en november 1737 zijnde deze in geschrifte gesteldt bij mij Hendrik Wilmer not. pub. opt aan ende te kennen geven van opgem. voogden als volgt:

Eerstelijk een huys ende erve staande ende gelegen binnen dezer stede aan de westzijde van de Vliet, zijnde de jongste opdrage van dato den 16en april 1686, ten naeme van Hendrik Jansz. van den Broek, waarop hetzelfde ten protocolle mede nog staat bekend - zijnde het voors. huys bij den overledene gepossideert ende bezeeten;

Een grafstede gelegen in Sr. Pankras off Hogelandtze kerk in 't noorderpandt gebo[ekt] no. 144;

Contante penningen ten sterfhuyse bevonden:

6 dubbelde goude ducaten yder à 10.10 is	63. 0.-
5 dito enkelde yder à 5.5 is	26. 5.-
1 pistool tot	9. 9.-
1 dito halve is	4.14.8
57 enkelde drie guldens is	171. 0.-
12 rijxdaelders yder à 2.10 is	30. 0.-
2 Bank rijxdaelders is	5. 0.-
3 halve rijxdaelders is	3.15.-
2 ducatons yder à 3.3 is	6. 6.-
22 yder à 1.8.- is	30.16.-
14 enkelde guldens hier	14. -. -
paayement drie gulden 1 st.	3. 1.-

367. 6.8
 6.18.-

3 Beere daelders yder à 2.6

Ongemunt goudt ende silver	(Volgens akte 53 opbrengst:)
een gouden wapenringh	14. 9.-
een dito kartel ringh	8.11.-
een paar dito hemdt knopen	9.15.-
twee paar dito mouw knopies	14. 0.-
een kleyn goudt hoedt doppie	2. 0.-
een oudt silver sakhorlogie	5. 0.-
een silvere toebacks doos	11.10.-
een dito tandestoker	2. 4.-
twee paar gespen	5. 6.-
vier silvere lepels	15.14.-
een dito kleintje	1.17.-
twee dito soutvaten	14.15.-
agt silveren knopies	0.15.-
drieenseventig hemtrok knoopjes	6.11.-
twee paar dito broeckknopen	2. 0.-
een hoorne snuyfdoosje met silver beslagh	0.11.-
een mes met een silver heft	3. 7.-
een rotting met een silvere knop en beslagh	6. 0.-
een dito rotting met een silveren knop	1.17.-
twee kerkboekjes zijnde aan yder twee silvere slootjes	3.12.-
een dito met een slootje	
een oudt goudt gewiggie	
een charmey	

Volgt huysraedt ende inboedel, linden	een glaaze rackje daarinne 9 aarde
en wollen soo kleders als anders	schoteltjes, 4 bierglaazen ende
In de <i>Binnekeuken</i>	10 roemertjes
agt schilderijen	een houten blaetje
ses kleyne dito	een kapstok
een prentje	een catoen gardijntje
een spiegel met een swarte lijst	drie tinnen schotelen
twee ronde houten tafels	een dito kom
een dito hangoor	een dito bort
een rak zijnde daarinne tien Delfze	een dito kroesje
aarden schotelen	twee dito kandelaers
seven dito voor de schoorsteen	twee dito kommen
twee dito kommetjes en twee backjes	een dito soutvatie
elv aarde dito voor de bedtstede	twee tinnen kannen
twee groene saaye gardijnen ende een	twee kopere handtblakers
rabat voor de bedtstede ende	twee dito snuyters
schoorsteenkleet van catoen	vier dito toebaks confoortjes
ses matte gemeene stoelen	twee kopere kandelaers
een dito leuningstoel	een dito swavelstokbackje

een dito koffykan
 twee dito trekpottjes
 een dito vijzel en stamper
 een dito schuymspan
 een dito tregter
 een toebaksdoosjen
 een aarde doofpot met een koper
 dexel
 een staande ijsere plaat
 een dito tang, schop ende kettingh
 drie kasdoekjes
 een broodtbak

In de Binnenkamer

een neuteboome cast daarinne
 seventien manshemden
 elff slaaplakens
 negentien kussesloopen
 drie tafellakens
 twintig servetten
 twee kasdoekjes met cant
 vier bonte glasgardijnen
 vijff dito schoorsteenkleen
 een dito tafelkleet
 twee onderbroeken
 een kante das
 negentien dassen
 ses paar boort moutjes
 seven neusdoekjes
 een beff
 een swarte lakens rok, broek ende
 camizool
 een dito heele oude swarte mantel
 een hoedt
 een couleurse lakense rok en broek
 een paar dito koussen
 een paar swarte koussen
 op de voorseyde cast: drie aarde pullen
 ende twee dito een kommen
 Zijnde verders in de voorseyde
 binnenkamer
 een oudt slaghorlogie
 een spiegel met een zwarte lijst
 seve schilderijen

seve dito kleynder
 een kapstok
 een paarse rijsjack
 agt Delfze schotelen voor de
 schoorsteen
 vier dito backjes en twee kommen
 een groen saay schoorsteenkleeth
 twee groene saaye gardijnen en valletje
 voor de bedtstede
 een bedt ende peuluw
 twee kussens
 twee catoene dekens
 een japon
 een jas
 ses matten stoelen
 twee zetelstoelen
 ses paarze kussens
 een kerkstoeltje
 twee hangoor tafels
 twee verlake teeblatjes
 een staande en leggende plaat met agt
 koperen knoppen en twee dito
 ringen
 een kopere tang, schop ende besem
 een dito beddepan

Agter in de snyyver

Eenig Delfs aardewerk
 potten en pannen
 een kopere coffyketel
 een dito kleyne
 een platte kopere ketel
 een dito broederspan
 een tinne seepbak
 een dito waterpoth
 ses dito lepels
 een blicke olykan
 een haartijser
 een hangijser
 een catoen schoorsteenkleet
 twee oude stoelen

Op de agterkamer
 een bedt en peuluw

twee kussens
 een oude lakense rok
 een dito camisool
 drie dito broeken
 twee dito hemtrocken
 een houtte koffer
 een dito kist daarinne eenige oude
 lappen
 een houtte kassie

Op 't voorkamertje
 seve schilderijtjes
 een ledikantje met een groen
 behangzel
 een hout kassie
 een lessenaar
 drie aarde schotelen ende pullen
 een kleerrack
 een tafeltje
 een catoen gardijntje en
 schoorsteenkleetje

Op de solder
 een oudt ledikantje
 eenige kleeerstocken

Lindegoedt in de wass
 nege hemden
 vier lakens
 vier sloopen
 een wolte hemtrock met silveren
 knoopen
 een bedde en peuluw
 vier dekens
 een paar koussen
 vier mutzen
 vier dassen
 twee onderlijvies
 twee witte ende een bonte neusdoek
 een onderbroek
 drie hantdoeken
 een witte ende twee catoene tafelkleen

Nopende de *smitterije* ende gereedschappen alsmede het ijser in de winkel ende het verdere daaraan gehorende, alsmede de smitskoosen, alle hetzelve is op den 21en november 1737 bij publicque opveylinge ten sterfhuise verkogt voor een somme van 649.3.— gaat af aan oncosten 51.15.— rest 587. 8.—

Nog ontvangen uyterhandt wegens out ijser en loot 16.18.—

[Volgen de *inneschulden*, gespecificeerd onder 87 nummers. De grootste post daaronder is: Willem Lambregts of zijn weduwe, brouwster in 't Lam *f* 1930.0.—; verder nog “tot lasten van de stadt en trekvaert anno 1737 *f* 192.14.—; Universiteit en Staatencollegie *f* 51.12.—; zaagmolen buiten de Witte poort *f* 118.148” en ook schulden van andere molens.]

Schulden en lasten

Eerst komt de wed. Lambregts, brouwster in 't Lam	
wegens geleverde bieren sedert anno 1716	645. 7.2
Juste van der Steen, wegens geleverd ijser	85.19.—
komt Jan van Engelen	73.19.—
den impost mr. Couwenhoven	33. 9.8
komt de wed. Bernardt wegens ijserwerk	18.11.—
komt de metzelaar Ary van Leeuwen	6.19.8
komt de timmerman Reynoy	2. 6.—

komt Dirk Schenkevelt wegens geleverde bijstelen	4.14.-
komt de blijker	4.13.-
De doodtschulden bedragen volgens de quitantiën	
tesamen de somme van	165.12.2

Op huyden den 24en januari 1738 compareerden

Pieter Boelaarts, Jan Cleuters den oude en Gerrit Ottesteyn op en aangevinge
dezes boedels

De voorgevel voor en na de restauratie. Links foto 1963 Rijksdienst Monumentenzorg. Rechts foto 1991 door de auteur.

VLIET 9, EEN “DOODGEWOON” HUIS UIT DE VROEGE ZEVENTIENDE EEUW’

door

P.T.E.E. Rosenberg

Het woonhuis Vliet 9, dat in 1983 door de Vereniging Hendrick de Keyser te Amsterdam werd overgenomen van de Vereniging Oud Leiden, heeft in de periode 1989-1990 een uitgebreide restauratie ondergaan, onder leiding van architectenbureau Kooreman en Raue uit Delft. Onderzoek tijdens de restauratie leverde veel gegevens op over de oorspronkelijke toestand. Deze gegevens maken het, in samenhang met het vele archiefmateriaal dat boven water werd gebracht door M.H.V. van Amstel-Horák, mogelijk een beeld te schetsen van het huis in de verschillende perioden van zijn bestaan. Deze bijdrage laat zich lezen als een vervolg op de bewoningsgeschiedenis, die elders in dit jaarboekje is beschreven.

Karakterisering

De Vliet was als woongebied beduidend minder deftig dan het Rapenburg. De gracht sloot, buiten de omwalling, aan op een poldervaart en stond in rechtstreekse verbinding met het platteland in de omgeving van de stad. De kaden langs de Vliet waren voor schuiten met agrarische produkten een eerste gelegenheid om waren te lossen en het moet in de zeventiende eeuw voor de deur van Vliet 9 een drukte van belang zijn geweest.

Vliet 9 is een huis dat bijna zonder onderbreking werd bewoond en gebruikt door ambachtslieden. Dit komt duidelijk naar voren uit de bewoningsgeschiedenis. Aan het eind van de zestiende eeuw vinden we er de schoenmakers Huych Dirxs en zijn zoon Job Huygens, tussen 1630 en 1661 de meester-timmerlieden Jan en Gerrit Stien, van 1686 tot 1738 de smederij van Hendrik van den Broek en Cornelis van der Burgh, tussen 1738 en 1788 het timmermansbedrijf van vader en zoon Klinkenbergh, aan het begin van de negentiende eeuw de aannemer Abraham van der Meer en vanaf 1809 de steenhouwer Jacob Timmermans. De rij wordt gesloten door de behanger Hendrik Pracht, die het pand in 1865 als huurwoning betrok. Het huis was voor ambachtslie-

den blijkbaar een aantrekkelijke woning. Dit zal niet zozeer gelegen hebben aan het huis zelf als wel aan het grote achterterrein. Dit bood plaats aan verschillende bedrijfsgebouwen en was, via stegen aan weerszijden van het woonhuis, rechtstreeks vanaf de straat toegankelijk. De bedrijfjes van de opgesomde bewoners moet men zich vooral niet te klein voorstellen. Uit de archiefgegevens blijkt dat het in veel gevallen ging om vooraanstaande burgers, die met hun ambacht veel geld verdienden en die functies vervulden in het openbare leven van de stad.

Het huis was een typisch gebruikshuis. In de ruim drie eeuwen van zijn bestaan werden nooit ingrijpende wijzigingen of moderniseringen doorgevoerd. Het pand werd steeds met kleine wijzigingen aangepast aan de eisen van het moment, waarbij de bewoners zich weinig bekommerd lijken te hebben om het representatieve karakter van hun woning. Het huis behield daardoor in grote lijnen zijn midden-zeventiende-eeuwse gedaante en geeft een uitstekend beeld van een “gemiddeld” of “doodgewoon” huis uit die periode.

Beschrijving

Ofschoon de gegevens over de bewoners van het huis Vliet 9 teruggaan tot 1461 en ofschoon het zeker is dat op deze plaats in de zestiende eeuw een huis gestaan heeft, is toch het huidige pand niet ouder dan omstreeks 1600. Het huis kreeg toen zijn huidige grondvorm door een ingrijpende verbouwing. Daarbij behield men waarschijnlijk de zijmuren van het oudere huis, maar werden de gevel, de balklagen en de kappen geheel vernieuwd. Deze verbouwing kreeg mogelijk haar beslag kort nadat de smid Jan Janszoon Hogenboom, die zelf woonde in het buurpand ter linker zijde, het huis in 1603 had gekocht van de erfgenamen van de schoenenfabrikant Job Huygens.

Het huis dat tot stand kwam, vertoonde voor wat betreft de indeling van de begane grond een normaal zeventiende-eeuws patroon. Het bestond uit twee in de lengterichting van het perceel achter elkaar geplaatste bouwdelen, van gelijke breedte met ieder een eigen kap. Het feit dat er nauwelijks verschillen zijn in constructie en detaillering tussen het voor- en achtergedeelte, geeft aan dat beide delen of tegelijk of kort na elkaar tot stand zijn gekomen. De stookplaatsen bevonden zich, zoals vastgesteld kon worden bij de restauratie, ruggelings tegen de scheidingsmuur tussen het voor- en achtergedeelte. Boven de begane grond lag een balklaag van moer- en kinderbinten, met houten consoles onder de moerbalken. Deze balklaag is in vrijwel ongeschonden toestand bewaard. Van de consoles waren er nog twee aanwezig, één in het voorgedeelte en één in het achtergedeelte.’ De ontbrekende

exemplaren werden bij de restauratie bijgemaakt. De trap bevond zich aan de linkerzijde op de grens van het voor- en het achtergedeelte. Uit de aanwezige muurresten en de opbouw van de kappen viel af te leiden, dat de trapkoker oorspronkelijk als een torentje boven het dakvlak moet hebben uitgestoken. Een restant van deze trap was tot de restauratie nog in het huis aanwezig. Achter de trap was tegen de linker zijmuur de plaats vast te stellen van een bedstee. De toepassing van een kleine traptoren – een element dat men eerder associeert met kastelen en openbare gebouwen – aan een gewoon woonhuis, kwam meer voor omstreeks 1600. Voorbeelden zijn ons bekend uit Delft en Dordrecht.”

Het beeld van de zeventiende-eeuwse toestand wordt aardig gecompliceerd door een boedelbeschrijving uit 1738.’ Men kwam binnen in een voorhuis van twee balkvakken diep, waarin aan de rechterzijde waarschijnlijk een smalle zijkamer was afgescheiden. Dit voorhuis ontving ruim licht vanaf de straat en diende als bedrijfs- annex winkelruimte van het huis. Vóór 1738 werden er de ijzerwaren verkocht, die in de smederij op het achterterrein geproduceerd werden. Het voorhuis was door een houten binnenpui afgescheiden van de binnenhaard, die de twee resterende balkvakken van het eerste gedeelte van het huis in beslag nam. De binnenhaard, die in de inventarislijst wordt aangeduid als “binnekeuken”, was een belangrijk vertrek. De aanwezigheid van een kookvuur stond in de winter garant voor een behagelijke warmte. De binnenhaard deed in dit seizoen dan ook dienst als dagelijkse woonkamer en de aanwezigheid van een bedstee geeft aan dat er ook werd geslapen. Uit de opsomming van meubilair in de inventarislijst blijkt dat het er gezellig vol moet zijn geweest. In het vertrek stonden zes matten stoelen, twee ronde houten tafels, een hangoortafel en een leunstoel. Aan de wanden hingen acht schilderijen, zes kleine schilderijen, een prentje en een spiegel met een zwarte lijst en het geheel was verder aangekleed met serviesgoed, tinnen schotels, kandelaars en verschillende voorwerpen van koper. Achter de binnenhaard was, in het tweede gedeelte van het huis, een ruimer bemeten woonvertrek van drie balkvakken diep, met een schouw, een bedstee en een venster in de achtergevel. Dit vertrek had mogelijk het karakter van een “deftige kamer”. Het “verkeer” vanuit het voorgedeelte van het huis, werd met een gang langs deze kamer geleid. De gang kwam uit in een kleine bijkeuken, die tegen de achtergevel was gebouwd. In de grote achterkamer, die in de inventaris “binnekamer” heet, bevond zich in 1738 een notehouten kast met kleding en linnengoed. Verder stonden er opnieuw zes matten stoelen, twee zetelstoelen, een kerkstoeltje, twee hangoortafels, een bed en een “oudt slaghorlogie”. De wanden waren ook hier gesierd met schilderijen.

Uit onze rondgang over de begane grond komt het huis naar voren als een doorsnee stadshuis, waarvan er in Leiden honderden gestaan moeten hebben. De karakteristieke verdeling van de plattegrond in drieën, met de openvolging van voorhuis, binnenhaard en achterkamer, kwam bij het grote stadshuis reeds voor in de middeleeuwen.' Het huistype werd vooral in de zestiende eeuw gerneengoed voor het gewone burgerhuis. Veel voorbeelden zijn bekend uit Delft, waar na de grote stadsbrand van 1536 veel nieuwe huizen gebouwd werden. Het huis met aangebouwde achterkamer bleef in zwang tot het midden van de zeventiende eeuw. Het huis Vliet 9 is dus een vrij late vertegenwoordiger van dit type. Vanaf omstreeks 1650 werd het type gaandeweg verdrongen door een moderner huis, dat tussen de binnenhaard en de achterkamer een plaatsje had. De binnenhaard, tot dan toe nogal een duister vertrek, ontving voortaan direct licht en kon uitgroeien tot een volwaardige woonkamer. De achterkamer kreeg, bij het grotere huis, het karakter van een achterhuis.

Een merkwaardigheid van Vliet 9 die beslist nadere aandacht verdient, is het ontbreken van een verdieping. Dit valt van buiten nauwelijks op. Het huis is niet beduidend lager dan de omringende bebouwing en de tweede laag heeft in de gevel drie vensters. Van binnen blijkt echter dat, zowel in het voor- als in het achtergedeelte van het huis, direct boven de begane grond de kap begint. Beide kappen zijn geheel van eiken. De kap over het voorhuis is opgebouwd uit twee gebinten boven elkaar en bereikt daarmee een zeer grote hoogte. Gesneden telmerken op sommige spantpoten, geven aan dat bij de grote verbouwing waarschijnlijk nog wel onderdelen van het zestiende-eeuwse huis werden hergebruikt. De kap over het achtergedeelte is lager en bevat geen onderdelen van een oudere constructie. Opvallend is het dat, ofschoon men bij de grote verbouwing van het begin van de zeventiende eeuw ervan heeft afgezien de (bestaande?) zijmuren van het huis hoger op te trekken, de eerste laag van de zolder toch sterk het karakter heeft gekregen van een volwaardige verdieping. De zolder was, door de situering van de trap, direct toegankelijk vanuit de binnenhaard en moet als slaapverdieping nauw betrokken zijn geweest bij het wonen. De aanwezigheid van een schouw in het vertrek aan de voorzijde, geeft aan dat er op de zolder gestookt kon worden.

Het huis bezat van oudsher aan twee zijden een steeg. Deze ruimte aan weerszijden van het huis, bood de mogelijkheid het huis boven de begane grond – door overbouwing van de stegen- breder te maken dan beneden. De wijze waarop men deze ruimtewinst in de breedte tot stand bracht, vertelt veel over de inventiviteit van het zeventiende-eeuwse bouwen.

Kapconstructie over het voorgedeelte van het huis. Foto auteur 1991.

De stegen worden reeds vermeld bij een eigendomsoverdracht van 1603 als “een poorte ende gange terzijden”.⁶ De steeg aan de linkerzijde was gemeenschappelijk eigendom van Vliet 9 en 11. De gang aan de rechterzijde behoorde alleen bij Vliet 9. De beide stegen gaven toegang tot het grote achterterrein, waar bedrijfsgebouwen lagen, en waar aan het begin van de zeventiende eeuw, in een periode van woningnood, kamerwoninkjes gebouwd werden. Vanwege het intensieve gebruik van het achterterrein, werd het bij de grote verbouwing van het huis van na 1603 raadzaam geoordeeld beide stegen open te houden. Dit was echter geen reden om boven de begane grond niet de volle perceelbreedte te benutten. Aan de rechterzijde overbouwde men de steeg over een diepte van circa drie meter vanaf de voorgevel. Daartoe liet men de eerste twee moerbalken van de balklaag boven de begane grond doorlopen tot in de zijgevel van het buurpand.’ Zodoende ontstond er ruimte om, gedeeltelijk boven de steeg, een klein voorkamertje af te timmeren. Dit vertrekje kreeg aan de straatzijde een eigen geveltje.

Voordeur en poortdeur van de overbouwde steeg, na de restauratie. Foto's auteur 1991.

Aan de linkerkzijde ging de overbouwning anders in zijn werk. De ruimte boven de steeg was aanvankelijk gelijkelijk verdeeld tussen de beide burenen. Vliet 9 liet, als bijdrage in de overspanning, zijn derde moerbalk doorlopen tot over de steeg en Vliet 11 deed van zijn kant mogelijk hetzelfde. Als afscheiding stond midden boven de steeg een gemeenschappelijk muurtje. Vliet 9 en 11 waren op het moment van de verbouwing beide eigendom van de smid Jan Jansz Hogenboom, zodat de opdeling weinig aanleiding gegeven zal hebben tot problemen. De toestand met de opgedeelde steeg wijzigde zich op het moment dat het buurpand Vliet 11 werd verbouwd. Het huis kreeg een nieuwe hogere zijgevel en de ruimte boven de steeg liet men daarbij voor wat zij was. Voor Vliet 9 deed zich nu de gelegenheid voor om de hele ruimte boven de steeg bij het eigen huis te voegen. Deze “roving”, die men tot stand bracht door eenvoudigweg het muurtje boven de steeg weg te nemen, is in de gevel nog af te lezen aan de verticale strook metselwerk waarmee het muurwerk boven de steeg is hersteld. Een consequentie van

deze latere verbouwing, die tijdens de restauratie voor veel raadsels zorgde, was dat de spantpoten van de kap en de schouw van de “verdieping” los kwamen te staan van de borstwering. Als zijbegrenzing van het huis fungeerde nu, net zoals aan de rechterzijde, de zijmuur van het buurpand. Waarschijnlijk werd bij deze tweede verbouwing het fijn gedetailleerde poortje van geslepen baksteen voor de steeg geplaatst. Wij dateren dit poortje op omstreeks 1650.

De wijze waarop de overbouwing van de stegen gekoppeld is aan de constructie van de balklaag boven de begane grond en daarmee aan de hoofdconstructie van het huis, geeft aan dat zij oorspronkelijk is en onmogelijk het produkt kan zijn van latere verbouwingen.

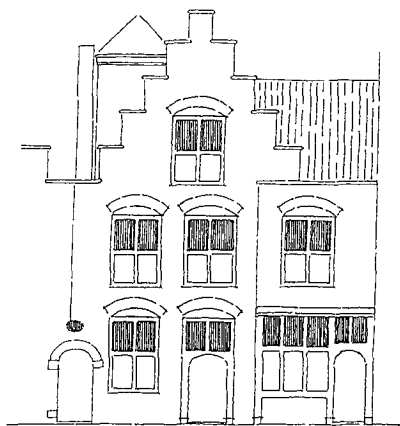
Het overbouwen van stegen was in de grote steden in deze periode schering en inslag. De ruimtewinst van twee meter, die hier in Leiden geboekt werd, is echter door zijn omvang vrij uitzonderlijk.

De gevel

De gevel van het huis moet gelijk met de grote verbouwing van na 1603 tot stand zijn gekomen. In de loop der eeuwen is er vrij veel aan veranderd. Helaas zijn geen afbeeldingen van een oudere toestand gevonden. Bij de restauratie werd er dan ook voor gekozen de bestaande toestand, die getekend is door de geschiedenis en waar een grote charme van uitgaat, te handhaven.

Het huis had in de zeventiende eeuw zonder twijfel een trapgevel met kruiskozijnen. Van de oorspronkelijke kozijnen is het eenvoudige zoldervenster gaaf bewaard. De overige kozijnen zijn in de achttiende en negentiende eeuw gewijzigd. Daarbij werden echter de stijlen van de oude, eikehouten kozijnen hergebruikt. Deze stijlen, voorzien van een fijn geschaafd zeventiende-eeuws profiel, werden bij de restauratie teruggevonden. Het grote venster boven de voordeur bevat de boven- en onderdorpel van een groot kozijn, dat eens een drielicht geweest moet zijn. Deze onderdelen zijn mogelijk afkomstig van de oude onderpui, die in de achttiende eeuw geheel werd vervangen.

De gevel van het huis is zeer eenvoudig van architectuur en moet het werk zijn van een plaatselijke aannemer. De enige decoratie bestaat uit geblokte segmentboogjes boven de vensters. De geheel vlak gemetselde boogvelden geven aan dat de kruiskozijnen “plat” in de gevel geplaatst waren. Deze allersoberste variant van de trapgevel bestond reeds in de zestiende eeuw. Een fraai, laat-gotisch voorbeeld is te zien op het beroemde “straatje” van Vermeer. Uit het begin van de zeventiende eeuw kennen we de binnenplaatsgevels van het Weeshuis aan de Hooglandse Kerkgracht.” Het motief van de

*Gevelaanzicht ca. 1650. Schaal 1 : 200.
Tekening H.J. Zandkuijl.*

geblokte segmentboogjes boven de vensters vinden we ook aan de gevel van het Gemeenlandshuis van Rijnland aan de Breestraat van omstreeks 1600.

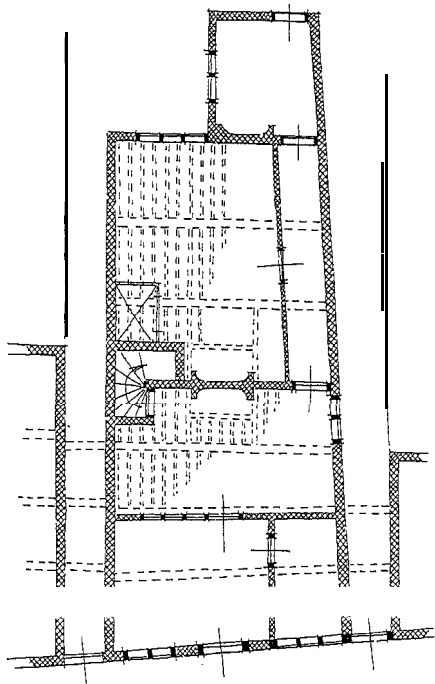
In de gevel van Vliet 9 is het kamertje boven de steeg als een apart element behandeld. De aard van het metselwerk en de wijze waarop de beide bouwdelen op elkaar aansluiten, geven geen aanleiding om te veronderstellen dat het kleine geveltje een restant is van een ouder huis of van een latere toevoeging. Het kleine geveltje ligt ten opzichte van de trapgevel iets naar voren. Dit wijst erop dat het kleine geveltje oorspronkelijk rustte op een houten onderpui. De afgebeelde reconstructie van de voorgevel geeft aan hoe deze situatie er oorspronkelijk kan hebben uitgezien.

De grote trapgevel kreeg zijn zwenkende contouren en hardstenen afdekplaten eerst in de negentiende eeuw. De aangebrachte rollaag is uitgevoerd in machinale steen. De kroonlijst is mogelijk wat ouder.

Een latere verbouwing

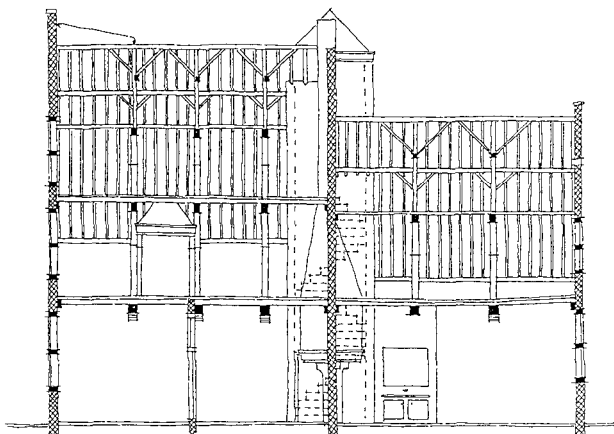
In de achttiende eeuw werd de indeling van de begane grond gewijzigd. Door het wegnemen van de scheidingsmuur tussen het voor- en achtergedeelte van het huis, werd de binnenhaard bij de achterkamer gevoegd. Zodoende onstond achter het voorhuis één groot woonvertrek. Tegelijkertijd werd het voorhuis vergroot door een gedeelte van de overbouwde steeg, die van oudsher langs de rechter zijmuur van het huis toegang gaf tot het achterterrein, bij het huis te trekken. De grote ruimte die zo ontstond in het voorgedeelte van het huis werd van een nieuwe indeling voorzien en verloor het karakter

*Plattegrond begane grond ca. 1650: driedeling in voorhuis, binnenhaard en achterkamer. Schaal 1 : 200.
Tekening H.J. Zandkuijl.*

van “voorhuis”. Achter een geheel nieuwe gevelpui creëerde men aan de rechterzijde een hal met ingang. In het linkerdeel werd, direct achter de gevel, een vertrekje afgetimmerd, dat in een inventaris uit 1809 werd aangeduid als “kantoortje”. Dit kantoortje is door een houten binnenpui van de rest van het huis gescheiden.

Deze verbouwing, waarbij het huis zowel naar de straat als in het inwendige zijn zeventiende-eeuwse karakter ten dele verloor, werd mogelijk uitgevoerd door de timmerman Jan Klinkenbergh jr, die het pand in 1766 als woning betrok. De verbouwing was vanuit constructief oogpunt zeer bedenkelijk. Ten behoeve van de nieuwe indeling werden zonder blikken of blozen een zijmuur en een dragende binnenmuur van het huis gedeeltelijk weggenomen. Deze ingrepen zorgden op den duur voor ernstige verzakkingen en waren er debet aan dat het huis uiteindelijk slechts door een ingrijpende restauratie nog was te redden.

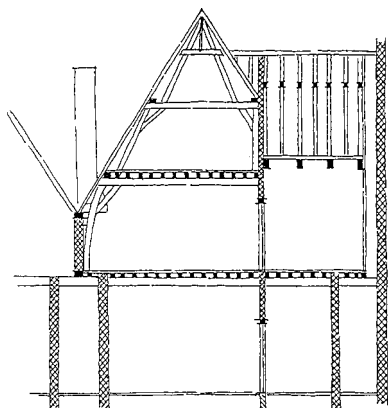

*Langsdoorsnede met traptoren en
ruggelings gekoppelde schouwen
tegen de scheidingmuur ca.
1650. Schaal 1 : 200. Tekening
H.J. Zandkuyl.*

Conclusie

Het betreft hier een eenvoudig, vroeg-zeventiende-eeuws gebruikshuis met een veelbewogen geschiedenis. De architectuur biedt op het eerste gezicht niet zoveel bijzonders. Als type blijkt het huis echter een zeldzame vertegenwoordiger van het middelgrote, verdiepingloze stadshuis.

Het stadshuis zonder verdieping moet tot aan de zeventiende eeuw een veel voorkomend verschijnsel zijn geweest in alle grote Hollandse steden. Het bouwen zonder verdieping was, zolang er in de steden ruimte voorhanden was, de meest eenvoudige manier om een huis op te trekken. De geringe hoogte van de zijmuren maakte een zware aanleg van funderingen overbodig en het huis ontwikkelde zich liever in de diepte en in de breedte dan in de hoogte. Van al deze verdiepingloze huizen zijn er echter slechts zeer weinig bewaard. In steden als Amsterdam en Leiden, die in de zeventiende eeuw een sterke ontwikkeling doormaakten, werden ze gaandeweg door nieuwbouw vervangen of, wanneer de draagkracht van de zijmuren dit toeliet, met een verdieping verhoogd. In de stadjes in Noord-Holland, die in de tweede helft van de zeventiende eeuw in groei achterbleven, bleef wel een relatief groot aantal voorbeelden van het verdiepingloze stadshuis bewaard. Voor Leiden, dat ten tijde van de Republiek de tweede stad was van Holland, is het overleven van een vrij groot huis zonder verdieping in het centrum van de stad, voor zover ons bekend, een unicum.“

Dwarsdoorsnede over het voorhuis met de aan weerszijden overbouwde steenga. 1650. Schaal 1 : 200. Tekening H.J. Zantkuijl.

NOTEN

1. Een versie van dit artikel verscheen reeds eerder als "Leiden, Vliet 9" in: *Vereniging Hendrick de Keyser. Jaarverslag 1990*.
2. Identieke consoles komen voor in het Leidse Weeshuis aan de Hooglandse Kerkgracht. In een recente studie is vastgesteld dat het bouwdeel waarin de consoles zich bevinden tot stand kwam bij een uitbreiding van het complex in 1626-'27; J.F. Dröge, "Waar de wezen in de gevel staan". *De bouwgeschiedenis van het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis aan de Hooglandsekerkgracht te Leiden* (Leiden 1990) 29.
3. Delft, Markt 4; Dordrecht, Grote Kerksbuurt hoek Pelserbrug.
4. GA Leiden, Notarieel archief Hendrik Wilmer, inv.nr. 1883 (acte d.d. 24jan. 1738).
5. R. Meischke en H.J. Zantkuijl, *Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800* (Haarlem 1969) 75-79.
6. GA Leiden, Rechterlijk archief, Waarboek

EE fol. 63v. (28-3-1603)

7. Vliet 9 bezat reeds sinds 1570 het recht van inbalking in de zijgevel van de burens (GA Leiden, Rechterlijk archief, Waarboek E, fol. 113v.). Het is waarschijnlijk dat ook het zestiende-eeuwse huis al gebruik maakte van de ruimte boven de steeg. Vliet 7 werd herbouwd omstreeks 1599. De huidige overbouw van de steeg is dus in ieder geval van na die tijd.
8. Dröge 1990 (noot 6).
9. GA Leiden, Notarieel archief A. Delfos Jzn. 1809 (fol. 474, acte 142 d.d. 21-11-1809).
10. Onderzoek naar zestiende- en vroegzeventiende-eeuwse huizen in Leiden zou mogelijk meer voorbeelden aan het licht brengen. Achter de huisgevels aan de Hooglandsekerkkorsteeg lijkt zich een zestiende-eeuws huis/achterhuis te bevinden. Verwant aan Vliet 9 lijkt ook Vliet 37: heeft dit huis een verdieping of een zolder met hoge borstwering?

Portret van Johan Hulshout door Pieter van Slingelandt, ca. 1670. Coll. Metropolitan Museum of Art te New York.

TWEE PORTRET TEN DOOR PIETER VAN SLINGELANDT

door

R.E.O. Ekkart

Tot de schilderijen die de Amerikaanse verzamelaar William T. Blodgett in 1870 in Europa verwierf en die de basis vormen voor de collectie van het Metropolitan Museum of Art behoort het portret van een ten voeten uit weergegeven onbekende man van middelbare leeftijd, die is afgebeeld staande voor een tuin met beelden en een poort. Het vrij kleine schilderij is in de catalogi van het museum opgenomen als "Portrait of a Burgomaster" en draagt de signatuur *P. V. Slingeland fecit.*¹ De toeschrijving van het paneel aan de Leidse schilder Pieter van Slingelandt (1640-1691), van wie nog enige tientallen portretten bekend zijn, is niet aan twijfel onderhevig." Het is een karakteristiek werk van de kunstenaar, dat op grond van stijl en kleding omstreeks 1670 kan worden gedateerd. Over de identiteit van de voorgestelde is tot nu toe echter geen informatie bekend.

In zijn in 1986 verschenen catalogus van de zeventiende-eeuwse Nederlandse schilderijen in the National Gallery of Ireland te Dublin heeft Homan Potterton een even groot en eveneens *P. van Slingeland* gesigneerd portret van een vrouw in Dublin aangewezen als de tegenhanger van het mansportret in New York.' Ook op dit schilderij is de voorgestelde ten voeten uit afgebeeld voor een tuin, terwijl de proporties van de figuren op beide panelen overeenkomen. Op grond van een in de Franse taal gestelde gedrukte beschrijving die aangebracht is op de keerzijde van het paneel in Dublin, kon Potterton de herkomst van dat schilderij terugvoeren op de in 1860 in Amsterdam gehouden veiling van de collectie Hooft; in die collectie zouden dit schilderij en de eveneens in 1860 geveilde tegenhanger blijkens de veilingcatalogus terecht zijn gekomen door vererving uit de familie Van Slingelandt. Inderdaad blijken de schilderijen in New York en Dublin uitstekend overeen te komen met de beschrijvingen in de veilingcatalogus van 1860," terwijl bovendien uit de inventarisgegevens in New York blijkt dat al van oudsher bekend was dat het aldaar bewaarde schilderij, dat door Blodgett in 1870 in Brussel werd verworven, afkomstig was uit de collectie van Daniel Hooft." Derhalve kan worden geconcludeerd dat Potterton de twee portretten terecht met

elkaar in verband bracht en dat beide stukken afkomstig zijn uit de in 1860 gehouden veiling Hooft. Dit gegeven nu blijkt een goede basis te vormen voor een nader onderzoek naar de identiteit van de voorgestelde personen. Daarbij moet echter worden aangetekend dat de suggestie van Potterton dat hier wellicht leden van de familie Van Slingelandt zouden zijn voorgesteld voorbarig en naar later zal blijken onjuist is.'

De op 30 oktober 1860 geveilde schilderijen waren afkomstig uit de nalatenschap van de eerder in dat jaar overleden kinderloze Amsterdammer jhr. mr. Daniel Hooft (1788-1860), die onder andere lid van de Amsterdamse gemeenteraad en van de Tweede Kamer der Staten-Generaal was geweest. Hij was in eerste echt gehuwd geweest met Diederica Catharina barones van Slingelandt (1794-1838) en de aanduiding dat de thans in New York en Dublin bewaarde schilderijen zouden komen uit de familie Van Slingelandt wijst er op dat in 1860 nog bekend was dat zij afkomstig waren van Hooft's reeds lang overleden echtgenote en niet uit zijn eigen familie. Dit komt overeen met de gegevens over hun beider voorgeslacht. Het is immers duidelijk dat we de twee door Pieter van Slingelandt geportretteerde personen moeten zoeken onder de inwoners van Leiden in de tweede helft van de zeventiende eeuw of eventueel onder de mensen die dusdanig nauwe relaties met Leiden onderhielden, dat zij zich daar zouden hebben laten portretteren. Zoals de meeste zeventiende-eeuwse Nederlandse portrettisten heeft Van Slingelandt namelijk nauwelijks personen van buiten zijn eigen woonplaats geportretteerd. Voorts maken de portretten zelf en hetgeen we weten over de prijzen die Van Slingelandt voor zijn schilderijen berekende⁸ duidelijk dat we de voorgestelden moeten zoeken onder de mensen die konden beschikken over vrij ruime geldmiddelen. Een overzicht van de voorvaderen van Daniel Hooft maakt echter duidelijk dat zijn voorgeslacht geen kandidaten oplevert die aan het eerstgenoemde criterium voldoen. Meer houvast biedt een onderzoek naar de voorouders van Diederica Catharina van Slingelandt. Haar ouders waren mr. Barthout van Slingelandt (1731-1798) en zijn tweede echtgenote Magdalena Anna Elisabeth van den Boetzelaer (1756-1808). Dat we hier op de juiste weg zijn wordt bewezen door twee inventarissen van hun nalatenschap. Na de dood van de vrouw werd op 29 september 1808 een inventaris van de nalatenschap van het echtpaar opgemaakt, waarin we zowel familieportretten als andere schilderijen aantreffen; blijkens deze inventaris bevonden zich in de binnenkamer van het huis aan de Lange Vijverberg in Den Haag onder andere: "Een schilderij verbeeldende een vrouwebeeld door Slingelandt" en "Een dito verbeeldende een mansbeeld door denzelven". Uit de boedelscheiding van 1811 blijkt dat deze twee schilderijen, dan omschreven als "Twee alleruitvoerigst geschilderde stukken met beelden

Portret van Anna Splinter door Pieter van Slingelandt, ca. 1670. Coll. National Gallery of Ireland te Dublin.

door P. van Slingelandt” tegen een taxatieprijs van tweehonderd gulden werden toebedeeld aan de tweede dochter, Diederika Catharina van Slingelandt, de latere echtgenote van Daniel Hooft.”

Nu we weten dat de twee portretten in bezit zijn geweest van het echtpaar Van Slingelandt-Van den Boetzelaer, moet worden bekeken of zij tot de erfstukken van de man of van de vrouw kunnen hebben behoord. Barthout van Slingelandt was een telg uit een vooraanstaande familie uit de stad Dordrecht, onder wiens voorouders we vooral inwoners van Dordrecht, Den Haag, Delft en Gouda aantreffen. Zijn vrouw Magdalena Anna Elisabeth van den Boetzelaer was echter geboren in Leiden als dochter van een burgemeester van die stad Nicolaes baron van den Boetzelaer (1718-1796) en diens echtgenote Elisabeth Dorothea de Raet (1721-1780).¹⁰ Dit echtpaar woonde tot 1777 in het pand Rapenburg 8 te Leiden, waar zij aanvankelijk inwoonden bij de moeder van de vrouw, Anna Hulshout, van wie de dochter het kapitale huis in 1766 erfde. Het is waarschijnlijk dat de twee portretten door Pieter van Slingelandt in hun huis een plaats hebben gehad, maar wederom moeten we dan trachten een antwoord te vinden op de vraag of ze behoorden tot de familie-erfstukken van de man of van de vrouw. Ook hier blijkt de man niet in aanmerking te komen, aangezien hijzelf, zijn ouders en grootouders niet uit Leiden afkomstig waren; bovendien zijn de familieportretten Van den Boetzelaer blijkbaar vererfd op de zonen en niet op de dochter. Meer succes hebben wij wanneer we kijken naar het voorgeslacht van Elisabeth Dorothea de Raet. Haar ouders waren de Leidse burgemeester mr. Dirk de Raet (1691-1759) en zijn echtgenote Anna Hulshout (1693-1766), waarbij we moeten constateren dat ook bij dit echtpaar de portretten afkomstig moeten zijn van de vrouw, aangezien de man geboren werd in Rotterdam en zijn ouders afkomstig waren uit Den Haag. Anna Hulshout echter was een Leidse erfdochter, die als enig kind van Johannes Hulshout (1652-1713), secretaris van het Hoogheemraadschap van Rijnland, en de Amsterdamse regentendochter Elisabeth Six in het jaar 1713 het huis Rapenburg 8 en vrijwel alle overige bezittingen van haar vader erfde.” Tot die bezittingen behoorden ongetwijfeld de twee portretten van de hand van Pieter van Slingelandt, want via de genoemde Johannes Hulshout komen we bij de enige voorouders van de negentiende-eeuwse eigenaars van de nu in New York en Dublin bewaarde schilderijen, die in aanmerking komen daarop te zijn afgebeeld. Hoewel er geen inventarissen uit de zeventiende en achttiende eeuw zijn die de vererving kunnen bevestigen, lijkt er geen twijfel mogelijk dat Van Slingelandt hier de ouders van Johannes Hulshout portretteerde: de bouwheer van Rapenburg 8, Johan Hulshout, en zijn echtgenote Anna Splinter.

Johan Hulshout werd op 12 mei 1623 in Den Haag gedoopt als zoon van de welgestelde wijnkoper Wouter Hulshout en van Margriete Rottermond. Na zijn juridische studie aan de Leidse academie werd Johan advocaat en in 1650 werd hij benoemd tot secretaris van het Hoogheemraadschap van Rijnland, een functie die hij 37 jaar lang bekleedde en waarin hij door zijn zoon werd opgevolgd. Eerder in het jaar 1650 was Hulshout getrouwd met de ongeveer twintigjarige Anna Splinter, dochter van de Haagse apotheker en burgemeester Pieter Splinter en zijn echtgenote Catharinavan Onderwater.¹² Uit dit huwelijk werden drie zonen en een dochter geboren. Dankzij bewaard gebleven correspondentie, die helaas slechts het eerste deel van zijn loopbaan beslaat, weten we dat Hulshout een kunstliefhebber was, die regelmatig schilderijen voor zijn verzameling verwierf. In 1656 woonde het gezin in een gehuurd huis aan het Rapenburg in Leiden (thans nr. 51) en wellicht bleven zij daar tot na 1668 wonen. In dat jaar verkocht de stad Leiden perceelsgewijs de grond van het voormalige Prinsenhof aan het begin van het Rapenburg; kavel C werd toen voor f 7.600,- verworven door Johan Hulshout, die daarop het huidige pand Rapenburg 8 liet bouwen. Het aangrenzende pand Rapenburg 6 werd tegelijkertijd gebouwd voor Allard Poelaert, een aangetrouwde neef van Hulshouts vrouw. Ontwerper van de woning van Hulshout was waarschijnlijk de architect Pieter Post, met wie hij reeds jarenlang contact onderhield. Hoelang de bouw geduurd heeft is niet bekend, maar in 1670 was het monumentale pand in ieder geval gereed. Aangezien de twee schilderijen door Pieter van Slingelandt, waarop Johan Hulshout en Anna Splinter moeten zijn afgebeeld, blijkens de kleding omstreeks 1670 moeten zijn vervaardigd, is het waarschijnlijk dat ze gemaakt werden ten behoeve van de nieuwe woning, waarin zij tot hun dood – de man overleed in 1687 en zijn vrouw in 1694 – zijn blijven wonen. Daarna vererfden huis en portretten op de oudste zoon, de reeds genoemde Johannes, en vervolgens kwamen de schilderijen vier maal door erfenis via een dochter in een andere familie totdat ze op de veiling van 1860 definitief uit het familiebezit verdwenen en niet lang daarna van elkaar gescheiden werden. Meer dan een eeuw later zijn de beide tegenhangers althans weer op papier met elkaar verenigd, terwijl dan nu de voorgestelden kunnen worden geïdentificeerd als een prominente bewoner van het Rapenburg en zijn echtgenote.

NOTEN

1. Inv. nr. 71.70. Paneel, 37x29,8 cm. K. Baetjer, *European Paintings in the Metropolitan Museum of Art by artists born before 1865. A Summary Catalogue* (New York 1980) vol. I, 173, vol. III, 450, ill.
2. Vergelijk C. Hofstede de Groot, *Beschreiben- und kritisches Verzeichnis der Werke der hervorragendsten holländischen Maler des XVII. Jahrhunderts*, vol. V (Esslingen/Paris 1912) 481-496; aanvullingen in het artikel van E. Trautscholdt in U. Thieme und F. Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, vol. XXXI (Leipzig 1937) 136-138.
3. Hofstede de Groot, *op. cit.* (noot 2), 486, nr. 144.
4. H. Potterton, *Dutch seventeenth and eighteenth century paintings in the National Gallery of Ireland: A complete catalogue* (Dublin 1986) 142-143. Inv. nr. 267. Paneel, 36,8x29,5 cm. Hofstede de Groot, *op. cit.* (noot 2), 490-491, nr. 161. Door het museum aangekocht op veiling C.J. Nieuwenhuys, Londen (Christie's) 17-7-1886, nr. 97.
5. Hofstede de Groot, *op. cit.* (noot 2), nam twee schilderijen dubbel op, aangezien hij ze op pp. 489-490 en 493 onder de nrs. 156 en 166 ten tweede male vermeldde onder verwijzing naar de veilingcatalogus van 1860 zonder te bemerken dat deze stukken identiek waren met die in New York en Dublin.
6. Catalogue of Purchases of 1871, nr. 67. Het is niet zeker of de verwijzing bij Hofstede de Groot, dat het schilderij op 18-4-1863 in Parijs onder nr. 38 werd geveild, juist is, aangezien de daar opgegeven maten afwijken.
7. Bovendien moet men er voor waken de genoemde familie in verband te brengen met de familie waaruit de schilder Pieter van Slingelandt stamde, aangezien er geen enkele aanwijzing voor een dergelijke familiere relatie is.
8. R.E.O. Ekkart, "Het portret van de familie Meerman door Pieter van Slingelandt", in: A. Horodisch (ed.), *Be arte et libris. Festschrift Erasmus 1934-1984* (Amsterdam 1984) 69-74.
9. Zie voor deze inventarissen: C. Hofstede de Groot, "Schilderijenverzamelingen van het geslacht Slingelandt", *Oud-Holland* 10 (1892) 232-234.
10. Uitvoerige genealogische informatie over dit gezin vindt men in: J.W. des Tombe en C.W.L. baron van Boetzelaer, *Het geslacht Van den Boetzelaer* (Assen 1969) in het bijzonder 292-296, 319-335 en de bijlagen A1, B3 en B4.
11. Zie voor deze en de volgende gegevens: R. van Royen en E. Pelinck, *Ons Leidse Huis en zijn voorgeschiedenis* (1950); Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, deel 11 (Leiden 1987) 521-576.
12. Vergelijk H.P. Fölting, *De vroedschap van 's-Gravenhage 1572-1795* (Pijnacker 1985) 84, waaruit ook blijkt dat haar oudere zuster Maria in 1645 getrouwd was met de latere Haagse burgemeester Simon Hulshout, een oudere broer van Johan Hulshout.

“OP HET ONTIJDIG SNEUVELEN VAN DEN KLOEKMOEDIGEN EN WELBEWETEN- SCHAPTEN IONGELING CORNELIS MINA”¹

Een begrafenispenning uit 1672 nader belicht

door

F. van Deijk

Het rampjaar 1672 – Frankrijk, Engeland, Munster en Keulen in aanval op de Republiek – liet ook Leiden niet ongemoeid. Terwijl Lodewijk XIV in Utrecht stond, meldden zich in Leiden in de maand juni vrijwilligers om het bevel te voeren over nieuw te vormen compagnieën infanterie. Het verzoek werd met beide handen aangegrepen en zodoende werd Carel Heidanus, toentertijd ondersecretaris van de stad Leiden, kapitein. Tot zijn luitenant werd benoemd Carel Crucius, een volle neef van Heidanus. Op 16 juni werden 108 vrijwillige soldaten aangemonsterd.’ Eén van hen was Cornelis Mina.

Een begrafenispenning in Museum De Lakenhal getuigt er nog steeds van dat Cornelis Mina in het oorlogsverloop sneuvelde. Wie was deze Cornelis Mina en wat zijn de precieze achtergronden van de penning? Toevalligerwijs zijn er bronnen voorhanden die het mogelijk maken deze vragen tamelijk gedetailleerd te beantwoorden.

Cornelis Mina kwam in 1651 of 1652 ter wereld als het derde kind van Meynardus Mina en diens tweede vrouw Elizabeth van Teijlingen. Cornelis had een oudere broer en zus, Johannes en Geertruit, en zou er nog een broertje, Anthony, bij krijgen. Meynardus Mina was predikant en verbleef als zodanig tot 1647 in Brazilië. In 1648 werd hij beroepen in Schellinkhout en in 1659 in Bergen, waar hij in 1655 overleed. ‘Vrijwel direct moet Elizabeth van Teijlingen met haar kinderen naar Leiden verhuisd zijn. Bij de inschrijving van Cornelis, in mei, als “*tertiaie classis in schola triviale discipulum*” woonde hij bij zijn moeder op de Langebrug.’ Elizabeth van Teijlingen kwam in oktober 1670 te overlijden en Cornelis ging op kamers – eerst bij een hospes, daarna op het Rapenburg bij zijn zus Geertruit en haar man, de boekverkoper Johannes Schuijlenburg.’

Bij de verdeling van de ouderlijke erfenis had ieder van de vier minderjarige kinderen recht op een erfdeel van ruim *f* 3.200,—. Een aanzienlijke hoeveelheid daarvan was belegd in obligaties en rentebrieven. Het grootste deel van de inboedel werd verkocht. Het linnengoed werd verdeeld onder de kinderen en ieder behield zijn eigen bed. Een deel van het zilverwerk was de kinderen ook voorbehouden, want het betrof pillegiften (doopgeschenken). Voor Cornelis waren dat een zilveren beker met de initialen J.J.V.T. (Van Teijlingen?), een verguld zilveren roemertje en een zilveren lepel met zijn eigen initialen. Een rariteit uit de inboedel had hij al op zijn kamer: de hoorn van een eenhoorn.”

Een kleine twee jaar later, bij zijn overlijden, is van deze luxe voorwerpen in de boedelinventaris van Cornelis geen spoor. Studentenkamers waren voor zover bekend zelden rijk gemeubileerd, maar de inrichting van Cornelis' kamer was beslist sober. Aan meubilair stond er niet meer dan het eerder genoemde bed, een boekenkast en een “pultrum met een oudt lessenaer” — stoelen ontbraken volkomen. Aan de muur hingen wat prenten.’

Cornelis had kost en inwoning tegen ongeveer *f* 95,— per jaar.’ In 1671 kreeg hij van zijn voogden, notaris Johannes Snoeck en de hoogleraar medicijnen Lucas Schacht, voor *f* 226:— aan zakgeld — gemiddeld *f* 4:7 per week.

Voor- en keerzijde van de begrafenispenning van Cornelis Mina, gegraveerd door Dirck van Werckhoven 1672. Hoogte 61, breedte 48 mm. Coll. Lakenhal.

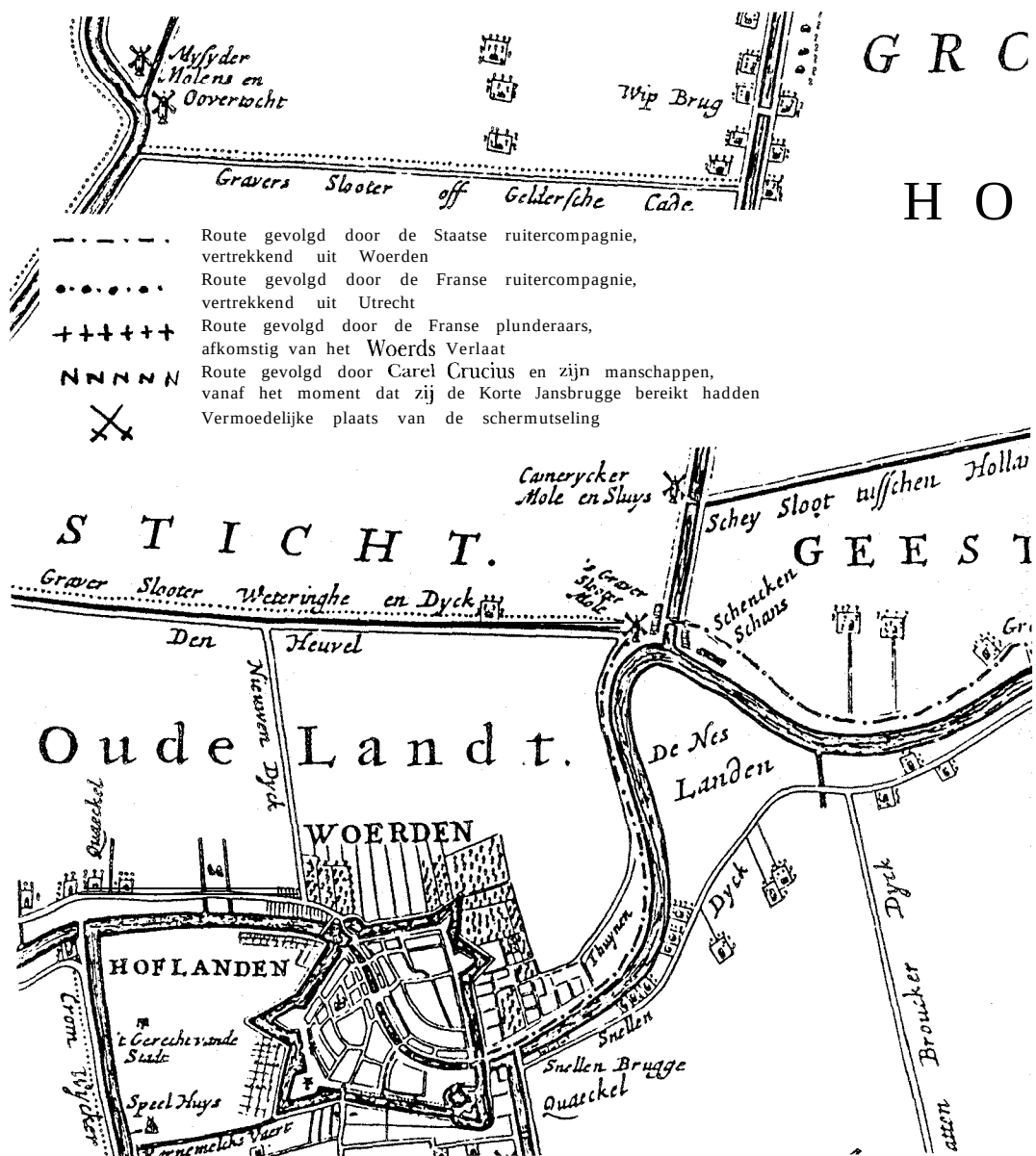
Daarnaast werd *f* 47:6:20 aan kleding uitgegeven. Het daaropvolgende jaar, tot aan zijn dood in september, was dat meer dan drie maal zoveel: *f* 149:15:12. Ook zijn zakgeld steeg, naar een weekgemiddelde van *f* 5:5:–.

De onbetaalde rekeningen bij Cornelis' overlijden geven enig inzicht hoe hij zijn zakgeld besteedde. Een kleinere post was de *f* 23:2:4 waarvoor hij bij diverse wijnleveranciers in het krijt stond. Of Cornelis de lessen filosofie bij lector Johannes Swartenhengst en zijn muzieklessen zelf betaalde is de vraag. Zijn grootste schuld, *f* 141:2:2, had Cornelis Mina bij vier boekhandelaars.!' Zijn boekenverzameling maakte trouwens het grootste deel van zijn bezittingen uit. De veiling ervan door zwager Johannes Schuijlenburg bracht *f* 366:10:– op. Een wat curieus deel van het boekenbezit werd niet geveild. Samen met anderen had Cornelis geld gestoken in de uitgave in duodecimo van een werk van Johannes Fredericus Gronovius, de in 1671 overleden hoogleraar en filoloog. Nagenoeg de hele uitgave, 584 stuks, lag bij Cornelis op de kamer.“

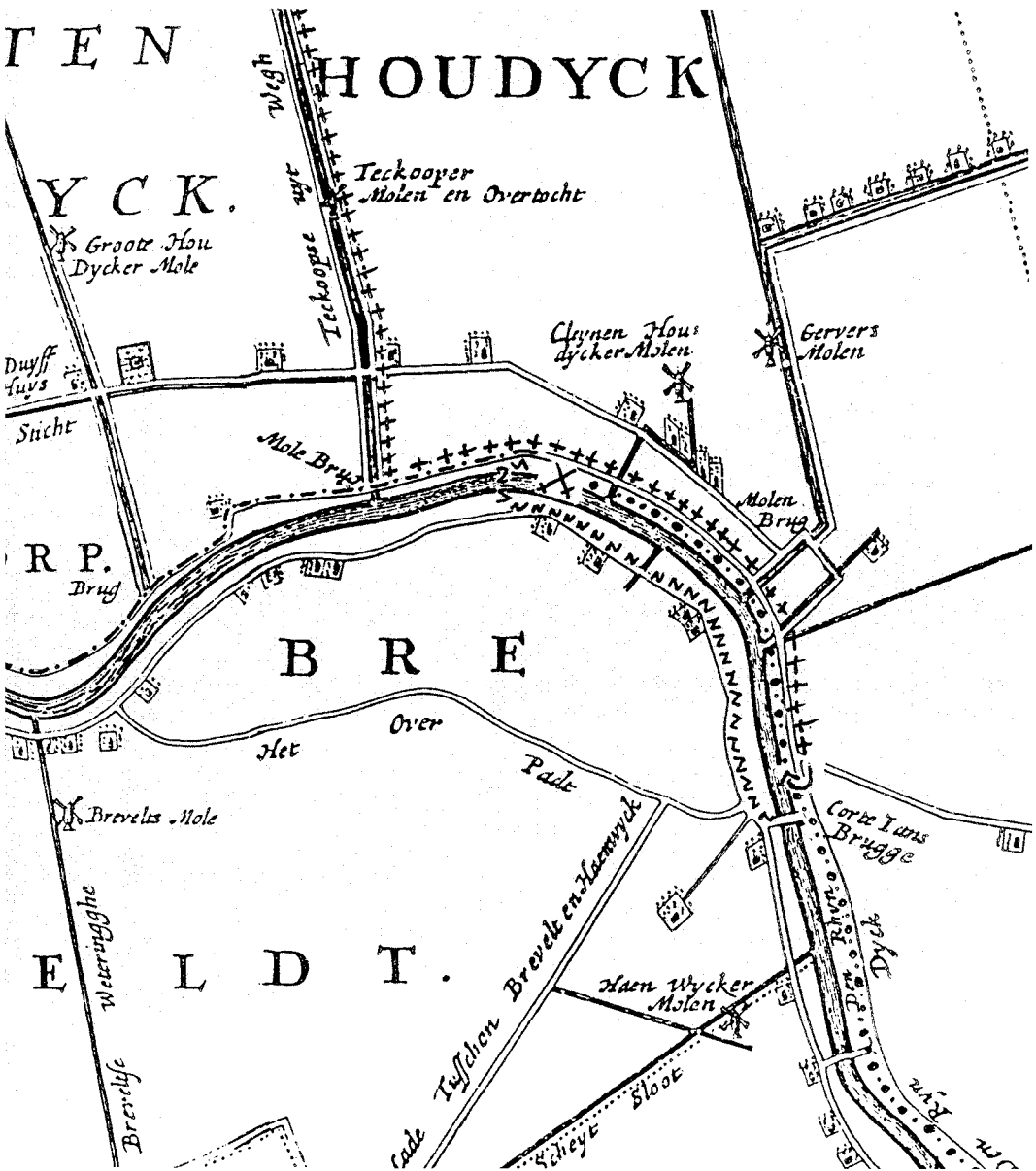
Zoals verhaald besloot Cornelis Mina in juni 1672 zijn spullen achter te laten en zich als vrijwillig soldaat te melden voor de compagnie van Heidanus. Op 28 juni kreeg Heidanus van de Staten van Holland de opdracht zich te legeren te Nieuwerbrug, een militair bolwerk aan de Rijn tussen Bodegraven en Woerden.” Een dag eerder was Woerden door de Franse troepen bezet. De bezetting duurde niet lang: in de nacht van 10 op 11 juli verlieten ze de stad weer. Maar de Franse dreiging bleef acuut. Op 11 augustus vertoonde de Franse cavalerie zich voor de poorten en twee weken later werd de stad op straffe van plundering schatplichtig.”

Ook op zaterdag 3 september was het onrustig rond Woerden.“ Het begon ermee dat Franse troepen plunderingen uitvoerden bij het Woerdse verlaat, een waterdriesprong op twee uur gaans ten noorden van Woerden. Een groepje soldaten dat er post hield verschanste zich achter de opgehaalde brug en waarschuwde westelijk gelegen troepen – de compagnie van Heidanus.¹⁴ De Fransen waren inmiddels afgeschrikt en vluchten met hun buit, die deels bestond uit levende have. Luitenant Carel Crucius zette met een aantal manschappen, onder wie Cornelis Mina, de achtervolging in, richting Rijn en via de Sydel- of Houtkade.” Van daar af namen de Leidse troepen een andere route, met de bedoeling de Fransen, langs de Rijn op weg richting Utrecht, de pas af te snijden.

Ongeveer tegelijkertijd verliet een Staatse ruiterscompagnie Woerden en reed vanaf de stad langs de Rijn, richting Utrecht. Bij de Grove Brug begaf een klein deel van deze ruiters zich aan de zuidzijde van de Rijn. Het grootste deel volgde de weg aan de noordoever – om ergens tussen de Grove Brug en de Corte Iansbrug te stuiten op een *Franse* ruiterscompagnie.“

Detail van de kaart van het Grootwaterschap Woerden door Justus en David Vingboons, 1670, waarop aangegeven de routes van de betrokken strijdende partijen.

De Franse plundersaars moeten deze compagnie even eerder zijn gepasseerd, want, in tegengestelde richting gaand, kwamen zij bij de Corte Iansbrug aan. Daar konden ze niet verder – de weg was afgesneden door Crucius en zijn soldaten. De plundersaars maakten rechtsomkeert om zich bij de Franse ruiters aan te sluiten.

Ongeveer op dat moment moeten alle partijen zich van de situatie bewust zijn geworden. De Fransen merkten dat ze ingesloten zaten en begonnen een vuurgevecht. Crucius kwam tot de ontdekking niet alleen door buit gehinderde Fransen tegenover zich te hebben, maar ook een compagnie ruiters. Waarschijnlijk waren hij en zijn manschappen nu sterk in de minderheid en Crucius besloot zich bij de Staatse cavalerie te voegen. Hij en zijn soldaten doorwaadden daartoe de Rijn.”

De strijd ging verder en aan beide kanten vielen doden. Eén van de slachtoffers – waarschijnlijk de enige van Heidanus’ compagnie – was Cornelis Mina. Hij “reed stoutelijck voor-uit / en op de Franschen aan / van welke hij een Kapiteijn en een Ruyter dood schoot / maar hij selfs wierd ook in het wenden van een Fransch ruyter doorschoten [...]”¹⁸ De Fransen trokken zich terug richting Utrecht en aan de schermutseling kwam een eind.

Na de strijd werd Cornelis’ lichaam door een knecht van Heidanus en in opdracht van Carel Crucius naar een huis vlak buiten Woerden gebracht.“ Een soldaat vervoerde het later naar de legerplaats. Johannes Schuijlenburg regelde het transport naar Leiden.”

De begrafenis vond plaats op 10 september in de Pieterskerk. Studententamboers begeleidden de rouwstoet. Er waren lijkdichten en de dragers van de kist kregen de al eerder genoemde begrafenispenning. De penningen werden – en dit was nog niet bekend -vervaardigd door de Leidse zilversmid Dirck van Werckhoven. Andere familiepenningen van zijn hand zijn niet bekend. Het aantal belangstellenden op de begrafenis moet tamelijk groot geweest zijn – na afloop ging er een okshoofd wijn doorheen.”

Vier lijkdichten voor Cornelis Mina zijn bewaard gebleven. In opdracht van Johannes Schuijlenburg werden ze door Adriaan Severinus gedrukt, onder de titel *Lyck-galm over het Zaeligh af-sterven van Den vroomen en Welgeleerden D.D. Cornelis Mina*.²² Severinus leverde zelf een bijdrage: het vierde vers is van zijn hand. De andere drie werden door bevriende medestudenten geschreven.

De motieven die in de gedichten gebruikt werden en die bij de begrafenispenning gehanteerd zijn vertonen nogal wat overeenkomsten. De voorzijde van de penning toont Minerva met schild en lans, die uit de linkerhand boeken ter aarde stort. Op de voorgrond ligt, naast een geweer, de dode Cornelis Mina, het rapier nog in de hand. Het omschrift luidt: “Aan GODT

de Ziel, het Lyck aant graf, aan ons dit gaf / MINERVAAS Soon, syn trouheys Loon Was Mavors [Mars'] Straf'. In de gedichten is de zinspeling op zowel Minerva/Pallas Athene, als op Mars breed uitgewerkt. Traditioneel is Pallas, bijvoorbeeld in de Ilias, een beschermvrouwe van helden. Tegelijk is ze een zinnebeeld van de wijsheid en, als Minerva, een personificatie van de Leidse universiteit.

In het geval van Cornelis Mina zijn de rollen omgedraaid. *Zelf* oorlog voeren past Minerva niet.“ Deze zoon van Minerva” moet daarom zijn moeder, de universiteit, verdedigen. Alleen, hij heeft verzuimd zich van Pallas' bescherming te verzekeren.“ Net als op de penning heeft ook in de gedichten de oorlogsgod Mars de hand in de dood van Cornelis Mina.²⁶ Het derde gedicht gaat zelfs in zijn geheel over de misdaden van “den wreden Mavors”, die ook “wyse gasten” niet spaart. En dus sterft Cornelis Mina. De boeken treuren. “Daer leyt sijn wetenschap syn levens-lust verlooren.”²⁷ Minerva weeklaagt en rouwt.“

Tegelijk loven de penning en de gedichten natuurlijk het roemrijke optreden van Cornelis Mina. Ze bevestigen daarmee het aan Horatius ontleende omschrift op de keerzijde van de penning: “Dulce et decorum est pro patria mori” – “Zoet en eervol is het voor het vaderland te sterven”.“ Eén der dichters gaat zover zich af te vragen “Of hij voor ‘t Vaderland ook nutter had geleefd? Dan of hij in sijn doot meer roem verworven heeft.”“

Dat die roem niet altijd even sterk in ere werd gehouden bleek al in 1683. De studenten die zich in 1672 in een compagnie binnen Leiden voor de verdediging van de stad hadden ingezet kregen toen een penning uitgereikt. Cornelis Mina was toen niet vergeten. Eén van de penningen droeg zijn naam en werd waarschijnlijk aan een nabestaande overhandigd. Maar in de redevoering die bij die gelegenheid werd gehouden werd hij, de student die buiten de stad had gediend en de enige die om het leven was gekomen, niet genoemd.“

NOTEN

1. Dit is de titel van een lijdicht op Cornelis Mina, zoals afgedrukt in: A. Severinus, *Menge-Zingen, bevallende Keur van Stijl en Stoff* (Leiden, A. Severinus, 1673) 158.

2. Gemeentearchief Leiden (GAL), Secreta-

riearchief 11 (SA 11) 253 ▪ Notulen der burgemeesters: 16 juni 1672 (benoeming Heidanus en Crucius); SA 112720 ▪ Stukken betreffende de verdediging van Leiden en Holland, 1671-1672: 1 dec. 1672 (afrekening van de soldij

voor 108 man van 16 juni t/m 3 nov.). Meer over Heidanus: *Leids Jaarboekje* 52 (1960) 126-127. Over Crucius: M.R. Prak, *Gezeten burgers* (z.p. 1985) 380.

3. Veel van wat volgt is gebaseerd op: GAL, Weeskamerarchief (WA) 2841a - boedelinventaris M. Mina/E. van Teijlingen; 2841b - boedelscheiding M. Mina/E. van Teijlingen; 2841c - lias met bijlagen bij 2841b; 2841d - boedelinventaris C. Mina; 2841e - boedelscheiding C. Mina.

Voor de standplaatsen van M. Mina: M. Vee-
ris, *Kerkelyk Alphabet* (Amsterdam, Hendrik en
de weduwe Dirk Boom, 1705) 100. Uit zijn
eerste huwelijk waren begin 1673 slechts
kleinkinderen in leven (GAL, WA 2841d, 1^r-
1^v). Voor E. van Teijlingen, zie: Roel Kaptein,
"Het geslacht Van Teijlingen te Alkmaar,
Amsterdam en Haarlem", in *De Nederlandsche
Leeuw* 60 (1942) 253. Op 4 december 1670
worden de kinderen genoemd oud zijnde
resp. 22 (Johannes), 20 (Gcertruit), 18 (Cor-
nelis) en 16 (Anthony) (GAL, WA 2841a,
1^v-2^r).

4. Universiteitsbibliotheek Leiden, Archief
van de senaat 11 - volumen inscriptionum
(1665), 124.

5. GAL, archief van de N.H. Kerkvoogdij 39 -
journaalvan de Pieterskerk 1669-1673: 27 okt.
1670 (begrafenis van de "Wed. van Domine
Myna"). Voor de huisvesting: Universiteits-
bibliotheek Leiden, archief van de senaat 41
en 42 recensieboeken 1671, 1672: alfabetisch
op voornaam.

6. GAL, WA 2841a, 9^v-17^r (waardepapieren);
WA 2841b, 9^r ("om sonderlinge reedenen"
wordt Cornelis zijn pillegift overhandigd); 30^v
(linnengoed); 131^r (Cornelis' totale erf-
deel)

7. Over studentenkamers in het algemeen:
A.C.J. de Vrankrijker, *Vier eeuwen Nederlandsch
studentenleven* (Voorburg z.j.) 88, 93-94. GAL,
WA 2841d, 5^v-6^r (Cornelis' meubilair).

8. GAL, WA 2841e, 21^r (Barent Reyers krijgt
op 16 jan. 1672 f 93:6:8 aan kamerhuur en
kostgeld over 1671 (vgl. noot 5)); WA 2841d,
9^r (Johannes Schuijlenburg krijgt f 57:10:-
aan "kamerhuijr ende by wooninge" en

f 33:- "over verschote penningen en kost-
gelt")

9. Van Cornelis' uitgaven over 1671 en 1672
is een overzicht te krijgen door het combine-
ren van gegevens. Voor 1671: GAL, WA 2841b,
65^v-71^r en 2841e, 19^v-20^v. Voor 1672: GAL,
WA 2841e, 20^v-30^v en (nagelaten schulden)
2841d, 9^v-11^r. Johannes Swartenhengst was
lector wijsbegeerte van februari 1672 tot in
december 1675. Toen werd hij om zijn Carte-
sianisme van de universiteit verwijderd. Zie:
C.A. Siegenbeek van Heukelom-Lamme
(ed.), *Album scholasticum Lugduno Batavae
MDLXXV-MCML* (Leiden 1941) 15 1.

10. GAL, WA 2841d, 6^r (Gronovius-editie);
WA 2841e, 7^r (opbrengst); 17^r (afrekening
gedrukte veilingcatalogus); 18^r (f 40:14:- op-
geld aan J. Schuijlenburg)

11. GAL, SA 112720 - Stukken betreffende de
verdediging van Leiden en Holland, 1671-
1672: 28 juni 1672 (patent van de Staten van
Holland voor Carel Heydanus).

12. Bernard Costerus, *Historisch verhaal, ofte
Eene deductie van zaaken raakende [...]* het voorge-
vallene in de jaaren 1672 en 1673 in ende omtrent
de Steden Wourden en Oudewater, waar bij de
Schrijvers van dier tydt ruwden wederlegd (Leiden,
Coenraad en Juriaan Wishoff, 1737³) (hierna:
Costerus, *Historisch verhaal*) 131, 189-190, 207,
232, 238-242.

13. Het relaas van de gebeurtenissen op 3 sep-
tember berust op een combinatie van: Coste-
rus, *Historisch verhaal* 247-249 en: Ldmbertus
Sylvius (= Van den Bosche), *Historien onses
tydts, Behelsende saken van Staat en oorlogh, Voor-
gevallen in, en omtrent de Vereenigde Nederlanden
[...] Beginnende met het Jaar 1669, daar het De
Heer Lieuwe van Aitzema heeft gelaten; en eyndi-
gende na het Jaar 1679 [...]* (Amsterdam, Jan
ten Hoven en Jan Bouman, 1685) (hierna:
Sylvius, *Historien*) 429.

Costerus, die deels ooggetuige was, en Syl-
vius spreken elkaar op punten tegen. Mijn
beschrijving volgt ieder, waar van tegenstrij-
digheid geen sprake is (uitzondering: noot
1.5). Voor de topografie: Justus en Davids
Vingboons, [Kaart van] 't Hooghe *Heymraedt-
schap van de landen van Woerden* (Amsterdam,

Frederik de Witt, 1670; reprint Alphen aan den Rijn 1972).

14. Sylvius, *Historien*, 429. Voor de legering van Heidanus aldaar, zie ook: A. Severinus, *Oorspronckelijke beschrijving van de vermaerde Belegering en 't ontzet der Stad Leiden* (Leiden, Wed. A. Honkoop en zoon, z.j. [1777⁵]) 148.

15. Costerus, *Historisch verhaal*, 249, spreekt nadrukkelijk en beargumenteerd tegen dat de achtervolgende troepen geleid werden door een zekere kapitein Bouwens, zoals Sylvius beweert. De overige details: Sylvius, *Historien*, 429.

16. Costerus, *Historisch verhaal*, 247-248.

17. Sylvius, *Historien*, 429; Costerus, *Historisch verhaal*, 249.

18. Sylvius, *Historien*, 429.

19. Costerus, *Historisch verhaal*, 248-249. Het was Costerus die de knecht een geschikt huis wees.

20. GAL., WA 2841d, 9' en WA 2841e, 11' (de soldaat); WA 2841d, 7' (transport naar Leiden).

21. GAL., WA 2841d, 7'-9'; WA 2841e 12'-16' (onkosten van de begrafenis), in het bijzonder 12' ("Betaelt aen Dirck Werckhoven voor de gesnede Zilveren penningen die aen de dragers zijn vereert volgens quitantie de somme van hondert Acht en twintich Guldens seven stuivers"). Voor Dirck van Werckhoven, zie tentoonstellingscatalogus *Leids zilver* (Leiden 1977) 164. Vergelijk: A.J. Bemolt van Loghum Slaterus, *Nederlandse familiepenningen tot 1813* (Zutphen 1981) index op medailleurs.

22. GAL., Bibliotheek Leiden en omstr. 93475 (hierna: *Lyck-galm*). De lijdichten I, II en 111 zijn van respectievelijk Simon Hoet, Simon Deym en Jeremias Stols of Stoltz (zie: *Album studiosorum* 542/588, 567 en 365. Het vierde draagt de initialen A.S., maar werd heruitgegeven in een bundel van Adriaan Scvcrinus (zie noot 1).

23. Het omschrift op de voorzijde van de penning, maar ook *Lyck-galm* 11 ("Hij, die de borsten nu van Pallas had gesoogen") en III ("Hij Pallas kroost [...]")

24. *Lyck-galm* III ("Gradivus past de glans van 't flirk'rent Oorlochs-vuer; / 't Is Vrouw Miner-

vaas werk de last van 't Lant te dragen, / Om dat met merch en klem van raden t' onderschragen.").

25. *Lyck-galm* IV ("[...] de jongen Helt verpant / Aen Vrouw Minerva", en tot bescherming harer wallen. / [...] / Waar toogte uit sonder Helm of Schilt van Pallas [...]")

26. In *Lyck-galm* 1 is Mars een instrument in de handen van schikgodinnen ("Had gy den oorloghs-god Sijn handen / Geknevelt in verstaalde banden / Soo vielde hem 't sterf-lot niet te beurt.").

27. *Lyck-galm* 11 ("Nu treurt u pen, papier en boeken [...]") en 111 (citaat).

28. *Lyck-galm* II ("Heeft Pallas oyt getreurt [...] soo is het op dees tijt") en 111 ("Minerva heft een jarnmerlik geschrey / Om uwen lieven Vrint in d' eersten storm gevallen, / [...]").

29. *Lyck-galm* 11 ("Ey! Stort u tranen, daermen hem ten grafsteed' ley, / En baent den wech tot roem van Leydens hooge wallen, / Soo mach die leer-plaets noch op sulken uytvaert brallen.") — maar aan het eind van dit gedicht wordt Cornelis Mina door Willem de Zwijger verwelkomd -en I ("De roem uws lofs sal altyt bloeyen, / Geen nyt en sal u eer besnoeyen / Soo lang de Son haar paarden ryt."). Horatius, *Oden* 111, no. 2, vers 13 (penningomschrift)

30. *Lyck-galm* IV.

31. De collectie van Stedelijk Museum De Lakenhal bevat enkele exemplaren van de genoemde penning. Voorwerp-inventaris no. 3648 behoorde toe aan "Carolo Crucio". Het exemplaar met de inscriptie "Cornelis Mina" werd nog in 1840 gesignaleerd. Zie: GAL., Bibliotheek Leiden en omstr. 39476 -B.W. Wittevaall, "Bijdrage betreffende den in 1672 den 3 september voor het Vaderland gesneuvelde leidschen student Cornelis Mina", bijvoegsel bij: P. Hofman Peerlkamp, *Oratio de perpetua [...] necessitudine [...]* (Leiden 1840). De redevoering, die GAL., Bibliotheek Leiden en omstr. 39477 -Joannes van Groenendyck, *Carmen consecratum Sempiterno honori praestantissimorum virorum qui strenue [...] Pro conservanda Patria, Urbe, Academia, Studiosi Lugd. Bat. bonorum gaudii militaverunt Ao. 1672* (2 oktober 1683).

Woonhuis van *Daniël van Eys* en *Sara Dozy* aan de *Oude Singel* (huidig nr. 118). Foto *J. Dröge* 1991.

DE LEIDSE LAKENONDERNEMER DANIËL VAN EYS, 16884739

door

J.W. Veluwenkamp

Daniël van Eys is geen bekende Leidenaar. Hij was een gewone Leidse lakenondernemer in de eerste helft van de achttiende eeuw. Zoals hij waren er velen. Toch is er een goede reden de aandacht op Van Eys te vestigen in een werkstuk dat zijn naam draagt en dat enige samenhang brengt in wat bekend is over zijn leven en bedrijf: hij is de enige Leidse ondernemer uit de zeventiende en achttiende eeuw van wie het archief in enige omvang bewaard is gebleven; het enige archief van een lakenbedrijf waarover lakenstad Leiden nog beschikt.

Het archief Van Eys bevat onder meer journaals en grootboeken over de periode 1722-1751, grote aantallen ontvangen brieven uit de periode 1720-1749 en brievenboeken over de jaren 1735-1739.' Zoals elk bedrijfsarchief biedt het archief Van Eys niet slechts zicht op de onderneming zelf en de bedrijfstak waartoe zij behoorde. Evenzeer is dit een bron voor de geschiedenis van ondernemerschap, handel, nijverheid, goederenvervoer en financieel verkeer op nationaal en internationaal niveau; voor de geschiedenis van de stad en het land, van handwerkslieden en burgerij, van familie en gezin. Dit alles temeer omdat het archief Van Eys, zoals gebruikelijk bij particuliere archieven uit die periode, niet alleen betrekking heeft op het bedrijf, maar ook op het huishouden.

Het archief Van Eys is een prachtige bron, maar werd tot op heden slechts marginaal in historisch onderzoek betrokken. Hoe rijk ook, het wacht nog steeds op meer dan oppervlakkige raadpleging. Want ook voor dit artikel is van deze dis maar mondjesmaat geproefd.

De familie Van Eys

Laten we eerlijk zijn. Van Eys was niet eens een Leidenaar van geboorte of afkomst. Zijn vader, Gillis van Eys, kwam van Akén en had zich in zijn jonge jaren te Amsterdam gevestigd.' Daar treffen wij hem als rijke lakenhandelaar

en lakenfabrikant, wonend op de Fluwelenburgwal, eigenaar van een hofstede in de Watergraafsmeer, en in 1693 regent van het Walenweeshuis.³ Zijn nalatenschap bedroeg ruim *f* 700.000.' Mogelijk begon Gillis van Eys zijn loopbaan in Amsterdam in het bedrijf van Jan Japin. In 1685 althans oefende hij het lakenbedrijf uit onder de firma "De Wed. Jan Japin & Van Eys", daarna onder eigen naam." Wellicht kon hij zich zelfstandig vestigen nadat zijn vader, Nicolaas van Eys, in 1686 te Aken was overleden.'⁴

In 1683 trouwde Gillis van Eys vanuit Amsterdam met brouwersdochter Magdalena Hamal; het huwelijk werd voltrokken in de woonplaats van de bruid, het Noordfranse Sedan.' Magdalenavolgde haar man naar Amsterdam. Daar kreeg het paar in de periode van 1684 tot 1704 veertien kinderen. Acht of negen van hen, allen jongens, werden volwassen. Daniël, op 30 september 1688 geboren, was van hen de tweede.'

Het waren lakenondernemers, waartussen Daniël van Eys opgroeide. Niet alleen zijn vader, maar ook minstens twee van zijn ooms zaten in de branche: Leonard van Eys, oudste broer van zijn vader, en Daniël Hamal, broer van zijn moeder." Beiden waren in 1683 als koopman te Sedan gevestigd, Leonard van Eys expliciet als lakenkoopman."⁵ Deze verplaatste zijn lakennering later naar 's-Hertogenbosch." Daniël Hamal trok in 1696 als lakendrapier naar Leiden."

Daniël van Eys zelf en minstens twee van zijn broers vestigden zich eveneens in de lakenbranche. In 1708 nam vader Gillis de oudste van hen, Isaac, die toen ongeveer vierentwintig was, in zijn firma te Amsterdam op."⁶ Dit bedrijf werd vanaf dat moment gevoerd onder de naam Gillis van Eys en zoon. Isaac zette het bedrijf van zijn vader na diens overlijden, in 1734, voort; eerst nog onder de oude naam, vervolgens, sedert 1739, onder zijn eigen naam: Isaac van Eys en Zonen. Elias noemt Isaac van Eys voornaam handelaar in Spaanse wol."

Van de jongere broers van Daniël van Eys trouwden Jan Nicolaas en Mozes met de zusters Abigaël en Petronella Anna van Veen, dochters van Pieter van Veen en Abigaël Casteleyn."⁷ Of Mozes van Eys in de lakenbranche actief was, is niet bekend. Maar Jan Nicolaas trad na zijn huwelijk in 1714 in de zaak van zijn schoonmoeder, een Amsterdamse firma in wol, lakense en zijdestoffen. Dit bedrijf werd vanaf dat moment gedreven onder de naam "De weduwe Pieter van Veen & Zoon", ook wel "De Weduwe P. van Veen en zoon Van Eys". In 1740 was Jan Nicolaas van Eys Directeur van de Levantse Handel, van 1748 tot 1758 Raad van Amsterdam."⁸

De compagnie van Daniël en Gillis van Eys

Het lijkt erop dat Daniëls vader Gillis van Eys in 1708 met een paar belangrijke beslissingen de lijnen heeft uitgezet voor de toekomst van zijn onderneming. In dat jaar nam hij zijn oudste zoon, Isaac, in de zaak te Amsterdam op. En het heeft er alle schijn van dat hij in datzelfde jaar zijn tweede zoon, Daniël, die toen twintig jaar was, als lakenondernemer in Leiden installeerde. In elk geval werd Daniël van Eys, “lakendrapier van Amsterdam”, op 9 maart 1708 poorter van Leiden. Getuigen waren koopman Daniël Hamal – waarschijnlijk zijn oom – en Jacob Pauluss, eveneens koopman.” In juni van hetzelfde jaar werd Van Eys aangenomen als lid van de Waalse Gemeente van Leiden.¹⁸ Op 11 september 1709 trouwde hij in Leiden met Sara Dozy.” Bij de ondertrouw, op 22 augustus 1709, werd als adres van zowel bruid als bruidegom de Oude Singel genoemd.” Misschien woonde Van Eys toen al in het huis dat hij in 1729 van zijn vader kocht: “Myn woonhuys alhier, gelegen en staande op d’Oude Cingel Nordzyde over de Jan Vossenbrugge”.

We mogen aannemen dat Daniël de dagelijkse leiding van het nieuwe Leidse bedrijf had, maar dat zijn vader het financierde. Dat althans was de situatie in 1722, het eerste jaar waarover de boeken van de onder de naam “Daniël en Gillis van Eys” gevoerde “compagnie” bewaard zijn gebleven. Deze boeken hebben uitsluitend betrekking op het bedrijf en dus niet op de huishouding van Van Eys. De gecompriimeerde balans per 1 januari 1722 luidde als volgt:”

<i>activa</i>	
kas	f 200
onkostenrekening	f 540
debiteuren	f 114.702
voorraad (laken)	f 102.616
lakenramen en gereedschappen van perserij,	
draperij en bereiderij	f 12.758
	f 230.816
 <i>passiva</i>	
Daniël van Eys	f 31.556
Gillis van Eys	f 78.641
crediteuren	f 120.619”
	f 230.816

Daniël van Eys kwam niet alleen als kapitaalverschafter voor op de balans, maar ook als debiteur, en wel voor een bedrag van *f* 21.353. Per saldo bedroeg zijn aandeel in de firma derhalve *f* 10.203.

De aard van het bedrijf blijkt al enigszins uit de gecompriëerde balans. Nadere – maar nog steeds oppervlakkige – analyse van de boeken genereert de volgende hoofdlijn. De firma kocht ruwe wol in bij “Gillis van Eys en Zoon” te Amsterdam, vervaardigde daarvan met inschakeling van werkvolk in eigen “drapperij” te Leiden laken, besteedde het vollen en verven daarvan in Leiden uit, en verkocht het eindprodukt direct of via commissiionairs aan afnemers in binnen- en buitenland. De belangrijkste directe afnemers en commissiionairs waren gevestigd in Amsterdam, in Spanje (Madrid, Sevilla, Cadiz), Italië (Florence, Milaan, Livorno) , Smirna, Zweden (Stockholm, Norrköping) en in Koningsbergen. De firma “Gillis van Eys en Zoon” te Amsterdam was niet alleen de leverancier van de wol, maar behoorde bovendien tot de grootste afnemers en commissiionairs.

De compagnie van vader en zoon Daniël en Gillis van Eys kan worden beschouwd als uitbreiding van het bedrijf van de vader. Leiden was de lakenstad bij uitstek, en was daarom voor een dergelijke verbreding de aangewezen lokatie. Bij de keuze voor deze vestigingsplaats zal ook een rol hebben gespeeld dat de familie Van Eys reeds relaties in de stad had. Een broer van de moeder van Daniël van Eys, Daniël Hamal, woonde in Leiden. We zagen al dat hij zich daar in 1696 had gevestigd. In juni van dat jaar was hij er als poorter aangenomen, in december als lid van de Waalse Gemeente.” Bij de acceptatie als poorter waren getuigen Simon en Paulis Eling, evenals Hamal lakendrapenier van beroep.²⁵ Het is aannemelijk dat Gillis van Eys via zijn zwager Hamal – en wellicht ook van direct contact – leden van de belangrijkste families van Waalse textielondernemers in Leiden kende. Tot de groep van deze onderling verzwagerde families behoorden onder meer de families Clignet, Dozy, Drolenvaux, Fremaux, Le Maire en Wasteau.” Toen uitzicht ontstond op het huwelijk met Sara Dozy, een dochter uit een van deze families, zal het besluit tot de vestiging van Daniël van Eys in Leiden vaste vorm hebben aangenomen.

Sara Dozy was een dochter van Pierre Dozy en Hester Drolenvaux. Zij werd geboren op 31 augustus 1685.²⁷ Haar vader was fabrikant van greinen en zoon van François Dozy, een greinreder die zich in 1646 vanuit Valenciennes in Leiden had gevestigd.” Haar broers, Jaques en François, werden door hun vader in zijn zaak opgenomen en zetten deze na zijn dood in 1712 voort.” Een oudere zus, Hester Dozy, was in 1702 getrouwd met Jean Wasteau, eveneens telg uit een familie van Waalse lakenondernemers te Leiden.” De

Portretten van Daniël van Eys en zijn echtgenote Sara Dozy, toegeschreven aan Martinus de la Court (1640-1710), vermoedelijk geschilderd ter gelegenheid van hun huwelijk in 1700 Coll. Hofje Meermansburg. Foto's Iconografisch Bureau 's-Gravenhage.

moeder van Sara Dozy, Hester Drolenvaux, was de dochter van de Leidse drapier Simon Drolenvaux.“

Naar alle materiële maatstaven waren Daniël van Eys en Sara Dozy ideale huwelijkspartners. Zij kwamen beiden uit families van rijke Waalse lakenondernemers. Beide families mochten verwachten niets bij het huwelijk te verliezen, er slechts bij te winnen: aanzien, financieel vermogen, kennis, zakelijke relaties. Alle voortekenen waren goed.

Voor zover bekend kregen Daniël en Sara vijf kinderen.“” Van deze werd alleen Magdalena Hester, geboren op 8 maart **1717**, volwassen.”

Het persoonlijk vermogen van Van Eys bleef lange tijd relatief bescheiden. Begin 1725 bedroeg het ca. *f* 10.000.³⁴ Maar in dat jaar erfde zijn vrouw een groot bedrag, ruim *f* 63.000, van haar moeder.³⁵ Dat maakte Daniël in belangrijke mate onafhankelijk van het vermogen van zijn vader. Vader en zoon

ontbonden hun gezamenlijke firma en Daniël stichtte zijn eigen zaak.“” Hij nam van de opgedoekte firma de werktuigen over, namelijk de draperij, de bereiderij, de persen “& aenkleven”, de ramen, alsmede de wolvoorraad. “Gillis van Eys & Zoon” te Amsterdam, de firma van Gillis van Eys en zijn zoon Isaac, nam de lakens over die ter verkoop onder commissionairs in het buitenland berustten.“”

De ontbonden firma werd uiteindelijk pas in 1736 definitief geliquideerd. Kennelijk konden of wilden vader en zoon in 1725 niet alle bedrijfssonderdelen onmiddellijk verdelen. Met name dubieuze vorderingen bleven op papier binnen de oude firma, in wat tegenwoordig een sterfhuiskonstructie zou worden genoemd. In de jaren tot en met 1736 wikkeldde Daniël deze vorderingen af, vrijwel elk jaar met een verlies van enkele honderden of duizenden guldens.“” De helft van deze verliezen kwam voor zijn rekening, de andere helft – naar we mogen aannemen – voor die van Gillis van Eys en zoon in Amsterdam.:‘!

De compagnie van Daniël en Gillis van Eys is aldus actief geweest tot 1725. Alleen van de laatste jaren en van de periode van de afwikkeling van het bedrijf zijn de boeken bewaard gebleven.“”

“Eigen negotie” en huishouden

De “eigen negotie” van Daniël van Eys heeft bestaan van 1725 tot 1739, toen Van Eys overleed. De boeken over al die jaren, en ook met betrekking tot de afwikkeling van het bedrijf in de jaren daarna, zijn bewaard gebleven.⁴¹ Zij betreffen ongescheiden bedrijf en huishouden van Van Eys.

De gecompriëerde balans van de eigen negotie over 1735 – tien jaar nadat Van Eys voor zichzelf was begonnen – geeft een indruk over de aard van het bedrijf. Hij luidt als volgt:

<i>activa</i>	
kas	f 640
lijfrente en loterij	f 1.385
1/4 part in een plantage op Rio de Berbice	f 2.289
onroerend goed	f 33.819
inboedel, huissieraden, juwelen	f 10.020
debiteuren	f 51.165
voorraad (laken)	f 107.467
werktuigen van de fabriek, lakenramen	f 7.445
	f 214.230

passiva
kapitaal
crediteuren

f 141.298

f 72.932

f 214.230

Het bedrijf was de directe voortzetting van de compagnie die Daniël van Eys met zijn vader had gevoerd. En in essentie werd het bedrijf in 1735 nog net zo gevoerd als bedoelde compagnie in 1722. Van Eys kocht de ruwe wol inmiddels in bij zijn broer Isaac van Eys te Amsterdam, die vaders bedrijf na diens overlijden in 1734 had voortgezet. Onveranderd verwerkte hij die wol met inschakeling van loonwerkers in eigen “drapperij” te Leiden tot laken, besteedde hij het vollen en verven van het laken in Leiden uit, en verkocht hij het eindprodukt direct of via commissionairs aan afnemers in binnen- en buitenland. De belangrijkste directe afnemers en commissionairs waren gevestigd in Amsterdam, in Spanje (Madrid, Sevilla), Italië (Messina, Napels) en Smirna. Zweden en Koningsbergen waren sedert 1722 als afzetmarkten afgefallen; in Italië waren inmiddels andere plaatsen van bestemming naar voren gekomen. Na de oprichting van de eigen negotie van Van Eys in 1725 bleven belangrijke oude relaties nog lang laken van hem afnemen. Toch waren er van de afnemers en de commissionairs van 1722 in 1735 nog maar weinig over. Voor een deel hing dit samen met het getal van de inmiddels verstreken jaren: door het natuurlijke proces van verliezen en winnen van relaties veranderde de samenstelling van de klantenkring geleidelijk.

In 1735 was de waarde van de lakenvoorraad ongeveer gelijk aan die in 1722. De omzet echter was aanzienlijk gedaald. Een globaal inzicht in de omzet biedt de grootboekrekening “alderhande lakens”. Daarheen schreef Van Eys de produktie van de “lakendraperij”; en daarvan boekte hij de verkochte en de aan commissionairs geleverde lakens af. De omzet van de rekening “alderhande lakens” bedroeg in 1722 ca. **f** 117.000, in 1735 nog slechts ca. **f** 46.000. Het bedrag van de lakenproduktie daalde navenant, van ongeveer **f** 97.000 in 1722 tot ongeveer **f** 20.000 in 1735.” Zonder twijfel hing een en ander samen met de teloorgang van de Leidse lakennijverheid als geheel.⁴³ Door snelle uitval van de internationale vraag nam de omzet van de Leidse lakennijverheid in de jaren twintig en dertig in hoog tempo af. In 1708, toen Van Eys zich in Leiden vestigde, bedroeg de Leidse lakenproduktie – afgerond – nog 25.000 stukken; in 1725, toen Van Eys voor zichzelf begon, 16.000; in 1738, een jaar voor zijn overlijden, 8.000.⁴⁴

Prak stelt dat Van Eys zich begon te concentreren op “de meest lucratieve activiteit, de handel”.⁴⁵ Het is niet duidelijk waarop hij deze conclusie baseert.

Van Eys had steeds zelf het in eigen bedrijf geproduceerde laken verhandeld. Daarin kwam geen verandering. Alleen daalde de omzet.

In de bijlage is een overzicht opgenomen van het eigen vermogen van Van Eys, van de ontwikkeling van het bedrijfsresultaat en de netto lasten van het huishouden, alsmede van de overige baten en lasten, die niet onder bedrijf of huishouden kunnen worden gerekend. Het bedrijfsresultaat daalde trendmatig, maar was tot en met 1739, het jaar waarin Van Eys overleed, op één uitzondering na (1737) elk jaar positief.“” De neerwaartse omslag vond plaats van 1732 op 1733. In de jaren 1725-1732 bedroeg het resultaat gemiddeld f 5.200 per jaar, in de jaren 1733-1738 f 1.570. Na de dood van Van Eys wikkeldde zijn weduwe de zaken met verlies af.“”

Net als het bedrijfsresultaat daalde de rentabiliteit van het eigen vermogen trendmatig. Het bedrijfsresultaat bedroeg tot 1733 op jaarbasis gemiddeld 6,9% van het eigen vermogen; daarna, in de jaren tot 1739 1,6%.⁴⁸ Indien ook de “diverse” lasten worden meegerekend – het aandeel in het verlies van de compagnie met Gillis van Eys, afschrijven van dubieuze schulden, herwaardenen van onroerend goed – dalen deze cijfers tot respectievelijk 6,7% en ~ 0,7%.⁴⁹ Vergelijkingsmateriaal voor deze gegevens bieden cijfers uit de boekhouding van de achttiende-eeuwse Amsterdamse linnenkoopman Jan Isaac de Neufville en van zijn bedrijf, “Jan Isaac de Neufville & Comp.“” Het eigen vermogen van De Neufville bedroeg meer dan f 400.000 en was dus veel groter dan dat van Van Eys. De Neufville had zijn vermogen voor een belangrijk deel buiten zijn bedrijf geplaatst, voornamelijk in effecten. Het relatief lage rendement op deze beleggingen drukte de rentabiliteit van het eigen vermogen als geheel. Dit schommelde rond 4%. De rentabiliteit van het in de firma geïnvesteerde vermogen fluctueerde tussen ongeveer 6% en 9%.⁵¹

Omdat De Neufville de administratie van zijn bedrijf gescheiden van zijn privéboekhouding bijhield, Van Eys daarentegen gecombineerde boeken voerde, gaat de vergelijking enigszins mank. Niettemin is duidelijk dat de rentabiliteit van het eigen vermogen van Van Eys vóór 1733 relatief hoog was doordat Van Eys vrijwel zijn gehele vermogen in zijn bedrijf gestoken had en doordat het bedrijf ondanks het slechter worden van marktomstandigheden nog stand hield. De omslag naar lager rendement werd veroorzaakt door de ongunstige conjunctuur, de abruptheid ervan – van 1732 op 1733 – waarschijnlijk doordat Van Eys na 1732 verliezen nam die hij in de jaren daarvoor vooruit had geschoven.

Van Eys gaf telkens meer voor het huishouden uit dan het bedrijf opbracht.

Stucwerk in de gang van Oude Singel 118. Foto Ingrid W.L. Moerman 1991.

Het eigen vermogen vertoonde als gevolg hiervan een dalende tendens, nog versterkt door het regelmatige verlies dat Van Eys nam op de afwikkeling van de compagnie met zijn vader. De daling werd slechts een enkele keer onderbroken, met name in 1734, toen vader Gillis van Eys overleed en Daniël ruim f 100.000 erfde. Daarmee bereikte het vermogen van Van Eys zijn hoogtepunt: eind 1734 bedroeg het ruim f 140.000. Ultimo 1738, enkele weken voor zijn overlijden, bedroeg het eigen vermogen van Van Eys bijna f 117.000.

Deze bedragen krijgen enig reliëf in vergelijking met de door Prak achterhaalde eigen vermogens van veertien achttiende-eeuwse Leidse ondernemers.⁵² Gemiddeld bedroegen deze vermogens ruim een kwart miljoen gulden. Het mediaan vermogen bedroeg bijna f 194.000. Daarbij dient opgemerkt dat Prak in zijn analyse alleen vermogens heeft verwerkt van meer dan f 100.000. De conclusie mag luiden dat Van Eys met zijn vermogen van meer dan f 100.000 althans volgens het criterium van Prak tot de rijkste Leidse ondernemers behoorde, maar niet tot de bovenlaag van deze elitaire groep.

Het einde van de zaak

Na een ziekte van een maand stierf Daniël op 22 januari 1739, 's avonds om 11 uur, op 51-jarige leeftijd aan "waterzucht", waaraan hij al twee jaar leed."⁵⁵ Hij werd begraven in de -Waalse – Vrouwekerk te Leiden."

Zijn weduwe sloot de zaak. Zij inde de uitstaande gelden om met haar dochter Magdalena Hester, haar enig overgebleven kind, van haar vermogen te leven."⁵⁶ Magdalena Hester was toen trouwens al bijna 22 jaar.

Dat Sara de negotie opdoekte, zal veel te maken hebben gehad met de al jaren durende neergang van markt en onderneming en met het gebrek aan uitzicht op verbetering. Het is aannemelijk dat zij, 53 jaar oud, bij het ontbreken van een duidelijke opvolger in het bedrijf, weinig neiging had de zaak voort te zetten.

Het spreekt overigens niet vanzelf dat zij dat niet deed. Het was in de zeventiende en de achttiende eeuw geen uitzondering dat weduwen het bedrijf van hun echtgenoot voortzetten. Doorgaans overbruggen zij dan een periode tot een zoon of neef oud genoeg was om de zaak over te nemen, of tot zich een geschikte schoonzoon meldde. Dit wordt geïllustreerd door het feit dat in 1756, zeventien jaar na het overlijden van Van Eys, Joan Peter Dircks & Comp. uit Lissabon aan de weduwe Van Eys schreef om oude zakelijke banden te herstellen. Impliciet gaat hij ervan uit dat zij de zaak van haar man heeft voortgezet.⁵⁶ Dircks' brief wordt voor de weduwe Van Eys beantwoord door de gebroeders Rigail. Zij moeten Dircks teleurstellen en zetten hem gelijk aan het werk om na te gaan wat er van een aantal oude schulden aan de weduwe nog te verwachten is.⁵⁷

Een halfjaar na het overlijden van haar vader, op 8 september 1739, trouwde Magdalena Hester van Eys met Adriaan van der Goes."⁵⁸ Van der Goes, anderhalf jaar -jonger dan zijn bruid en net als zij te Leiden geboren, was van vooraanstaande Leidse familie. Zijn vader, Willem Adriaan van der Goes, was ontvanger der gemenelandsmiddelen. Hijzelf bracht het in Leiden tot kapitein van de schutterij, vroedschap, ontvanger der gemenelandsmiddelen, commissaris van de bank van lening, schepen en weesmeester.⁵⁹

Sara Dozy stierf, '73 jaar oud, op 12 april 1759."⁶⁰ Haar laatste jaren waren niet erg gelukkig. Joan Peter Dircks te Lissabon althans begreep in 1756 uit een brief van de gebroeders Rigail dat zij "de last van haar leven in stilte verlangde te eindigen".⁶¹

Besluit

Prak wijst op het belang van de familieband in het economisch leven van het zeventiende- en achttiende-eeuwse Leiden. De Leidse textielbedrijven werden gefinancierd met familiekapitaal en overgedragen van vader op zoon. Bij de keuze van zakelijke partners gaven de ondernemers de voorkeur aan verwanten. Elke generatie bovendien ervoer de plicht de sociale positie van de familie in stand te houden. Deze morele drang bepaalde in belangrijke mate de keuze van de huwelijkspartner. Dat beide partners dezelfde godsdienstige overtuiging moesten hebben, sprak bijna vanzelf. Daarnaast werd een gelijkwaardige sociale afkomst wenselijk geacht.⁶²

Ook al was Van Eys Amsterdammer van afkomst, zijn gedrag past vrijwel naadloos in het door Prak geschetste patroon. Van Eys was niet de opvolger van zijn vader in diens bedrijf. Dat was voorbehouden aan zijn oudere broer, Isaac. Maar als de tweede zoon uit het gezin werd Daniël door zijn vader in een afzonderlijk bedrijf geïnstalleerd dat beschouwd mag worden als uitbreiding van diens onderneming. De financiële middelen verschaftte vader in de vorm van een deelneming en vervolgens in de vorm van zijn erfenis. Zonder twijfel gaf de vader ook zakelijke relaties alsmede kennis van produkt, produktietechniek en markt aan de zoon door. Deze zijn voor een ondernemer niet minder belangrijk dan kapitaal.

Van Eys trouwde binnen de kerk en binnen de sociale groep. Ook dat was in overeenstemming met het fatsoen van de tijd. Maar bovendien trouwde Van Eys binnen de bedrijfstak. De economische positie van de familie van zowel de bruid als de bruidegom werd hierdoor fundamenteel versterkt. Zoals gezegd: relaties en kennis zijn voor een ondernemer zeker zo belangrijk als kapitaal. Door het huwelijk binnen de bedrijfstak vergrootten de familie Van Eys en de familie Dozy althans in aanleg hun kennis en hun net van relaties. Dit bevorderde hun economische en daarmee hun sociale positie.

Mogen wij generaliseren en veronderstellen dat in de tijd van de Republiek in ondernemerskringen het economisch belang leidde tot de morele drang binnen de bedrijfstak te trouwen? Een dergelijke drang en de daaruit voortvloeiende endogamie zouden, samen met de norm binnen kerk en sociale kring te trouwen, hebben moeten leiden tot het bestaan van kerkgebonden netwerken van ondernemersfamilies binnen bedrijfstakken. Een indicatie voor het bestaan daarvan biedt de boven aangehaalde identificatie van de groep onderling verzwagerde families van Waalse textielondernemers in Leiden.

Keuze van beroep en huwelijkspartner mogen ingegeven zijn door het streven naar continuïteit van sociale positie, van economische positie, van het familiebedrijf. Maar wanneer de markt verdwijnt, kunnen geld, kennis noch relaties een obsoleete nering redden. Dan moeten nieuwe wegen worden gezocht. Van Eys moest zien hoe de markt voor zijn produkten verdween. De nieuwe wegen moesten zijn dochter en haar echtgenoot vinden.

NOTEN

Gebruikte afkortingen:

AVE ■ Archief Van Eys

AWK ■ Archief Waalse Kerk

GAI, ■ Gemeentearchief Leiden

1. Het Archief Van Eys wordt bewaard in het Gemeentearchief van Leiden. Een getypte inventaris is aanwezig in de studiezaal.

2. P.C. Bloys van Treslong Prins, "Het geslacht Van Eys", *De wapenheraut (1909)* 269.

J.E. Elias, *DP vroedschap van Amsterdam, 1578-1795*, 2 dln. (Hadrlem 1903-1905; herdruk Amsterdam 1963) 861. Gillis van Eys was in 1656 te Aken geboren.

3. Elias, *De vroedschap*, 861.

4. GAL, AVE 11, journaal 23-12-1734, grootboek (kapitaalrekening 1734 en 1736).

5. Elias, *De vroedschap*, 861.

De weduwe Jean Japin was op 29-12-1686 getuige bij de doop van een dochter van Gillis van Eys. Zie: Bloys van Treslong Prins, "Het geslacht", 270.

6. Bloys van Treslong Prins, "Het geslacht", 265.

7. Elias, *De vroedschap*, 861.

Bloys van Treslong Prins, "Het geslacht" 269. Magdalena Hamal was in 1663 te Sedan geboren. Zie: Elias, *De vroedschap*, 861.

8. Bloys van Treslong Prins, "Het geslacht", 269 en verder, 287.

9. Zij beiden getuigden in 1683 bij het huwelijk van Daniëls ouders, te Sedan. Daniël Hamal werd bij die gelegenheid niet expliciet broer van de bruid genoemd, maar wel aangeduid als "le jeune"; de vader van de bruid heette eveneens Daniël Hamal. Zie: Bloys van Treslong Prins, "Het geslacht", 269.

10. "Marchand drapier", Zie: Bloys van Treslong Prins, "Het geslacht", 269.

11. Bloys van Treslong Prins, "Het geslacht", 266.

12. Althans, op 18 juni 1696 werd Daniël Hamal, lakendrapier van Sedan, als poorter van Leiden aangenomen. Zie: GAL, Poortcrboek Leiden, f. 181v.

13. Elias, *De vroedschap*, 862.

14. Elias, *De vroedschap*, 862.

15. Bloys van Treslong Prins, "Het geslacht", 271, 288. Jan Nicolaas trouwde in 1714, 23 jaar oud, met Abigaël; Mozes, in 1724, op zijn beurt 23 jaar oud, met Petronella Anna.

16. Elias, *De vroedschap*, 861.

17. GAI, Poortcrboek Leiden, f. 223.

18. GAL, AWK 25.

19. GAI, trouwboek van de Waalse (Vrouwe-) Kerk, D 33.

20. GAL, kerkelijke ondertrouwregisters, EE f. 170.

21. GAL, AVE 11, journaal 31-12-1729. In de koopprijs van f 11.000 was tevens begrepen

"het annexe werckhuys ende het Huys op de Voldersgraght naast de Poort". Het lijkt erop dat Van Eys in elk geval al sedert 1714 in het huiswoonde. Want toen hij het in 1729 kocht, waardeerde hij het onmiddellijk met f 9.000 op tot f20.000 "voor 't geen en zeedert 15 jaaren herwaerts voor myn eygen reekening daeraen verbeetcrd & verciert".

22. GAL, AVE 10, grootboek f. 1.

23. Waarvan bijna f 103.000 op de lopende rekening van Gillis van Eys en Zoon te Amsterdam.

24. GAL, AWK 23, Livre des membres. Bij hetzelfde avondmaal werd ook Elizabeth Hamal aangenomen. In welke familierelatie zij tot Daniël Hamal stond, is niet bekend.

25. GAL, Poortboek 18-6-1696, f. 181v.

26. Prak wijst op het bestaan van deze groep. Zie: M. Prak, *Gezeten burgers, de elite in een Hollandse stad, Leiden 1700-1780* ('s-Gravenhage 1985) 130, 131, 174, 175.

27. Elias, *De vroedschap*, 862, 863.

28. Elias, *De vroedschap*, 863.

François Dozy werd in februari 1646 aangenomen in de Waalse Gemeente te Leiden. Hij werd op 3 november 1651 poorter van Leiden, op dezelfde dag en met dezelfde getuigen als zijn schoonvader, Daniël de l'Espine, die eveneens greinreder was, en eveneens afkomstig uit Valenciennes; de getuigen waren Charel Wasteau, koopman, en David du Toict, verruwer. Zie: G.J. Dozy, *De familie Dozy, genealogie en geschiedenis* ('s-Gravenhage 1911) 17-18.

29. Dozy, *De familie*, 25.

30. Dozy, *De familie*, 41. Bij het huwelijk getuigde voor de bruidegom diens broer Carel Wasteau de jonge, die woonde in de Haarlemmerstraat in Leiden.

Charel Wasteau (grootvader van Jean en Carel?) was in 1651 een van de getuigen bij de acceptatie van François Dozy - grootvader van Hester Dozy - als poorter van Leiden. Zie: Dozy, *De familie*, 17.

31. Dozy, *De familie*, 28, 29.

32. Bloys van Treslong Prins, "Het geslacht", 287-288.

33. Elias, *De vroedschap*, 863.

34. GAL, AVE 11, grootboek.

35. GAL, AVE 11, grootboek, f. 4.

36. Prak noemt dit niet. Hij maakt geen onderscheid tussen beide firma's. Zie Prak, *Gezeten burgers*, 131-132, 317.

37. GAL, AVE 10, journaal, f. 231 (10-2-1725), f. 271 (1-9-1725), f. 272 (20-9-1725).

38. GAL, AVE 10, grootboek f. 61 en 95.

39. Zie bijlage.

40. GAL, AVE 10.

41. GAL, AVE, 11 en 12.

42. Prak geeft de precieze produktiebedragen over de jaren 1722-1737. Zie: Prak, *Gezeten burgers*, 317.

43. Zie ook: Prak, *Gezeten burgers*, 131-132.

44. Zie over deze ontwikkeling J.I. Israel, *Dutch primacy in world trade, 1585-1740* (Oxford 1989) 387.

45. Prak, *Gezeten burgers*, 132.

46. Praks conclusie dat de bedrijfsresultaten na 1725 doorgaans negatief waren, berust op een verkeerde interpretatie van cijfers, met name op de saldering van bedrijfsresultaat en uitgaven voor het huishouden. Zie Prak, *Gezeten burgers*, 131, 132, 317.

47. Posthumus stelt ten onrechte dat de zaak van Daniël van Eys tussen 1710 en 1751 bestond. Zie N.W. Posthumus, *Degeschiedenis van de Leidsche lakenindustrie* ('s-Gravenhage 1939) 1114.

Praks conclusie dat Sara Dozy de handelsactiviteiten nog tot 1751 voortzette, is evenmin juist. Zie Prak, *Gezeten burgers*, 132.

48. Om het jaarlijks beschikbare eigen vermogen zo goed mogelijk te benaderen, is bij de berekening van de rentabiliteit telkens het gemiddelde aangehouden van het eigen vermogen in het betreffende en het voorgaande jaar.

49. Het verschil tussen beide perioden valt des te groter uit doordat sommige van de "diverse" lasten in de tweede periode werden geboekt, maar in feite al in de eerste periode waren gevallen.

50. Zie: J.W. Veluwenkamp, *Ondernemersgedrag op de Hollandse stapelmarkt in de tijd van de Republiek. De Amsterdamse handelsfirma Jan Isaac de Neufville & Comp., 1730-1764* (Meynell 1981).

- 5 1. Veluwenkamp, *Ondernemersgedrag*, 152-155.
52. Prak, *Gezeten burgers*, 132, 281, 311.
53. GAL, AVE 14, brievenboek, brief d.d. 12-2-1739 aan Juan Bautista Malcampo te Sevilla, brief d.d. 4-2-1739 aan Manuel de Garro te Madrid.
54. GAL, Begraafboek 1737-1745.
55. Zie bijvoorbeeld brief van 5-5-1739 aan de weduwe Johan de Vogel te Stockholm; GAL, AVE 14, brievenboek.
56. GAL, AVE 14, brievenboek, losse brief d.d. 22-6-1756 van Joan Peter Dircks & Comp. te Lissabon aan de weduwe Daniël van Eys te Leiden.
57. GAL, AVE 14, brievenboek, losse brief d.d. 21-12-1756 van Joan Peter Dircks & Comp. te Lissabon aan de gebroeders Rigail te Leiden.
58. Elias, *De vroedschap*, 863.
59. Prak, *Gezeten burgers*, 387.
60. Elias, *De vroedschap*, 862.
61. GAL, AVE 14, brievenboek, losse brief d.d. 21-12-1756 van Joan Peter Dircks & Comp. te Lissabon aan de gebroeders Rigail te Leiden.
62. Prak, *Gezeten burgers*, 150-151.

BIJLAGE
INKOMSTEN, UITGAVEN EN EIGEN VERMOGEN VAN DANIEL VAN EYS*

jaar	bedrijfs- resultaat	huishouden	diverse	eigen vermogen per ultimo
1725	7.513	- 9.589	71.039 ¹	68.963
1726	6.295	- 6.641	5.649 ²	74.266
1727	4.559	- 8.803	- 439 ³	69.583
1728	1.943 ¹	- 1.702 ²	- 867 ⁶	68.957
1729	1.943 ²	- 1.702 ³	0	69.196
1730	8.730	- 7.950	301 ⁹	70.278
1731	5.572	- 3.325	0	72.525
1732	5.056	- 7.389	0	70.192
1733	3.150	- 6.069	- 5.683 ¹⁰	61.590
1734	2.094	- 6.356	85.487 ¹¹	142.816
1735	3.464	- 4.982	0	141.298
1736	1.791	- 7.120	- 8.126 ¹²	127.843
1737	- 3.305	- 5.650	0	118.887
1738	2.223 ¹³	- 4.197 ¹⁴	0	116.914
1739	2.223 ¹⁵	- 4.197 ¹⁶	- 24.077 ¹⁷	90.864
1740	- 353 ¹⁸	- 2.267 ¹⁹	0	88.243
1741	- 353 ²⁰	- 2.267 ²¹	0	85.626
1742	- 1.833	- 4.393	0	79.400
1743	0	- 2.200	0	77.200
1744	- 98	1	0	77.103
1745	- 527	- 216	- 2.233 ²²	74.127
1746	- 1.070	- 4.688	474 ²³	68.843
1747	- 154	0	0	68.689
1748	0	0	0	68.689
1749	- 1.143	0	0	67.546
1750	0	0	0	67.546
1751	0	- 300	- 12.850 ²⁴	54.396

* Cursief: gereconstrueerd, gegeven de overige cijfers. Na 1741 worden de boeken onregelmatig en waarschijnlijk incompleet bijgehouden. Daardoor betreft de reconstructie van de uitgaven voor het huishouden voor die jaren slechts een benadering. Bron: Gemeentearchief Leiden, Archief Van Eys, 11 en 12, grootboek.

NOTEN BIJLAGE

1. De som van de volgende bedragen:

$\int$ 5.951 het aandeel in de Compagnie met Gillis van Eys;
 $\int$ 3.862 inboedel en huissieraad;
 $\int$ 63.031 de erfenis van moeder Dozy;
 $-/-\int$ 1.805 het aandeel in het verlies van de Compagnie met Gillis van Eys.

2. De som van de volgende bedragen:

$\int$ 6.000 legaat van zwager François Dozy;
 $-/-\int$ 351 het aandeel in het verlies van de Compagnie met Gillis van Eys.

3. Voor het aandeel in het verlies van de Compagnie met Gillis van Eys.

4. Het bedrijfsresultaat over 1728 en 1729 bedroeg in totaal f 3.885. Aan elk van beide jaren is daarvan de helft toegerekend.
5. De uitgaven voor het huishouden over 1728 en 1729 bedroegen in totaal f 3.404. Aan elk van beide jaren is daarvan de helft toegerekend.
6. Terugbetaald aan Jacques en François Dozy, voor hetgeen hen ultimo 1725 teveel belast, als blijkt uit rekening ten overstaan van Jacob Drolenvaux en Gustaav Daniël Lepla als verkozen arbiters.
7. Het bedrijfsresultaat over 1728 en 1729 bedroeg in totaal f 3.885. Aan elk van beide jaren is daarvan de helft toegerekend.
8. De uitgaven voor het huishouden over 1728 en 1729 bedroegen in totaal f 3.404. Aan elk van beide jaren is daarvan de helft toegerekend.
9. Restant van de erfenis van moeder Dozy.
10. De helft van het verlies van de "geledene" Compagnie met Gillis van Eys over 1730 en 1731.
11. De som van de volgende bedragen:
 f 100.900 de erfenis van vader Gillis van Eys;
-/- f 15.413 afschrijven op woon- en werkhuisen aan de Oude Singel in Leiden om ze op hun waarde te brengen.
12. De som van de volgende bedragen:
 f 2.800 rest erfenis vader Gillis van Eys;
-/- f 10.926 afschrijven kwade en dubieuze schulden.
13. Het bedrijfsresultaat over 1738 en 1739 bedroeg in totaal f 4.446. Aan elk van beide jaren is daarvan de helft toegerekend.
14. De uitgaven voor het huishouden over 1738 en 1739 bedroegen in totaal f 8.393. Aan elk van beide jaren is daarvan de helft toegerekend.
15. Het bedrijfsresultaat over 1738 en 1739 bedroeg in totaal f 4.446. Aan elk van beide jaren is daarvan de helft toegerekend.
16. De uitgaven voor het huishouden over 1738 en 1739 bedroegen in totaal f 8.393. Aan elk van beide jaren is daarvan de helft toegerekend.
17. Som van de volgende bedragen:
-/- f 1.114 vervallen lijfrente door overlijden van Daniël van Eys;
-/- f 20.000 huwelijksgoed voor dochter Magdalena Hester van Eys;
-/- f 3.020 een paar "orlietten" gegeven aan dochter Magdalena Hester van Eys;
 f 57 rest erfenis van moeder Dozy.
18. Het bedrijfsresultaat over 1740 en 1741 bedroeg in totaal f 705. Aan elk van beide jaren is daarvan de helft toegerekend.
19. De uitgaven voor het huishouden over 1740 en 1741 bedroeg in totaal f 4.533. Aan elk van beide jaren is daarvan de helft toegerekend.
20. Het bedrijfsresultaat over 1740 en 1741 bedroeg in totaal f 705. Aan elk van beide jaren is daarvan de helft toegerekend.
21. De uitgaven voor het huishouden over 1740 en 1741 bedroeg in totaal f 4.533. Aan elk van beide jaren is daarvan de helft toegerekend.
22. De som van de volgende bedragen:
-/- f 579 verlies op verkoop 1/8 part in 3 huizen aan de Oude Singel en de Langegracht;
-/- f 1.654 wegschrijven 1/4 part in 3 huizen aan de Oude Rijn en de Haarlemmerstraat door Magdalena Hester van Eys van haar vader overgenomen en voor diens overlijden betaald.
23. Erfdeel uit de Compagnie met vader zaliger.
24. Alle huizen en de tuin verkocht met het volgende verlies:
-/- f 12.250 op de verkoop van de woon- en werkhuisen aan de Oude Singel;
-/- f 600 op de verkoop van de speeltuin aan de Buitensingel.

DOMINICUS DIEUDONNÉ

Een aanvulling

door

J.A.M. Snoek

Historisch onderzoek is nooit voltooid. Elke reconstructie van een bepaald gebeuren roept weer vragen op die nader uitgezocht moeten worden. Zo gaf ik in “De oprichting en oprichters van de Leidse vrijmetselaarsloge La Vertu” in het *Leids Jaarboekje* van 1990 een reconstructie van het leven van Dominicus Dieudonné voor zover mij dat op grond van de mij toen beschikbare gegevens mogelijk was.’ Die reconstructie was duidelijk incompleet en ten dele ook vrij speculatief. Aangezien het hier bovendien om een van de meest intrigerende personages onder de oprichters van La Vertu gaat, zocht ik verder. Het nu volgende is het verslag van die speurtocht.

Centraal in de reconstructie van het leven van Dieudonné voor zijn toetreden tot de Waalse kerk en zijn huwelijk met Jeanne Camroux in 1754 stond de vraag naar het motief voor zijn komst naar Leiden. Uitgangspunt was destijds voor mij dat hij in de hoedanigheid van Frans rooms-katholiek geestelijke naar Leiden kwam. In dat geval was er eigenlijk maar één mogelijkheid: hij werd als kapelaan door de Ongeschoeide Carmelieten van Parijs naar de toen ziekelijke pater Paulus des Martins van de schuilkerk “De Zon” in de Haarlemmerstraat gestuurd. Als die veronderstelling juist was zou hij echter ergens in de archieven van de Ongeschoeide Carmelieten te vinden moeten zijn. Maar naspeuringen in deze richting bleven vruchteloos. Daar kwam bij dat bleek dat hij niet voorkomt op de lijst van geestelijken die Leiden zijn binnengekomen.’ Dat zette de hypothese dat hij als rooms-katholiek geestelijke naar Leiden kwam op losse schroeven.

Een eerste alternatieve hypothese was dat Dieudonné misschien Jeanne Camroux al lang kende en dat hij naar Leiden kwam om met haar te trouwen. Jeanne was “van Londen”, dus zocht ik daar verder. Daar bleek” dat Jeanne op 25 januari 1722” geboren werd als vierde van de vijf in Londen geboren kinderen van de op 10 november 1715 in Londen gehuwde Jacques (of Jacobus) Camroux en Jeanne (Marie) Thomas. Jacques was een gevluchte hugenoot, geboren in Uzès in de Languedoc. Jeanne Thomas was ook een

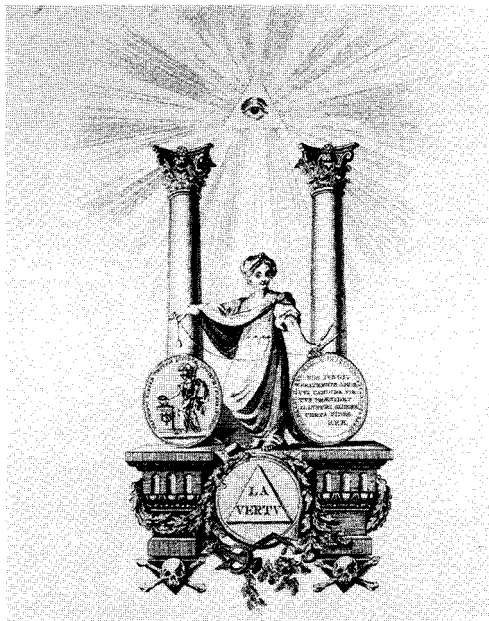
hugenote. Op 25 februari 1724 werd nog hun zoon Jacques (ir.) in Londen geboren terwijl de vader op 26 juni 1728 poorter van Leiden werd." Tussen die twee data moet de familie dus naar Leiden verhuisd zijn. Het is een bakkersgezin waar de zonen in de sporen van de vader treden." Het lijkt niet waarschijnlijk dat dit gezin tussen januari 1731 (de geboorte van Dominicus Dieudonné) en zomer 1753 (zijn komst naar Leiden) ooit een reis naar Frankrijk gemaakt zal hebben. En als dat al wel zo was dan toch eerder naar de Languedoc waar de familie vandaan kwam, dan naar Verdun, waar Dieudonné leefde. Aangezien het, zoals dadelijk zal blijken, eveneens onwaarschijnlijk is dat Dieudonné voor zijn vertrek uit Verdun in 1753 ooit ver buiten zijn geboorteomgeving geweest is, lijkt de hypothese dat Dominicus en Jeanne elkaar al kenden voor zijn komst naar Leiden, en dat hij dus om haar naar Leiden gekomen zou zijn, onhoudbaar.

Restte als laatste de mogelijkheid dat Dieudonné om welke reden dan ook naar Leiden gevlucht is. In dat geval zou je sporen van de aanleiding verwachten in de archieven van Verdun en Chalons. Nasporingen aldaar leverden het volgende op.

Dominique Dieudonné werd, zoals reeds bekend, op 14 januari 1731 in Verdun geboren, twee dagen voor de 28e verjaardag van zijn vader Nicolas.⁷ Twee dagen later traden zijn peter en meter in het huwelijk. Zijn ouders huwden op 22 februari 1729 in de parochie St. Sauveur,⁸ waar Dominique ook gedoopt werd. Dominique was het tweede kind van vier, maar zijn drie zusters stierven allen zeerjong." Zijn vader was meestertimmerman en schrijnwerker en zijn peter was meester metselaar. "Waarschijnlijk ook een familielid was de beeldhouwer Nicolas Dieudonné, in 1743 in Verdun geboren en daar in 1794 gestorven, die het houtsnijwerk van de lambrizing van het bisschoppelijk paleis van Verdun vervaardigde. Hij werkte ook aan de kathedraal en aan de kerken van Bar-le-Duc, St. Mihiel en Ligny. Al deze operatieve bouwvakkers in zijn familie hebben mogelijk de grond gelegd voor de gevoeligheid van Dominique voor de symboliek van de vrijmetselarij.

Zijn moeder overleed waarschijnlijk tussen 1753 en 1759. In 1779 hertrouwde zijn vader," maar dat speelt zich allemaal af na zijn vertrek naar Leiden. Ondanks dat hij, na het overlijden van zijn zusjes, als enig kind overgebleven was werd Dominique monnik. Dat was op zich niet ongebruikelijk in zijn familie. Ene Paulo Dieudonné leefde eerst in de abdij van Moiremont," later in de benedictijner abdij van St. Martin in Huiron waar hij priester van de parochie werd." Een ander familielid, Simon Dieudonné, kreeg op 4 september 1756 zijn *Primam Tonsuram* en *Quattuor Minores Ordines*. Wat later is er ook een kapelaan Dieudonné in de parochie waar Dominique en zijn ouders leefden,"

Gedenkplaat bij het 25-jarig bestaan van de Leidse loge La Vertu. Kopergravure 1787. Coll. Gemeentearchief.

Op 24 januari 1747, net 16 jaar oud, trad Dominique in het benedictijner” klooster Saint-Vanne te Verdun in.” In die tijd werden de eerste wijdingen gewoonlijk in het eigen klooster gegeven door de abt. Dominique zal dus de *Primam Tonsuram* en *Quattuor Minores Ordines* wel daar gekregen hebben. Zijn volgende twee wijdingen kreeg hij in het klooster “Castriciis”. Waarschijnlijk is bedoeld “in Chatrice”, een dorp in het departement Marne, arrondissement St. Menehould, diocesis Chalons. Hier werd hij op 18 maart 1752 tot subdiaken en op 17 maart 1753 tot diaken gewijd. Hij wordt in de registers waarin dit vastgelegd is aangeduid als de benedictijner monnik Amandus, alias Dominicus, Dieudonné, van Saint-Vanne van Verdun.” Het klooster in Chatrice was augustijns, maar de wijdingen vonden daar plaats voor iedereen. Er waren Franciscanen, Dominicanen, Benedictijnen, enz. en de bisschop wijdde hen allen tegelijk, schijnt het. De data van zijn wijdingen tot subdiaken en diaken suggereren dat zijn volgende promotie, de priesterwijding, in maart 1754 te verwachten was. Maar op 26 september 1753 schrijft hij zich in aan de Leidse universiteit. En als hij op 15 februari 1754 overgaat tot het protestantisme heet het dat hij al zes maanden in Leiden verblijft,

wat ZOU duiden op zijn aankomst in Leiden medio augustus 1753. De registers waarin zijn toetreden tot het klooster in Verdun op 24 januari 1747 geregistreerd staat, bevatten om de paar jaar opgemaakte lijsten met mutaties van de bevolking van het klooster. De eerste lijst die volgt op die van 1747 is die voor 1753/56. Hier vinden we “f. Amandus Dieudonné” onder het hoofdje “Apostatae et fugitivi”. Het was toen deze lijst werd opgemaakt dus bekend dat hij een “afvallige en voortvluchtig” was.

Dat is interessant. Dieudonné zal het ze wel niet vanuit Leiden hebben laten weten. Veeleer lijkt mij dit een conclusie die in Verdun ter plaatse uit zijn verdwijning daar getrokken is. Maar dan is de aanduiding “afvallige” niet noodzakelijk gebaseerd op zijn toetreding tot de Waalse kerk. Mogelijk stond hij dus al veel eerder bekend als iemand met ketterse denkbeelden. Als dat zo is hebben we een motief voor zijn vlucht naar Leiden: hij wilde ergens heen waar de rooms-katholieke kerk in het algemeen en de Benedictijnen in het bijzonder zo min mogelijk invloed hadden. Dan was Leiden inderdaad een goede keus. Leiden was een protestants bolwerk zonder enige benedictijnse vestiging. Zijn inschrijving aan de universiteit voor theologie, zijn toetreden tot de Waalse kerk en zijn huwelijk met Jeanne Camroux komen dan in een heel ander licht te staan. Het zijn alle evenzovele middelen om zijn band met de rooms-katholieke kerk te verbreken, de macht van die kerk over hem te verminderen, en zich onder de protectie van de protestantse kerk te stellen. De vraag die dan overblijft is: hoe plausibel is het dat Dieudonné, een monnik uit het klooster van Saint-Vanne te Verdun, er ketterse ideeën op na hield?

Dat nu blijkt minder onwaarschijnlijk dan het in eerste instantie lijkt. Het is de bloeitijd van het jansenisme, een stroming binnen de rooms-katholieke kerk die qua ideeën in hoge mate protestants aandoet. De kerk bestreed het jansenisme bij vlagen meer of minder heftig, en in tijden waarin ze sterk vervolgd werden gingen vele jansenistisch gezinden tot het protestantisme over, in de hoop dat dat leefbaarder zou zijn. Diverse kloosters stonden bekend om hun jansenistische sympathieën. Saint-Vanne was daar één van. Bovendien was er in 1752 in het klooster een conflict ontstaan dat de kloosterlingen intern verdeelde.¹⁹ Eind 1753 kwam dit conflict openlijk naar buiten. Het ging om een gevecht tussen “lagere” leden van de kloostergemeenschap die opkwamen voor meer democratie, tegen de autoritaire leiders. Godefroy concludeert: “Het is interessant om te wijzen op deze democratische tendensen die, geloof ik, rechtstreeks afkomstig zijn van de jansenistische geest en die tenslotte in de inzichten waren doorgedrongen zonder daarmee een adhesie voor zijn dogmata te impliceren. De besmetting was onontkoombaar, en de geestelijken die hun superieuren, zoals Dom Barrois, aanvielen zijn

dubbel te excuseren.“” Namen van de betrokken lagere geestelijken noemt hij niet en het is me (nog) niet gelukt de archiefstukken waar hij zijn verslag op baseert te achterhalen. Wanneer echter Dieudonné daar toe behoorde zou dat niet alleen zijn vlucht verklaren, maar ook in lijn zijn met zijn affiniteit voor de vrijmetselarij, waar immers zoals bekend de idealen van vrijheid, gelijkheid en broederschap al vroeg vanzelfsprekend waren.

Hoe het hem gelukt is te ontsnappen blijft een raadsel. Saint-Vanne was een gesloten klooster waar zeker de lageren in rang de deur niet uit mochten. Toch was hij niet de enige die wist te vluchten; de registers vermelden meer namen in die rubriek. De onwaarschijnlijkheid dat hij voor zijn komst naar Leiden al vrijmetselaar was ligt overigens bij nader inzien meer in dit gesloten karakter van zijn klooster dan in zijn lidmaatschap van de rooms-katholieke geestelijkheid. Die laatste antithese dateert eigenlijk pas van de 19de eeuw. Van een loge in Verdun of omstreken in de tijd dat Dominicus daar verbleef is overigens geen spoor te vinden. Ook daarom is het onwaarschijnlijk dat hij al voor zijn vertrek uit het klooster vrijmetselaar was.

Verder wil ik nog van de gelegenheid gebruik maken om enkele kleinere aanvullingen te vermelden. Bij nader onderzoek bleek dat de kinderen van Dieudonné toch beiden al na enkele maanden gestorven zijn.²¹

Dan blijkt Jeanne Camroux “huysvr [ouw] van Dominicus Dieudonner” op 8 maart 1776 in het huurgraf No. 96 kerk van de Vrouwekerk pro deo begraven te zijn.²² De formulering wijst er op dat Dominicus op dat moment nog leefde en dat ze gewoon gehuwd samen in Leiden woonden. Bovendien blijkt uit de pro deo begrafenis dat ze arm waren. Dat verklaart mogelijk ook waarom hij niet in de Loge opduikt. Ook het beroep van Dominicus is vermeld: nog steeds taalmeester, net zo als toen ze trouwden. Wanneer ze naar Leiden teruggekeerd zijn blijft onduidelijk, evenals wat er daarna van Dominicus geworden is. Er is geen spoor van een attestatie, noch bij zijn terugkeer naar Leiden, noch bij zijn vertrek. Aangezien ze arm waren zullen ze de kerk niet de rug toegekeerd hebben. En gezien het ontbreken van gegevens over zijn begrafenis moeten we toch aannemen dat hij weer vertrokken is. Mogelijk had hij geen attestatie nodig toen hij naar Leiden terugkeerde omdat hij daar al bekend was. Als hij om dezelfde reden geen attestatie aanvraagde toen hij weer vertrok, betekent dat dat hij ook toen weer naar een plaats ging waar hij al eerder geweest was. Hij was toen Jeanne overleed pas 45 jaar en kan dus best hertrouwd zijn, wat wel vaker aanleiding tot een verhuizing vormt.

Ook in Amsterdam zijn geen gegevens over zijn begrafenis te vinden. Toch is er een aanwijzing dat hij mogelijk daarheen vertrokken is. In de archieven

van de Grand Orient de France, de Franse Grootloge van vrijmetselaren, bevindt zich een brief dd. 30 december 1810 “adresse a m[onsieur] Dieudonné, chez m[onsieur]. Borge(t) sur le Schaarpen plein no. 5 a Amsterdam”.“ Een tweede brief geeft dezelfde adressering.²⁴ Dominicus zou op dat moment 78jaar zijn. Dat kan. Er is ons op dat moment geen vrijmetselaar Dieudonné uit Amsterdam bekend uit de registers van de Nederlandse Orde, maar de loge St. Napoleon werkte dan ook onder de Franse Grand Orient. We zitten dan tenslotte op het hoogtepunt van de Franse tijd. Voor iemand als Dominicus Dieudonné was dat natuurlijk een tijd met grote economische mogelijkheden. Hij kan zijn positie daardoor aanmerkelijk verbeterd hebben. Enige documenten van de loge St. Napoleon uit die tijd bevinden zich in het archief van het Groot-Oosten. Daaronder ook ledenlijsten vanaf de oprichting in 1810. De ledenlijst van 1810 vermeldt Dieudonné niet als lid, maar wel Charles [Marie] Borget, “chirurgien-dentiste du Roi [Lodewijk Napoleon]” als Voorzittend Meester, en als “adresse invariable de la Loge: à Mr Dieudonné, chez Mr Borget sur le Schaapenplein [= Muntplein] No. 5 à Amsterdam”. Deze Dieudonné is dus kennelijk een privé secretaris van Borget, die als adres van de Loge kan optreden en dus toch ook wel vrijmetselaar geweest zal zijn. Nasporingen in het archief van het Groot-Oosten, het Gemeentearchief van Amsterdam en in het Koninklijk Huisarchief leverden echter helaas geen nadere informatie op over dit duo Borget-Dieudonné, behalve dat Borget op 11-7-1811, na de nodige onverkwikkelijkheden, zijn lidmaatschap van de loge St. Napoleon opzegt, evenals de huur van zijn huis, en kennelijk uit Amsterdam, waarschijnlijk zelfs uit Nederland vertrekt. Mogelijk is het vertrek van Lodewijk Napoleon uit Nederland hierop ook van invloed geweest. Waar ze gebleven zijn is onduidelijk. Ook heb ik helaas nergens een indicatie voor de voornaam van deze Dieudonné kunnen vinden, maar het zou in principe Dominicus geweest kunnen zijn.

De enige andere oprichter van “La Vertu” waarover sinds het verschijnen van het vorige artikel iets nieuws te melden valt is François d’Avoine. Hij blijkt niet in het Caecilia Gasthuis overleden te zijn, maar daar binnen drie maanden al weer uit ontslagen te zijn.” Hij sterft pas een kleine twee jaar later.

Tenslotte is het misschien zinvol om er op te wijzen dat de oprichters van “La Vertu”, voor zo ver dat tot nu toe na te gaan valt, eigenlijk allemaal “randfiguren van de maatschappij” waren. Zulks in tegenstelling tot het beeld dat door vrijwel alle andere Nederlandse loges in die tijd getoond wordt.

NOTEN

GAL = Gemeente-archief Leiden.

SA II = Stadsarchief van Leiden 1374 1816

1. *Leids Jaarboekje* 82 (1990) 748 1.

2. GAL, SA-11, 3476, "Register van de Roomsche priesters ende de Ordren over de bedieningh van de kerkelijke zaeken der voorsz. gemeente" incl. stukken betreffende aangelegenheden van de Rooms-katholieken 1730-1786.

3. Society of Genealogists, Document Collection sub Camroux, stamboom "compiled by Mr. A.V. Camroux", verder onderbouwd door Susan Minet: Register of the Church of the Artillery, Spitalfields, 1691-1786, Publications of the Huguenot Society of London XLII (1948) 51, 53, 59, 133.

4. NB! Jeanne is dus negen jaar ouder dan de op 14 januari 1731 geboren Dominicus Dieudonné.

5. GAL, Poortboek J, 28-6-1728 (f. 35v): "Jacques Camroux van Languedock, bakker, is op de getuigenisse van Pieter de Boix bakker & Dani [e] 1 dieu mede bakker als poorter dezer Stadt aangenomen op de 28Juni 1728".

6. De oudste, in Londen op 17 augustus 1716 geboren zoon Charles = "Carel Camrou bakkersknecht van Engeland is op de getuigenisse van Marinus Warijn, broodbakker, & Daniel Leijder lakcnwerker als poorter dcser Stadt aangenomen op den 16 maart 1742". GAL, Poortboek J (f. 83v). De in Londen op 25 februari 1724 geboren zoon Jacquesjr. = "Jacobus Camroux broodbakkerskn [echt], jongman van Leijden [(NB! fout dus, moet zijn van Londen)], wonende op de Oude Cingel vergezelt met Johanna Maria Thoma, zijn moeder wonende alsovooren, [gaat op 8-4-1752 in ondertrouw] met Magdalena de Haes jongedr. van Huijssen in Gelderland, wonende in de korte Agnietestraat, vergezelt met Christina de Haes haar Suster, wonende op de Hoijgragt".

7. Registres de la paroisse Saint Sauveur de Verdun: "L'an mil sept cent trente et un le quatorzieme de janvier est né et le quinzieme

baptisé Dominique Gls dc Nicolas Dieudonne maître menuisier et de Marguerite Flague son épouse qui a eu pour son parain Dominique fils de feu Jean Cousin vivant poudrier et pour marainc Ursule fille dc Christophe Dieudonné tante a l'enfant et qui ont signes avec nous".

8. "Nicolas Dieudonné fils de Christophe maître menuisier et de Jeanne Maugin x Marguerite Flager fille de Jean petit bouche et de Jeanne le Blanc".

9. Jeanne: * 22-12-1729, † 25-9-1730; Catherine: * 1-11-1731, † 14-11-1734; Jeanne Marie: * 6-6-1734, † 14-6-1734.

10. GG 202, *Compte des recettes et depenses de la paroisse de St. Pierre l'Angele pour 1767 presente le 7-8-1768 par François Joseph Goze, marchand, echevin synodal*, 57: "depense de 7 livres 10 sols, payes au sieur Dieudonnr, maître menuisier, pour avoir fait une porte au charnier du cimetiere, et de 40 livres payees a Dominique Cousin, maître maçon pour ouvrages faits audit charnier".

11. Registre de la paroisse de St. Sauveur: "Mariage de Nicolas Dieudonné veuf de Marguerite Flager avec Marguerite Lamberty tous deux de cette paroisse, le 9 fevrier 1779. Temoins du marie: Antoine Dieudonné son frere maître menuisier et J. Baptiste Barte maître menuisier". NB! Hij is dan 77. Er zijn geen kinderen uit dit huwelijk bekend.

12. Als zodanig komt hij voor in een document van 6-6-1735.

13. Als zodanig komt hij voor in een document van 1751.

14. Tussen 1784 en 1792.

15. D.w.z. van de congregatie van Saint-Vanne en Saint-Hidulphe.

16. Bibl. Municipale de Verdun, Ms. 513 "Capitula Generalia al anno 1717", lijst voor 1747 f. 83v: "Professi ab ultimo Capitulo" "S. Vitoni f. Amandus Dieudonne 24 Janvier 1747".

17. "le 18 mars 1752 ordination generale du sdmedi avant le dimanche de la Passion ad subdiaconatum ff[rère] Amandus Dieudonne Benedictus Sti Vitoiri virdunensis";

"le 17 mars 1753 ordination generale faite par Mgt de Grenoble les quatre temps -ad faerum diaconatus ordinem — Aman-dum alias Dominicum Dieu-Donné ordinis Sti Benedicti congregationis SS Vitonis et Hidulphi".

18. Ibid. f. 95.

19. Jean-E. Godefroy, *Les derniers Chapitres généraux de la Congrégation de Saint-Vanne*, Moines d'ancien Régime, Ligugé (Vienne) (1926) 14.

20. Ibid. 16.

21. Jacques/Jacobus: * 15-11-1755, † 19-1-

1756; Marie Anne: * 23-3-1738, † 13-5-1758.

22. GAL, Grafboek Huurgraven der Vrouwekerk VIII.27 f. 78. Impostregister op de begra-fenisson 7-3-1776.

23. Bibliothèque Nationale, FM2 564, Amsterdam, Chapitre St. Napoleon, f. 2.

24. Ibid. f. 96,

25. GAL., Archief van het Gasthuis, Nr. 56, "Het boek van uytgaan en sterven", 1726-1811 (achterin: ingekomen personen 1726-1811): "Den 3 January 1767 Is ingekoome Frans te fijn bij de week"; "Den 27 Maart 1767 Is Uijtge-gaan Franscois d'Avoine bij de week besteed".

REVOLUTIE IN LEIDEN

De twee omwentelingen van 1795

door

Kees Walle

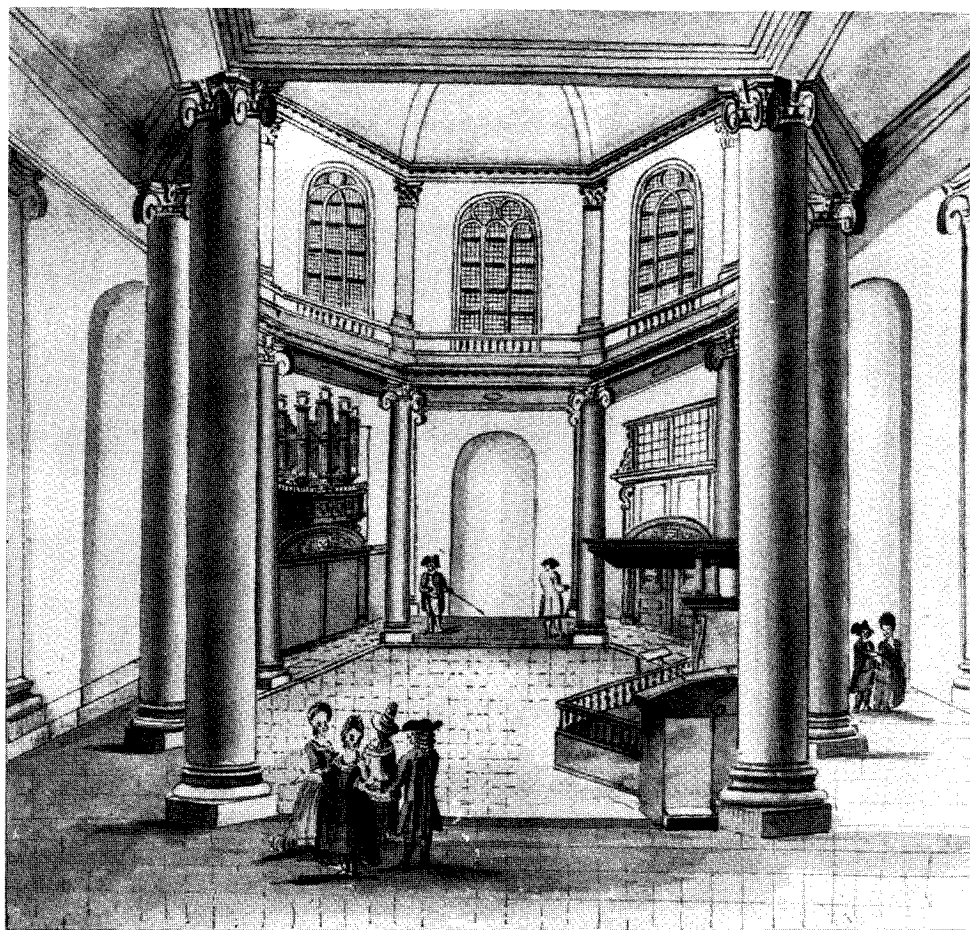
Over de Omwenteling van 1795 en de daarop volgende gebeurtenissen is minder geschreven dan men zou verwachten. Dat kan niet aan het onderwerp zelf liggen, want revolutie en oproer zijn in Nederland bepaald niet alledaags. Over die andere revolutie — de Opstand van de 16de eeuw — puilen de boekenkasten trouwens uit. Niet voor niets merkt de historicus Simon Schama op dat het lijkt alsof de Nederlandse geschiedenis op 19 januari 1795 tegelijk met haar stadhouder in ballingschap is gegaan, om pas na achttien jaar weer terug te keren.' Soms kan overdrijving goed helpen om een kritisch oordeel onder woorden te brengen.

Met de Leidse geschiedschrijving over dit onderwerp is het nog treuriger gesteld. In de nationale historiografie wordt er nog gepolemiseerd, maar op lokaal niveau is er — afgezien van wat verspreide bijdragen — weinig meer dan wat P.J. Blok ons vijfenzeventig jaar geleden in zijn *Geschiedenis eener Hollandsche Stad* heeft nagelaten."

Dat is opmerkelijk, want het bronnenmateriaal is in overvloed aanwezig en gemakkelijk toegankelijk. Met de Omwenteling begint immers een periode van openbaar bestuur, zodat de onderzoeker kan putten uit de ruim van bijlagen voorziene notulen van de Provisionele Raad en de sinds 1796 optredende Municipaliteit. Ook de bewaard gebleven verslagen van de vele Comité's bieden genoeg invalshoeken voor een paar flinke studies.

Gevoelens van triomf en bitterheid

Maar in dit artikel wil ik mij beperken tot de beantwoording van één vraag: hoe werd in Leiden de Omwenteling tijdens de eerste maanden door haar inwoners begroet? Daarbij gaat het mij niet om de drukte rond de Vrijheidsboom of het officiële vlagvertoon bij de binnenkomst van de Franse troepen. Deze berichten zijn als sfeertekening interessant, maar zeggen onvoldoende

Interieur van de Marekerk, waar de eerste burgervergaderingen in 1795 plaats vonden. Tekening Jacob Timmermans eind 18de eeuw. Coll. Gemeentearchief.

over de gevoelens van de ruim dertigduizend Leidenaars. Voor hoevelen was de 19de januari werkelijk een dag van triomf of juist van bitterheid? Van de heftige partijchap tussen patriotten en prinsgezinden weten we voldoende en over de leiders van beide kampen zijn we ook goed ingelicht." Maar hoe reageerde het overgrote deel van de Leidse bevolking op de Omwenteling?

Wat weten we eigenlijk wel? In de gangbare geschiedschrijving wordt vaak het beeld opgeroepen van een Omwenteling die hoofdzakelijk op Franse bajonetten steunde en alleen bijval oogstte van een kleine patriotse minderheid. Nog in 1950 schreef *Elseviers Weekblad* over de patriotten als 18de-eeuwse NSB-ers. Door toedoen van latere publikaties is dat beeld bijgesteld, maar met de kans dat de Omwenteling door veel grotere bevolkingsgroepen is ondersteund wordt nog altijd weinig rekening gehouden.

“ . . . ten getale van 1000 man gewapend . . . ”

De gedachte aan die mogelijkheid kwam bij mij op, toen ik bij het lezen van Bloks beschrijving van de Omwenteling werd getroffen door een korte passage. Uit zijn verhaal blijkt dat het op zondag 18 januari al de hele dag onrustig was op straat. Feitelijk werd in de nacht van 18 op 19 januari de macht overgenomen: “*De Patriotten, thans zelf ten getale van 1000 man gewapend, bezetten de poorten en andere posten, luidden in het holle van den nacht de stadsklok en bevalen bij aflezing algemeene ontwapening [. . .]*”⁴ Dat is nogal wat: duizend gewapende mannen op een totale volwassen mannelijke bevolking van pakweg negenduizend zielen die tijdens barre weersomstandigheden – want het vroom dat het kraakte – actief optraden. Van enige Franse ondersteuning was geen sprake, omdat de soldaten van Pichegru pas enkele dagen later arriveerden. Het feit dat Leiden de eerste Nederlandse stad was waar de “Bataafse Vrijheid” zegepraalde, kan dus niet op een toeval berusten. De patriotse partij in Leiden was kennelijk zo sterk en zelfverzekerd, dat men het niet nodig vond om de komst der Fransen af te wachten. Nog dezelfde dag koos een in de Marekerk bijeengestroomde menigte een Provisionele d.w.z. voorlopige Raad die de stad voor één maand zou besturen.’

De regeling van het kiesrecht

Een langer mandaat was niet gewenst, omdat men inzag dat de haastig bijeengeroepen volksvergadering in de Marekerk niet representatief was voor de kiesgerechtigde burgerij. Maar wie waren er nu eigenlijk stemgerechtigd? Het inmiddels ingestelde Comité ter Regeling van de Grondvergaderingen krijgt opdracht om zo spoedig mogelijk een voorstel te doen. Op 8 februari

*Portret van Jacob George Hieronymus
Hahn. Ets naar C.H. Hodges 1795.
Coll. Gemeentearchief.*

komt de kwestie ter sprake. Men wenst het kiesrecht toe te kennen aan alle mannelijke inwoners ouder dan 18 jaar. Vrouwen, maar ook armbedeelden en zij die zogenaamde herendiensten verrichten (dus werkzaam zijn als huisknecht, koetsier e.d.) worden uitdrukkelijk van het kiesrecht uitgesloten, evenals de voormalige leden van de nu verboden orangesociëteiten en zij die na 1787 – het jaar van de orangistische staatsgreep – zitting hadden in het stadsbestuur.⁶

Het is jammer dat de notulen wel de besluiten vermelden, maar niet de overwegingen die daartoe hebben geleid. Onder de bijlagen bevindt zich echter een drukwerkje uit 1793, geschreven onder het pseudoniem “*Vrijhart*” en getiteld “*Aan het Volk van Nederland over de Waare Constitutie*”. Mogelijk is dit pamflet als een soort handleiding bij de discussie gebruikt, zodat wij toch iets weten over de wijze waarop men het kiesrechtvraagstuk in die dagen benaderde.

Over het vrouwenkiesrecht: “[...] Zonder eenigen grief toe te brengen aan de beoorlyke Sexe, voor wier *verstandelyke* en *zedelyke* hoedanigheden ik betuig de hoogste achting te hebben, mogen wy *deezee*, als staande onder het opzicht en de bescherming der mannen, in de plaats hebbende gesteldheid der *Maatschappyy*, in de eerste plaats excuseeren van allen rechtstreeksche invloed op de verkiezing van Volksvertegenwoordigers [...]” Zoals bekend heeft het na deze uitspraak nog 125 jaar geduurd eer men tot andere inzichten kwam.

Ook meent de schrijver dat het niet juist is om de joden het stemrecht toe te kennen: “[. . .] De *Jooden* kunnen niet worden toegelaten omdat zy eene afzonderlyke Natie uitmaaken, nu wel verspreid over den *geheelen* aardbodem, maar eigenlijk thuis behoorende in Palestina, hun Vaderland, uit welk hunne voorouders *verdreeven* of uitgeweeken zyn. Zy beschouwen zich zelfs als zodanig, doen zich zodanig voor, verkeerden hier en in andere Landen als vreemdelingen, *terwyl* zy zich zorgvuldig wachten hun door het *huwelyk* met andere Natiën te vermengen. Zy *behooren* derhalven ook als een afzonderlyke Natie aangemerkt te worden, aan welke Inwooning vergund is, maar *geenzins* als een deel van het Volk van Nederland [. . .]”

Kennelijk wordt deze opvatting niet gedeeld, want met betrekking tot het stemrecht is in Leiden nooit onderscheid gemaakt tussen joden en niet-joden. In 1796 hebben de Leidse vertegenwoordigers binnen de Nationale Vergadering zich zelfs met succes ingespannen voor de burgerlijke gelijkstelling van het joodse bevolkingsdeel.”

Tenslotte dienen de ter stemming opgeroepen burgers, alvorens zij het kiesrecht verwerven, een verklaring af te leggen. Daardoor stemde men in met de bestuursvorm, zoals die op 31 januari 1795 door de Representanten van het Hollandse Volk was gepubliceerd: “[. . .] afziende van het vorig en alle verder bestuur welke niet op den gronden van *Vrijheid en Gelijkheid* gevestigd is [...]”. De bedoeling van deze verklaring was duidelijk. Natuurlijk wilden de patriotten verhinderen dat de verslagen Oranjepartij de verkiezingen zou gebruiken om haar verloren machtspositie te herstellen.

Geen kiesrecht voor de “gealimenteerden”

Afgezien van veel armbedeelden waren er nog andere bevolkingsgroepen die met de Oranjepartij sympathiseerden en met lede ogen de gebeurtenissen aanzagen. Onder hen waren de gereformeerde predikanten de belangrijkste tegenstanders. De bevoorrechte positie van de grote volkskerk was immers in het geding en door hun ambt hadden de predikanten veel invloed op

hun omvangrijke, maar grotendeels arme kudde. Vanzelfsprekend was het optreden van de gereformeerde leraren de patriotten een doorn in het oog. Joost van Romswinkel, die tijdens de manifestatie op 19 januari de feestrede uitsprak, vergat dan ook niet om hen – zonder ze rechtstreeks te noemen – fel te bekritisieren.” Het nieuwe stadsbestuur poogde vervolgens sympathie te winnen door op 26 januari een extra collecte uit te schrijven. De opbrengst (f 6.381,-) was bestemd voor de armen van alle gezindten.“

Maar tegelijk maakten de patriotten een belangrijke fout door de enorme groep armbedeelden van het kiesrecht uit te sluiten. Sterker nog: toen er op 16 februari bedeeden (*“gealimenterden”*) in de Burgervergadering werden gesignaleerd, besloot de Provisionele Raad om ze voortaan uit de Marekerk te weren.” Uit deze mededeling kunnen twee conclusies worden getrokken. Enerzijds wordt duidelijk dat er bedeeden waren die -wellicht als sympathisanten van de Omwenteling – bij de gebeurtenissen betrokken wilden worden, anderzijds dat de patriotse leiders door dat niet toe te staan, zich van een grote bevolkingsgroep isoleerden.

Door dergelijke berichten wordt het burgerlijk karakter van de Omwenteling – ook in Leiden – nog eens geaccentueerd. Weliswaar zou in oktober 1795 worden voorgesteld om het kiesrecht te verruimen door een onderscheid te maken tussen tijdelijk en langdurig bedeeden.⁴ Maar toen was de belangstelling voor de nieuwe orde al verminderd en de Omwenteling, als gevolg van het Franse optreden en de toenemende misère, reeds in diskrediet geraakt.

De raadsverkiezingen van 18 februari 1795

De eerste georganiseerde raadsverkiezingen vonden plaats op 18 februari 1795. Daarbij hanteerde men de volgende procedure: naar Frans voorbeeld functioneerden de 191 Leidse buurtcorporaties als grondvergaderingen. Met behulp van de buurtboeken¹³ – een nogal primitief bevolkingsregister – werden kiezerslijsten gemaakt, met dien verstande dat de namen van de bedeede mannelijke inwoners werden weggelaten. Vervolgens werden de kiezers buurtgewijs opgeroepen om ter stemming te verschijnen. Tijdens deze bijeenkomst werd eerst aangetekend wie wel en niet aanwezig waren. Vervolgens werd de reeds gememoreerde Verklaring afgenomen. Degenen die de Verklaring niet wensten af te leggen kregen de gelegenheid om het lokaal te verlaten. Tenslotte kwam men toe aan de eigenlijke verkiezing, waarbij de aanwezigen werden geacht om veertig namen te noemen van hen die men het meest geschikt achtte om als raadsleden en openbaar aanklager (de opvolger van de voormalige schout) op te treden.”

Het per buurt opgezette kiezersregister is bewaard gebleven, zodat nog steeds kan worden nagegaan wie van de ter stemming opgeroepen burgers het aangeboden kiesrecht werkelijk effectueerden.” Deze bron is natuurlijk hoogst interessant. De tegenstanders van de Omwenteling kwamen immers niet ter stemming ofweigerden – wanneer zij toch verschenen -de Verklaring af te leggen. De kans dat niet-stemmers politiek ongeïnteresseerd waren is nogal theoretisch, omdat de turbulente gebeurtenissen weinig ruimte boden voor onverschilligheid.

Kiezerslijsten en volkstelling

Zoals eerder opgemerkt waren de armbedeelden van stemming uitgesloten en hun namen staan dus niet op de kiezerslijsten vermeld. In december 1795 vond er echter een eveneens per buurt georganiseerde volkstelling plaats,“ waarbij een onderscheid werd gemaakt tussen mannelijke inwoners jonger en ouder dan veertien jaar. Door beide bronnen in een vergelijking op te nemen, kan men dus op vrij eenvoudige wijze voor alle 191 gebuurten afzonderlijk berekenen, hoevelen vanwege sexe of bedeling van het kiesrecht waren uitgesloten. Maar óók kunnen wij nagaan, wie van de mannelijke overblijvers – dus de ter stemming opgeroepen burgers die nog altijd bij naam en toenaam kunnen worden achterhaald – de Verklaring wel of niet hebben afgelegd. Dat laatste is veelzeggend over hun politieke opvatting van dat moment.

Het maken van een precieze berekening wordt bemoeilijkt door drie factoren. Allereerst vonden de verkiezingen in februari plaats, terwijl de volkstelling in december werd gehouden. Ten tweede is het jammer dat tijdens de volkstelling het mannelijk leeftijdsonderscheid bij veertien jaar valt, terwijl in het kiezersregister alleen degenen van achttien jaar en ouder worden vermeld. Ik meen echter dat deze incongruenties geen werkelijk bezwaar zijn. Wat betreft het verschil in tijdstip tussen verkiezingen en volkstelling is het zeker dat de bevolkingssamenstelling in tien maanden nauwelijks kan zijn veranderd. Met betrekking tot het gesignaleerde leeftijdsprobleem kan worden opgemerkt dat de mannelijke leeftijdsgroep tussen de veertien en achttien jaar niet groot was. Maar veel belangrijker is dat deze onnauwkeurigheid in de vergelijking ruimschoots wordt gecompenseerd omdat deze leeftijdsgroep in bijna alle buurten voorkwam. Een derde onbekende factor is het aantal mannelijke huisbedienden. Die waren immers ook van verkiezingsdeelname uitgesloten. Het is echter vrijwel zeker dat alleen inwonende bedienden het stemrecht werd ontzegd,” terwijl op grond van eerder onderzoek kan worden vastgesteld dat deze beroepsgroep vrij klein was.¹⁸

Veel steun voor de Omwenteling

Blijkens de volkstelling van december 1795 telde Leiden 30.955 zielen, waarvan 9.421 (30,4%) mannelijke inwoners van veertien jaar en ouder. Van deze bevolkingsgroep waren 5.438 (57,7%) personen potentieel kiesgerechtigd en werden dus ter stemming opgeroepen. De minderheid van 3.983 personen (42,3%), die bij voorbaat van het kiesrecht was uitgesloten, bestond voor het grootste deel uit armbedeelden en voor een kleiner deel uit de mannelijke leeftijdsgroep 14-18-jarigen plus nog wat huisbedienden. Deze cijfers zijn veelzeggend over de heersende armoede. Overigens is het hoge aantal armbedeelden nietverrassend, want door de barre winter van 1795 en de maatschappelijke onrust was de economische stagnatie en werkloosheid verergerd.”

Van de 5.438 mannen die ter stemming waren opgeroepen verwierpen 3.177 (58,4%) personen het werkelijke kiesrecht door de Verklaring af te leggen. Dit cijfer kan worden beschouwd als een politieke graadmeter. Daaruit kan worden geconcludeerd dat een meerderheid van de volwassen mannelijke bevolking die niet afhankelijk was van het armhuis, instemde met de nieuwe bestuursvorm. Tijdens de februariverkiezingen ontmoette de Omwenteling in Leiden dus bij zeer velen een goed onthaal of genoot de wisseling van de wacht tenminste ‘het voordeel van de twijfel.

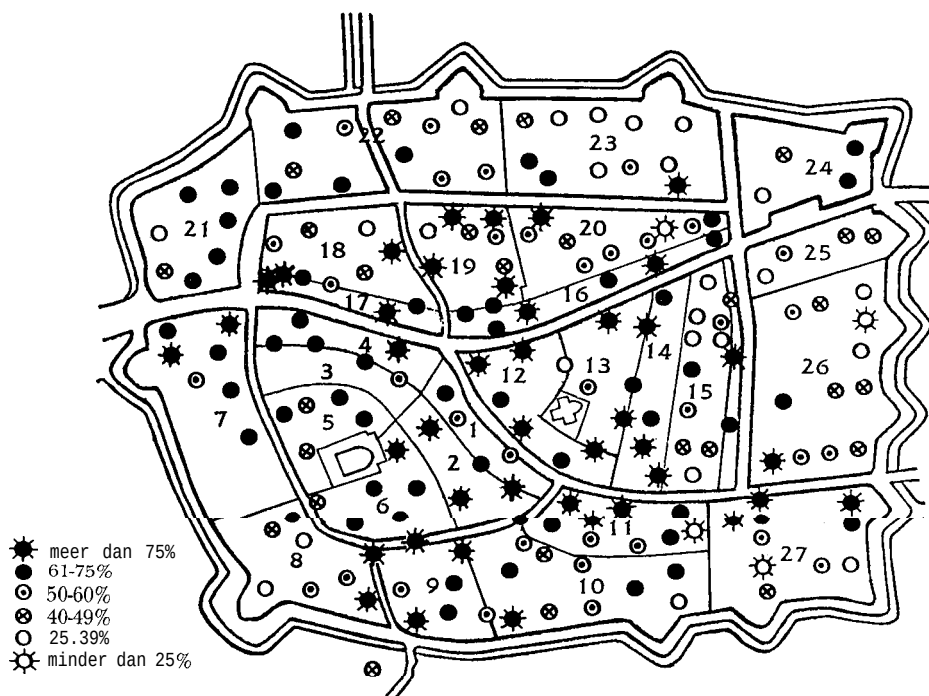
De 3.177 stemgerechtigde burgers vormden 10,3% van de totale Leidse bevolking. Naar onze maatstaven is dat weinig, maar daarbij moeten we ons realiseren dat tijdens de hele 19de eeuw het aantal stemgerechtigden voor de raadsverkiezingen procentueel lager was. Pas bij de verkiezingen in 1912, dus vrij kort voor de invoering van het algemeen kiesrecht, werd het percentage van februari 1795 geëvenaard.”

Arme en rijke buurten

Omdat zowel de kiezerslijsten als de volkstellingscijfers van de 191 gebuurten bewaard zijn gebleven, kan de vergelijking op zeer kleinschalige wijze in beeld worden gebracht.

Kaart 1 toont het verschil tussen het aantal opgeroepen mannen per buurt. De zwarte en met een zwarte asterisk gemerkte buurten telden een hoog aantal potentiële stemgerechtigden, terwijl in de witte en met een witte asterisk aangegeven buurten velen woonden die bij voorbaat van het kiesrecht waren uitgesloten. In de met een punt gemerkte buurten komt de ter stemming opgeroepen bevolking overeen met het stedelijk gemiddelde. Feitelijk brengt deze kaart vrij nauwkeurig de scheiding tussen welstand en armoede in beeld. De “betere” buurten concentreren zich vooral tussen Breestraat en

Kaart 1: Percentages opgeroepen mannen van 18 jaar en ouder t.o.v. de mannelijke bevolking van 14 jaar en ouder in 1795. Het stedelijk gemiddelde bedroeg 57,72%.

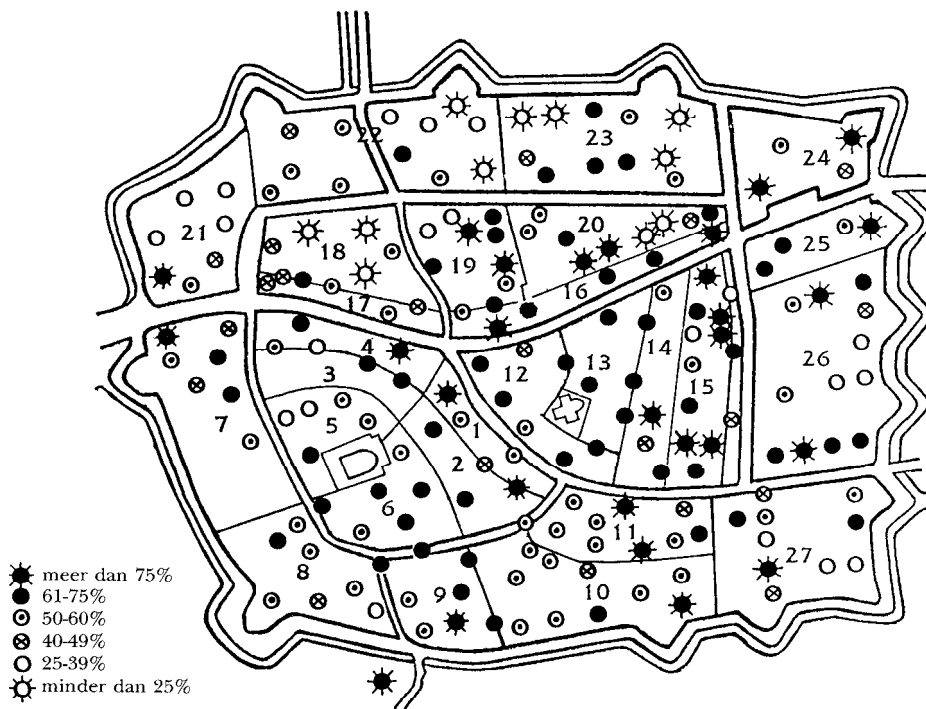

Rapenburg, de Vliet, aan en tussen beide Rijnarmen (uitgezonderd de Middelste- en Uiterstegracht), de Haarlemmerstraat, Oude Vest, Oude Singel, Herengracht en het Utrechtse Veer. De arme buurten zijn vooral te vinden ten noorden van de Langegracht, Oranje- en Waardgracht en het uiterste zuidwesten en zuidoosten van de stad. Een uitzondering moet worden gemaakt voor de buurt aan de westzijde van de Hooglandsekerkgracht waar zich het Weeshuis bevond. Deze buurt was bepaald niet arm, maar de aanwezigheid van veel jonge bewoners drukte natuurlijk haar stempel op het percentage van de ter stemming opgeroepen burgers.

Politieke gezindheid

Kaart 2 geeft een beeld van de politieke gezindheid. De opgeroepen, poten-

Kaart 2: Percentages stemgerechtigden t.o.v. de opgeroepen voor de raadsverkiezingen van 18 februari 1795. Het stedelijk gemiddelde bedroeg 58,42%.

tiel stemgerechtigde bevolking moest immers om het kiesrecht te effectue- ren nog de Verklaring afleggen. In de zwart gemerkte buurten wordt massaal gestemd, terwijl in de witte buurten de opkomst laag is.

Ook hier volgen de met een punt aangegeven buurten het stedelijk gemid- delde. Het is opmerkelijk dat veel inwoners van relatief arme buurten die toch voor het stemrecht in aanmerking kwamen, hiervan afzagen.

Zij kwamen dus niet ter stemming of weigerden de Verklaring af te leggen. In veel arme buurten heerste kennelijk een overwegend anti-patriotse gezind- heid en daarmee wordt een gangbaar beeld bevestigd. De omgeving Middel- ste- en Uiterstegracht vormt hierop een uitzondering. In de rijke en minder armoedige buurten was daarentegen sprake van een hoge(re) opkomst. De belangstelling was vooral groot in de Haarlemmerstraat, langs en tussen de beide Rijnarmen, de Herengracht en de omgeving van de Vliet, waar vooral

de sociale middengroepen woonden. Toch zijn er opvallende uitzonderingen, zoals in de driehoek Rapenburg - Langebrug - Pieterskerkhof en in de omgeving van de Steenstraat. Hoewel in deze buurten een groot percentage potentiële stemgerechtigden woonde, bleef een flink aantal van hen thuis.

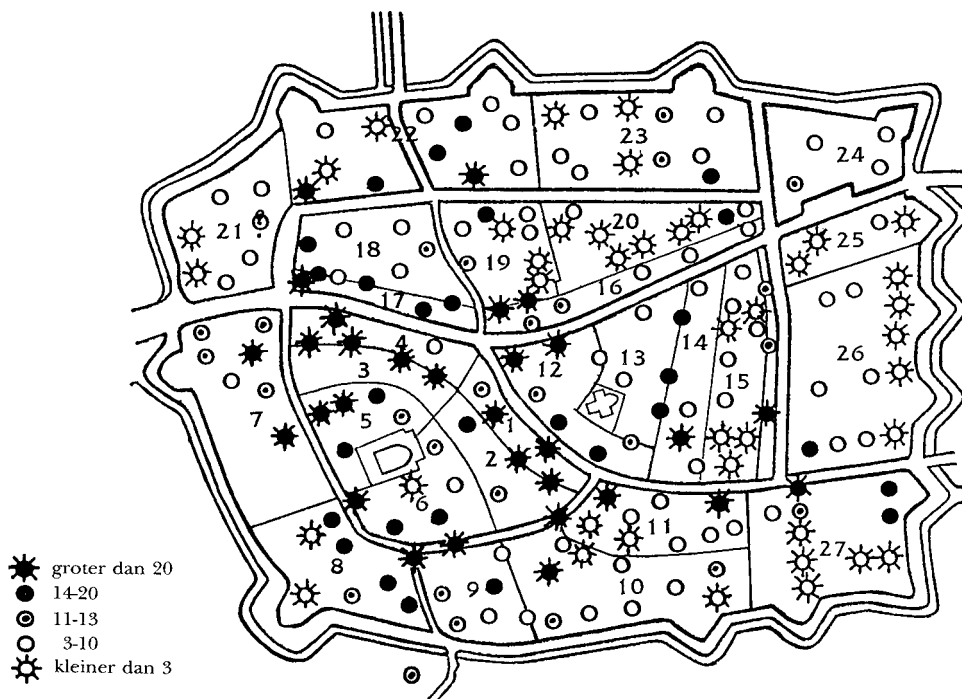
De inzameling van hemden

Tijdens de februariverkiezingen werden er ten behoeve van de haveloze Franse troepen hemden ingezameld. In totaal werden via de buurtcorporaties 4.390 van deze kledingstukken bijeen gebracht.” Het is interessant om de motieven van de gevers en de niet-gevers te onderzoeken. Waren het vooral politieke redenen om de actie wel of niet te ondersteunen, of speelden andere factoren zoals welstand en humanitaire overwegingen een rol? Daarvan kunnen wij ons een beeld vormen door eerst te berekenen hoeveel hemden er per bewoner in iedere afzonderlijke buurt werden gegeven. Vervolgens moet deze uitkomst worden vermenigvuldigd met de bijeengetelde percentages van de twee categorieën niet-stemgerechtigden, namelijk de van de verkiezingen uitgesloten bevolking en degenen die om politieke redenen afzagen van het kiesrecht, zodat een getal ontstaat dat kan worden vergeleken met het stedelijk gemiddelde.²² Gesteld dat volgens deze berekening het getal van een rijke en patriotsgezinde buurt (dus met weinig niet-stemgerechtigden) gelijk zou zijn aan dat van een arme, anti-patriotse buurt (met veel niet-stemgerechtigden), dan is het duidelijk dat welstand en politieke gezindheid nauwelijks een rol hebben gespeeld bij het wel of niet ondersteunen van de actie. Gesteld dat dit wel het geval zou zijn, dan moet de uitkomst een afspiegeling zijn van de verkiezingsdeelname (en dus van de politieke gezindheid) in de diverse buurten (zie *kaart 2*).

Uit vergelijking van *kaart 1* en *kaart 3* blijkt in ieder geval dat welstand een doorslaggevende rol speelt. Vooral in de rijke buurten aan en tussen de Breestraat en het Rapenburg, het westelijk deel van de Haarlemmerstraat en enkele andere hoofdstraten wordt gul gegeven. Maar in de armere buurten rond de Middelste- en Uiterstegracht, Zuidsingel en in Maredorp met nochtans veel stemgerechtigden, is de opbrengst pover. In een klein aantal als “arm” vermelde buurten worden zelfs in het geheel geen hemden ingezameld.

Of en in hoeverre er politieke motieven meespeelden om de actie wel of juist niet te ondersteunen is moeilijker aantoonbaar. Maar er zijn geen aanwijzingen dat de patriotse buurten bij het geven van hemden opvallend voorop liepen. Want ook in de rijkere buurten waar om politieke redenen minder

Kaart 3: Getallen voor de verhouding van de opbrengst van de ingezamelde hemden voor de Fransen in februari 1795 tot de opgekomen stemgerechtigden. Het stedelijk gemiddelde is 12.

belangstelling bestond voor het kiesrecht (bij de Pieterskerk, het westelijk deel van de Haarlemmerstraat en de Oude Singel) werden veel hemden ingebracht. Daarentegen zijn er ook enkele gegoede buurten die niet of nauwelijks boven het stedelijk gemiddelde gaven. Een voorbeeld is het *Palsgraafschap aan de Rijn*. Deze buurt achter het stadhuis, bovendien een patriots bolwerk bij uitstek, komt maar net aan het stedelijk gemiddelde.

Dat individuele welstand een belangrijke voorwaarde was om de actie te ondersteunen is niet verrassend. Opmerkelijk is wel dat bij de meeste gevers geen politieke, maar kennelijk humanitaire beweegredenen de boventoon voerden.

Deze constatering sluit aan bij de schaarse berichten die getuigen van medelijden met de uitgeputte *sans culottes* die vanaf 21 januari de stad overstroomden. Zelfs een verbeterd anti-patriotse dagboekschrijver is onder de

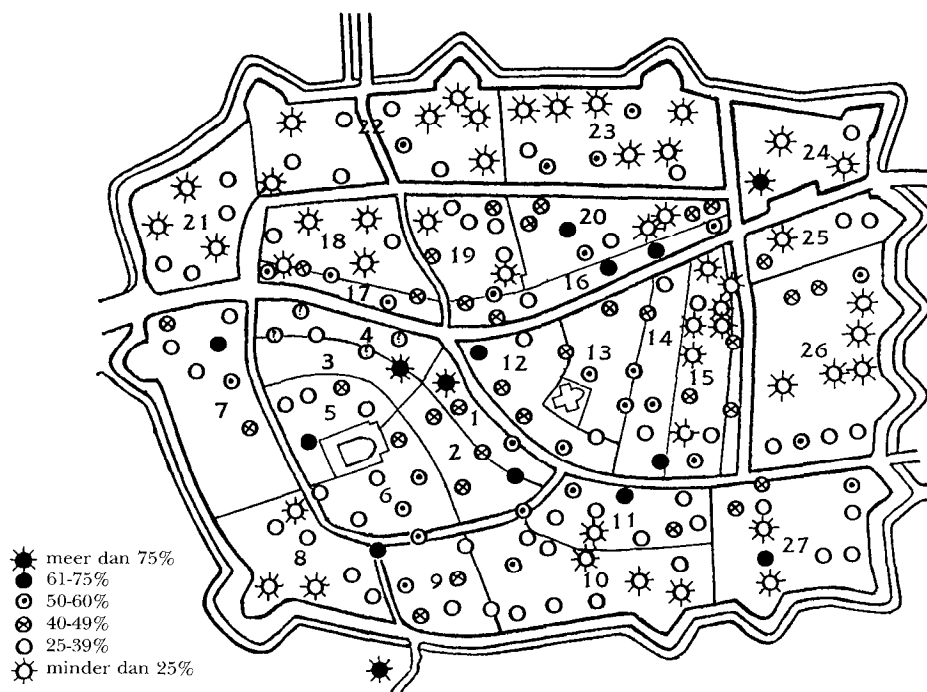
indruk en noteert: “[...] *al de Franb en zdimen aan de Hoogewoertspoort in zag komen waren naakt, geen brok broek aan hun gal, barrevoets, sommigen een brok kiel of een, brok deken om hun bast, het is ongelooflijk en het is doch waarachtig; hoe het volk het in zulk een bittere koude en vorst heeft kunnen houden, ging het verstand te boven [...]*”²³

De meivervkiezingen

Het mandaat van de op 18 februari 1795 gekozen Raad was eveneens van korte duur. Na nog geen drie maanden, op 11 mei, vonden opnieuw verkiezingen plaats. Kennelijk vond men het bijeenroepen van de kiezers en het mondeling afnemen van de Verklaring te omslachtig. Daarom werd besloten om de Verklaringen te laten ondertekenen. De daarvoor bestemde formulieren werden onder de (potentiële) stemgerechtigden door de buurtbesturen verspreid en weer ingezameld. De per buurt gebundelde en ondertekende Verklaringen zijn bewaard gebleven, zodat ook voor deze verkiezingen kan worden nagegaan aan wie en hoeveel personen het stemrecht werd toegekend.” Na telling blijkt dat er sprake is van een aardverschuiving. Zoals gezegd stelden in februari 3.1777 Leidenaars prijs op het stemrecht, maar bij de meivervkiezingen waren dat er nog slechts 1.228! Ten opzichte van het aantal stemgerechtigden in februari duikelde het percentage dus van 58,4 naar 22,6. Ten opzichte van het Leidse inwonersaantal daalde de verkiezingsdeelname van 10,3 tot 4,0%. In werkelijkheid zijn de cijfers van de meivervkiezingen een fractie hoger, want van vier buurten ontbreken de gegevens.”

Natuurlijk is het onmogelijk dat in zo'n korte periode het leger van armbedeelden zo snel is gegroeid, zodat minder mensen voor het stemrecht in aanmerking kwamen. Bovendien was de barre winter van 1795 voorbij en daarmee ook de periode van “seizoenswerkloosheid”. Er zijn ook geen aanwijzingen dat de criteria om het stemrecht te verwerven intussen waren verscherpt. Het kan niet anders dan dat honderden kiezers “met hun voeten stemden” en het massaal lieten afweten. De reden daarvan was dat de ontevredenheid met de dag groeide. Grote groepen Leidenaars begonnen in te zien dat het resultaat van de Omwenteling geen vrijheid was, maar een Franse bezettingsmacht met gedwongen inkwartiering, confiscaties en stapels waardeloze assignaten die de stedelijke economie ontwrichtten. Belangrijk was vooral dat het “één partij-systeem” een alternatief onmogelijk maakte. Deelname aan de verkiezingen kwam neer op legitimatie van de nieuwe bestuursvorm en instemming met de Franse aanwezigheid. Door van het stemrecht af te zien greep men de mogelijkheid aan om tegen de gang van zaken te protesteren.

Kaart 4: Percentages stemgerechtigden t.o.v. de opgeroepen voor de raadsverkiezingen van 11 mei 1795. Het stedelijk gemiddelde bedroeg 22,60%.

Kaart 4 (waarvan de legenda met die van kaart 2 overeenkomt) is in dat verband veelzeggend. In slechts vijftien – met zwart en een zwarte asterisk gemerkte -buurten bedraagt het aantal stemgerechtigden (lees: de opkomst) meer dan 60%. Deze patriotse bolwerken kunnen worden gelokaliseerd aan weerszijden van de Maarsmansteeg, de Hoogstraat, een deel van de Haarlemmerstraat en bij de Haven (waar veel katholieken woonden),“ Rapenburg, Nieuwe Rijn en Hogewoerd. Ook in de buiten de Koepoort gelegen *Blekers*-buurt wordt nog druk gestemd.

Samenvatting

De Omwenteling van 19 januari 1795 is in Leiden vrij massaal ondersteund. De Leidse patriotten behoefden de komst van de Franse interventiemacht niet af te wachten om de oude stadsregering te verwijderen.

Het in de weken daarna ingevoerde kiesrecht was gebaseerd op een aantal criteria. Alleen mannelijke inwoners van achttien jaar en ouder konden het actieve kiesrecht verwerven, mits zij in staat waren om in hun eigen levensonderhoud te voorzien. Vrouwen en armbedeelden werden bij voorbaat van het kiesrecht uitgesloten, evenals degenen die herendiensten verrichten of lid waren geweest van de voormalige orangesociëteiten.

Tenslotte waren de potentiële kiezers pas werkelijk stemgerechtigd, wanneer zij uitdrukkelijk verklaarden het met de nieuwe bestuursvorm eens te zijn. Niemand werd op religieuze gronden van het kiesrecht uitgesloten en dat gold ook voor de joodse Leidenaars.

Overigens waren de beperkingen om voor het kiesrecht in aanmerking te komen kleiner dan in de 19de eeuw.

Voor de raadsverkiezingen van 18 februari 1795 was een vrij grote belangstelling. Een meerderheid, namelijk 58,4% van de ter stemming opgeroepen Leidenaars verwierf het kiesrecht door de Verklaring af te leggen en nam aan de verkiezingen deel. Daaruit kan worden geconcludeerd dat een groot deel van de volwassen mannelijke bevolking de Omwenteling met instemming begroette. In veel arme buurten, vooral in de 17de-eeuwse stadsvergrotingen, blijkt dat de ter stemming opgeroepen inwoners minder prijs stelden op het kiesrecht.

Deze verkiezingen vielen vrijwel samen met een actie die ten doel had om hemden in te zamelen voor de Franse troepen. In de gegoede buurten werden veel kledingstukken bijeen gebracht, ook daar waar men om politieke redenen minder prijs stelde op het stemrecht. Daarentegen was het resultaat in de arme buurten kleiner, maar ook in sommige uitgesproken patriotse buurten waar de belangstelling voor het kiesrecht groot was. Daardoor bestaat de indruk dat de hemdenactie hoofdzakelijk werd ondersteund door relatief welvarende burgers, die vooral door humanitaire en niet zozeer door politieke beweegredenen werden geïnspireerd. Daaruit kan worden afgeleid dat de Franse aanwezigheid op dat moment door velen nog niet als een vijandige bezettingsmacht werd gezien.

De raadsverkiezingen van 11 mei zorgden voor een politieke aardverschuiving. Veel Leidenaars bleken niet meer warm te lopen voor het kiesrecht.

Het percentage stemgerechtigden c.q. deelnemers aan de verkiezingen daalde van 58,4 tot 22,6. Ten opzichte van de totale bevolking daalde het percentage van 10,3 tot 4,0. De oorzaak van dit lage – en later nòg lagere – aantal stemgerechtigden kan worden verklaard als een reactie op de politieke en maatschappelijke ontwikkeling van dat moment. De Omwenteling van januari 1795 had in enkele maanden tijd voor de meeste Leidenaars haar glans verloren. Wat dat betreft kunnen de meilverkiezingen met recht als een “tweede Omwenteling” worden getypeerd.

NOTEN

Tenzij anders vermeld wordt voor de bronvermelding verwezen naar R.C.J. van Maanen, *Inventaris van het stadsarchief van Leiden 1574-1816* (GAL, SA II) of naar de bibliotheek van het Leidse gemeentearchief (GAL, Bibl.)

1. Simon Schama, *Patriotten en Bevrijders* (Uitg. Agon 1987) 41.
2. P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad* 111 (Den Haag 1916) 386 en IV, 28 e.v.
3. Voor wat betreft de personalia van de belangrijkste patriotsc leiders verwijs ik naar R.C.J. van Maanen, “Leidse Patriotten 1787-1795”, in: *Regionaal-historisch tijdschrift Holland* (1987) 246-258.
4. Blok 11, 386. Het is jammer dat Blok heeft verzuimd om zijn bron te vermelden. Wel zijn er sterke aanwijzingen die zijn mededeling ondersteunen. Tijdens de woelige periode voor 1787 is er meermalen sprake geweest van patriotse requesten die **massaal** werden ondertekend. De uit ca. 1.100 man bestaande schutterij Was in die tijd sterk patriots gezind. De Pruisische inval van dat jaar maakte een verder openbaar optreden onmogelijk, maar al spoedig blijken de patriotten zich onder de dekmantel van z.g. leesgezelschappen opnieuw te organiseren (zie ook Blok 111, 341

e.v.). De gang van zaken maakt dus aannemelijk dat de patriotse partij in Leiden vele honderden aanhangers telde. Over de patriotse bewapening zijn er berichten die Blok heeft ontleend aan het dagboek van een ooggetuige (zie noot 23). Volgens deze tijdgenoot werd al in de avond van 18 januari de burgerwacht ontwapend. Vervolgens gingen de patriotten de woonhuizen van de schutterij langs om wapens in beslag te nemen.

5. Blok IV, 35.
6. GAL, SA 11, Notulen Comité ter Regeling van de Grondvergaderingen, inv. nr. 893, 1-3.
7. Idem, bijlage 13.
8. De burgerlijke gelijkstelling van de Nederlandse joden werd op 2 september 1796 door de Nationale Vergadering afgekondigd. De gelijkstelling volgde na lange discussies en nadat een adviescommissie het z.g. rapport-Hahn had uitgebracht. J.G.H. Hahn was een vooraanstaande Leidse patriot en voorzitter van de op 19 januari aangestelde Provisionele Raad, maar al spoedig werd hij actief in de landspolitiek. Hij is o.m. bekend geworden vanwege zijn vurige pleidooien voor de joodse gelijkstelling. Zie *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 11 (Weesp 1983) 167.
9. “Aanspraak gedaan door Joost Romswinc-

kel [...]”, 21 en 41. GAL, Bibl. 1168. Zie ook A.M. Elias en P.C.M. Schölvincq, *Volksrepresentanten en wetgevers – de politieke elite in de Bataafs-Franse tijd* (Amsterdam 1991) 100.

10. *Leidsche Courant*, 13 februari 1793.

11. GAL, SA II, Notulen Provisionele Raad, inv. nr. 548, sub dato.

12. Het voorstel was om de armbedeelden die niet langer dan zes maanden werden onderhouden desgewenst het kiesrecht te verlenen. De langdurig bedeelden en zij die in de z.g. godshuizen en gestichten woonden bleven van verkiezingsdeelname uitgesloten. Zie het “Ontwerp van een Reglement van Bestuur voor de Stad Leyden”, 21 oktober 1795, 18, GAL, Bibl. 15119.

13. GAL, SA II, Buurtgewijze bevolkingsregisters, inv. nrs. 6971-7151.

14. Voor meer informatie over de gevolgde procedure kan worden verwezen naar een eerder verschenen artikel van mijn hand, “Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap enz.”, *Leids Jaarboekje* 82 (1990) 91-127.

15. GAL, SA 11, Gebuurtgewijze lijsten van personen die een mondelinge verklaring hebben afgelegd om hun kiesrecht te behouden, inv. nr. 1278.

16. GAL, SA 11, Gebuurtgewijze staten van de volkstelling van 1793, inv. nr. 1294.

17. Ontwerp van een Reglement van Bestuur voor de Stad Leyden, 21 oktober 1795, 18, GAL, Bibl. 15119.

In het ontwerp-reglement wordt een uitdrukkelijk onderscheid gemaakt tussen zelfstandig wonende en inwonende huisbedienden. De laatste groep werd het kiesrecht ontzegd omdat zij geen belasting betaalde. Daarbij gold -evenals voor wat betreft de langdurig bedeelden – de overweging dat alleen degenen die in de lasten van stad en land deelden, aanspraak konden maken op het kiesrecht.

18. D.J. Noordam, “Gezins- en huishoudensstructuren in het achttiende-eeuwse Leiden”, in: *Armoede en sociale spanning [...]* (Hollandse Studiën 17) 95. De auteur stelt vast dat het mannelijk huispersoneel weinig talrijk was. Dit blijkt ook uit de toelichtende tabellen; het

gaat om enkele tientallen personen.

19. Dat de Leidse armoede in 1793 bijzonder groot was, blijkt uit het feit dat uit de opbrengst van een buitengewone collecte 7.156 personen werden ondersteund, dat is 23,1% van de totale bevolking (zie: G.P.M. Pot, *Armoede en Armenzorg* (doctoraalscriptie subfaculteit geschiedenis RUI, 1987) 61).

20. Gemeenteverslag 1912 (studiezaal GAL). Hieruit blijkt dat er in dat jaar 6.132 personen voor de gemeenteraad stemgerechtigd waren. Op een bevolkingsaantal van 59.027 zielen was dat 10,36%.

21. Buiten de buurtcorporaties om werden er nog 29 hemden ingezameld, zodat het stedelijk totaal 4.419 bcdroeg. Zie: Buurtgewijze opgave van ingezamelde hemden d.d. 14 februari 1795, GAL, SA 11, Notulen Provisionele Raad, inv. nr. 548, bijlage sub dato.

22. Drs. J.K.S. Moes was zo vriendelijk om mijn berekening te controleren met gebruikmaking van de z.g. correlatiecoëfficiënt volgens de methode-Pearson. Beide uitkomsten komen sterk overeen.

23. F. Driessen, *Leiden in den Franschen tijd* (dagboek van een onbekend auteur) (Leiden 1913) 7. GAL, Bibl. 1161.

24. GAL, SA 11, Ondertekende formulieren van de eed op de Publicatie van 31 januari 1795 op de vrijheden en rechten van de mens en burger om het stemrecht te behouden, inv. nr. 894. De namen van degenen die in februari wel, maar in mei 1795 niet stemgerechtigd waren, kunnen nog worden achterhaald door de kiezerslijsten van februari te vergelijken met de ondertekende formuliertjes.

25. Deze buurten waren Sint Catharinarijk, Paplepel, Dorrenbos en Kranenburg. De eerste twee waren gelegen aan de Breestrادت, de twee laatste aan de Boommarkt resp. Aalmarkt. Gecorrigeerd zou het stedelijk percentage iets hoger zijn, n.l. 23,4% van het aantal potentiële stemgerechtigden in februari 1795 en 4,1% van de totale bevolking.

26. GAL, SA II, Buurtgewijze opgave van het aantal inwoners per huis met vermelding van hun religie (1809), inv. nr. 1300.

DE BURGEMEESTER EN WETHOUDERS VAN LEYDEN, doen te weten, dat door den Raad der Gemeente in zijne Vergaderingen van den 6. en 24. October 1853, is vastgesteld de volgende:

VERORDENING

Op de openbare vrouwen en de bordeelen, binnen Leyden.

Art. 1.
De politieambtenen zijn bepaaldelijk bevestigd met het opzoeken dergenen, die zich aan prostitutie overgeven of ze bevesteren.

Art. 2.
In het bijzonder staan de openbare vrouwen en de bordeelen onder het onmiddellijk toezigt der politie.

Art. 3.
Onder openbare vrouwen worden begrepen alle, die, hetzij op zich zeiven, hetzij gezamenlijk met andere, hetzij in het openbaar, hetzij in een woning of in die van anderen, daartoe al of niet met name bevestigd, zich aan prostitutie overgeven of ook wel een beroep daarvan maken.

Art. 4.
Onder bordeelen worden begrepen alle, zoowel gebouwen of stille (bijvoorbeeld reder-vous huizen), als openbare huizen van ontucht.

Art. 5.
Iedere openbare vrouw is, binnen 8 dagen na de afkondiging dezer verordening, verplicht, zich als zodanig aan het bureau der politie aan te geven en de ter inschrijving noodige verklaring te doen.

Art. 6.
Wie zich als openbare vrouw aangefelt, wordt terstond in een afzonderlijk doorloopend register, op dag en volnummer, ingeschreven, met vermelding van haar naam, voornamen, oorsprong, geboorteplaats, wijk en nummer van woning of verblijf en signalement, en dit alles door haar onderteekend, zoo zij schrijven kan.

Zij ontvangt een boekje, waarin betrefende, ten haare opzichte, als in het register wordt vermeld, met dagteekening en onderteekening van een Commissaris van politie. Van elke verandering van woning of verblijf, is zij verplicht aan het bureau van politie kennis te geven, op den dag dat de verandering geschiedt. Hiervan wordt door een Commissaris van politie inschrijving gedaan in bovengemeld register en in het boekje.

Art. 7.
Iedere openbare vrouw is verplicht haar boekje steeds bij zich te dragen en op de eerste aanvraag van een politieambtenaar te vertoonen.

Art. 8.
Geene openbare vrouw zal zich in een bordel mogen bevinden of zich aan prostitutie mogen overgeven, dan na afwezen, door vanwege de Gemeente aangestelde deskundigen, geneeskundig en terzake onderzoek, en hare gezondheid gebieden zij niet een gedragende en door de deskundigen in paragraaf onderteekende verklaring, geschreven in meergemeld boekje.

Art. 9.
Tot dat onderzoek zal zij zich, na hare inschrijving, tweemaal in de week moeten vertoegen ter plaatse, op dag en uur, daartoe bepaald en aan hen bekend gemaakt.

Art. 10.
Tevens wanneer de openbare vrouw, bij het geneeskundig onderzoek, gezond is bevonden, wordt een verklaring als gemeld is, in het boekje ingeschreven.

De openbare vrouw, die bij het geneeskundig onderzoek bevonden is met *syphilis* of andere besmettelijke ziekte te zijn aangevallen, wordt terstond opgenomen in een der voor de behandeling van die ziekten bestemde locaals. Bij weigering wordt het boekje ingehouden.

Art. 11.
Het boekje van een openbare vrouw, die in een der gemelde locaals is overgebracht wordt door de deskundigen in bewaring genomen. Bij het vertrek van dat local na herstel te zijn, bekamt zij het boekje terug, met een gedagteekende en onderteekende verklaring van gezondheid.

Art. 12.
Zij, die in de gemeente een bordel geopend hebben, zijn verplicht binnen 8 dagen na de afkondiging dezer verordening, en vervolgens telkens Dinsdags voormiddag, aan het bureau der politie aangifte te doen van naam en voornamen, bevoeren wijk en nummer hunner huis.

Art. 13.
Zij, die later een bestaand bordel mochten willen overdragen in een andere woning of een nieuw bordel mochten willen openen binnen den gemeente, zijn, vóór het openen van een ander, verplicht aan het bureau van politie aangifte te doen van naam, voornamen, bevoeren wijk en nummer der huis. Bij het over te brengen of van het nieuwe bordel. Na gemelde opening of overbrenging zijn zij verplicht telkens Dinsdags voormiddag, politieke aangifte te doen als in het voorgaand artikel vermeld is.

Art. 14.
Geene vrouwen mogen zelfs niet als dienstboden, in een bordel worden toegelaten dan openbare, elke voorzien van haar boekje met de vereischte verklaring van gezondheid.

Art. 15.
Elke bordelhoudster of houthouder is verplicht, binnen 8 dagen na de afkondiging dezer verordening, en vervolgens op elken Dinsdag voormiddag, aan het bureau der politie een opgave te doen, inhoudende hoeveel en welke openbare vrouwen in hunne woning gehuisvest zijn of hij hen verkreegen, en dit voor beide dezes gevallen afzonderlijk.

Art. 16.
Van elke bepaalde verandering in het personeel dezer openbare vrouwen, zijn bordelhouders of houthouders verplicht een afzonderlijke opgave te doen aan het bureau der politie.

Art. 17.
Alle opgaven der bordelhouders of houthouders worden in een afzonderlijk register, op dag en volnummer, in haar geheel ingeschreven, en aan hen, die opgaven gedaan hebben, een bewijs afgegeven.

Art. 18.
Het is bordelhouders of houthouders en openbare vrouwen verboden, de voortijgers feitelijk tot zich te trekken, of door woorden, teekenen of gebaren te lokken.

Art. 19.
Elk bordel moet in behoorlijke staat van ruiselijkheid worden onderhouden.

Art. 20.
Art. 21.
Aan de beambten der politie wordt de bevoegdheid toegekend, om, met inschrijving der bepalingen van Art. 3 der wet van den 31. Augustus 1853 (St. bl. N. 85), ter uitvoering dezer Verordening, de bordeelen, en de woningen of verblijven der bordelhouders, ten allen tijde binnen te treden.

Art. 22.
De boekjes en verdere bewijzen, in deze Verordening voorgeschreven, worden kostenloos afgegeven, zoo als ook de inschrijvingen en het geneeskundig onderzoek kostenloos geschieden.

Art. 23.
Commissarissen van politie geven alle drie maanden, een bepaald bericht aan Burgemeester en Wethouders van hunne bevindingen, met overlegging der registers.

Art. 24.
Met geldboete van vijf tot vijf en twintig gulden, en gevangenisstraf van een tot drie dagen te samen of afzonderlijk worden gestraft:

- 1°. de bordelhouders, die de aangiften nalaten bij de Art. 13, 14, 16 en 17 bedoeld;
- 2°. vier bordelhouders, strijdig met Art. 20, in staat van onverschuld worden bevonden;
- 3°. de bordelhouders en openbare vrouwen, die tegen het verbod handelen, in Art. 19 teval;
- 4°. de openbare vrouwen, die het aan hen verstrekte boekje in voldoening aan Art. 7, niet kunnen vertoonen, of de verdere bepalingen van dat Artikel overtreden.

- Art. 25.
Met gevangenisstraf van een tot drie dagen worden gestraft:
- 1°. de openbare vrouwen, die de aangifte of inschrijving verzuimen bij de Art. 5 en 6 bevolen;
 - 2°. die zich, zonder het geneeskundig onderzoek, bij Art. 8 bedoeld, ondergaan en daarvan bewijs bekomen te hebben, in een bordel bevinden, of aan prostitutie overgeven;
 - 3°. die nalieten dergelijk onderzoek overeenkomstig Art. 9 te doen hebben;
 - 4°. de bordelhouders die de bepaling van Art. 13 verzuimen.

Deze verordening zal alleen door aankondiging worden afgekondigd.

Althans vastgesteld door den Raad der Gemeente Leyden, in de laatste Vergadering van den 6. October 1853, en gewijzigd in de laatste Vergadering van den 24. October daaraanvolgende.

De Burgemeester,
VAN LIMBURG STRUIM.
De Secretaris,
V. PUTTKAMMER.

Zijnde deze Verordening aan de Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland, volgens hun bericht van den 25. October 1853, Lk. B. N. 6152, (1re afz.) G. S. N. 16, in afschrift medegedeeld.

En is hiervan afkondiging geschied waar het behoort den 7 November 1853.

Burgemeester en Wethouders van Leyden.
VAN LIMBURG STRUIM.
De Secretaris,
V. PUTTKAMMER.

Te Leyden, bij D. de MORTIER en ZOON, Stads-Druckers

EEN GEZOND LICHAAM OF EEN REINE GEEST. KRUISTOCHTEN TEGEN ONZEDELIJKHEID IN LEIDEN

1. 1811-1889

door

D.J. Noordam

Problemen over onzedelijkheid hebben in het verleden in Nederland en dus ook in Leiden een belangrijke rol gespeeld. Opvattingen over wat men op zedelijk gebied aanvaardbaar achtte, verschilden ook hier per periode en per groep. In de negentiende en het begin van de twintigste eeuw gaven deze vraagstukken aanleiding tot ongekend felle discussies en scherpe acties die het karakter droegen van een soort kruistochten. Het belangrijkste doelwit van deze campagnes was de prostitutie. Maar de kruisvaarders tegen bordelen en publieke vrouwen trokken meestal ook ten strijde tegen andere vormen van onzedelijkheid. Voor de tegenstanders van deze actievoerders gold hetzelfde omdat hun opvattingen over prostitutie voortkwamen uit een meer omvattende visie op de samenleving.

Een kort voorspel

In de middeleeuwen waren prostitutie en bordeel houden in Leiden strafbaar.' Dat bleef zo toen na 1572 calvinistische bestuurders de macht in de stad overnamen want zij traden ook op tegen publieke vrouwen.² Prostitutie en koppelarij behoorden in de zeventiende en achttiende eeuw zelfs tot de zedendelicten die vaak voor de rechtbank kwamen."

Het aantal processen waarin prostituées en houdsters van bordelen terecht stonden, nam in Leiden vooral na 1730 sterk toe.' Dezelfde ontwikkeling was toen te constateren bij andere zedenzaken waarvan overspel en sodomie [= homoseksueel geslachtsverkeer] net als prostitutie, veel werden vervolgd. De rechtbanken in andere Hollandse steden, zoals Amsterdam en Delft, berechtten in de achttiende eeuw ook meer delicten tegen de zedelijkheid.' Het is opvallend dat in dezelfde periode het percentage onwettige kinderen in verschillende plaatsen in Holland steeg." Zo nam in Leiden het aantal

dopelingen dat buiten het huwelijk was verwekt en geboren, tussen 1770 en 1809 toe van 1,9% tot 3,3%. Niet bekend is of tegelijkertijd ook het aantal dopelingen waarvan de moeder op de trouwdag zwanger was, steeg. Voor Nederland is weinig materiaal gepubliceerd dat deze vergelijking mogelijk maakt. Alleen van het grote Zuidhollandse dorp Maasland is geconstateerd dat de percentages onwettige kinderen en kinderen die binnen zes maanden na de huwelijksdatum geboren werden, toenamen.' In het buitenland vond in de tweede helft van de achttiende eeuw eenzelfde ontwikkeling plaats." Een enkele schrijver was zo onder de indruk van dit proces dat hij er de term "seksuele revolutie" aan verbond."

Toch is het onjuist uit de toename van het aantal buiten het huwelijk geboren kinderen en van het percentage zedenzaken de conclusie te trekken dat in Leiden na 1770 een "seksuele revolutie" plaatsvond. De cijfers van de vonnissen wegens zedendelicten zijn daar namelijk niet hard genoeg voor. Want de stedelijke overheid kon onmogelijk alle strafbare feiten die zij constateerde vervolgen. Het overheidsapparaat was daar niet op berekend: zowel de politie als de rechterlijke macht beschikten over te weinig mankracht om misdrijven op enigszins grote schaal aan te pakken. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de vervolging van prostitutie. Tussen 1720 en 1725 kwam de schout drie keer in actie tegen Leidse bordelen."⁴ Op zich zelf was deze systematische aanpak zo uitzonderlijk dat hier de term "razzia" op zijn plaats is. In de verhoren uit het laatste jaar (1725) vielen de namen van 42 prostituées, van wie negen toen terecht stonden." Niet alleen de vrouwen waren met naam en toenaam bekend, ook vijftien huizen en herbergen waarin zij zich prostitueerden, komen in de processtukken voor. Maar slechts een enkel ros huis kreeg een overval van de schout te verduren.

Uit de toename van het aantal prostitutie- en andere zedenzaken mag men, omdat slechts een klein deel van alle bekende gevallen vervolgd werd, dus geen conclusie over een stijgende buitenechtelijke seksualiteit trekken. Wel blijkt uit deze ontwikkeling dat de overheid meer werk maakte van het vervolgen van dit soort misdrijven. Deze veranderde houding blijkt ook uit de benadering van de prostituées die in hechtenis zaten. In plaats van de vroegere wat zakelijke houding klonk in de verhoren vanaf 1770 een toon van verontwaardiging van de kant van de ondervrager door. Keer op keer werd de publieke vrouw voorgehouden hoe slecht het was wat ze misdaan had en meer dan eens moest zij haar spijt over het gebeurde betuigen. Dit moralisme valt eveneens op bij andere zedenzaken, bijvoorbeeld sodomie." Bovendien ging dit verschijnsel elders in Holland, zoals in Delft, ook deel uitmaken van de standaardprocedures van het verhoor."⁴

Dit moralisme is een uiting van een nieuwe stroming die Nederland in de

*Portret van J.M. Kemper (1776-1824),
hoogleraar in de rechtsgeleerdheid en aan-
hanger van de Verlichtingsideeën. Litho
coll. Academisch Histn'sch Museum.*

loop van de achttiende eeuw ging beïnvloeden, de Verlichting. De vertegenwoordigers van deze idealen namen bij de revolutie van 1795 de macht over, maar hun invloed was al voor dat jaar zichtbaar. Dat is niet alleen in Leiden en Delft te constateren, maar ook in Amsterdam en Den Haag.” De volgelingen van de Verlichting gingen er van uit dat alleen activiteiten die schadelijk waren voor de samenleving bestraft moesten worden. Maar de overheid diende dan wel zo veel mogelijk al deze strafbare feiten te vervolgen. Tegenover een afname van het totaal aantal misdrijven en overtredingen stond dus een toename van het percentage veroordeelden. Volgens Verlichtingsfilosofen was het beter misdrijven te voorkomen: opvoeding werd zo doende belangrijker geacht dan straf. Maar als men iemand veroordeelde, diende de straf een opvoedend karakter te dragen. Bekende Nederlandse juristen, onder wie de Leidse hoogleraar in de rechten Joan Melchior Kemper (1776-1824), brachten deze visies naar buiten.”

De juristen die de Verlichtingsidealen huldigden, vonden dat de meeste aspecten van zedelijkheid, aangelegenheden van privéaard waren. Zij vielen

daarom niet onder de werking van het strafrecht. Toen in 1809 het eerste wetboek voor het pas tot stand gekomen Koninkrijk Holland verscheen, voorzien van een inleiding van professor Kemper, ontbrak daarin een strafbaarstelling van het houden van bordelen en van de meeste vormen van prostitutie. Maar als minderjarigen gedwongen werden tot dergelijke activiteiten, kon de strafrechter wel optreden. Hetzelfde gold voor het bedrijven van seksualiteit buiten de privésfeer. Om dit te kunnen straffen deed (in 1811) een nieuw delict zijn intrede, openbare schennis der eerbaarheid.“

Door deze ontwikkelingen trad een scherpe scheiding op tussen openbaar en privé, en tussen bestraffen en opvoeden. Prostitutie moest, volgens deze Verlichtingsideeën, bestreden worden door onderwijs en opvoeding, maar tippelen en het bedrijven van seks in voor ieder toegankelijke plaatsen diende door de rechter te worden afgehandeld. Het is moeilijk na te gaan of deze denkbelden ook bij de bevolking hebben geleefd. Toch vallen in Leiden wel enkele uitingen van een toenemend moralisme te constateren bij familieleden van prostituées die haar activiteiten afkeurden.”

Een noodzakelijk kwaad

Toen Nederland in 1810 opging in het Franse Keizerrijk gingen Franse voorschriften en wetten voor ons gebied gelden. In 1811 werd in de zeven departementen waarin het vroegere koninkrijk was verdeeld, het wetboek van strafrecht, de *Code Pénal*, van kracht. Behalve het nieuwe delict “openbare schennis der eerbaarheid” bracht het ook een systeem van reglementering van prostitutie. Hoewel het geen misdrijf meer was, wilde de overheid zo veel mogelijk bepaalde gevolgen van het verschijnsel tegengaan. Alle prostituées en houders van huizen waarin deze vrouwen woonden, moesten bij de politie worden ingeschreven.“ Behalve deze reglementering was ook een steeds terugkerend medisch onderzoek verplicht.“ Minstens eenmaal per week moest een prostituée zich laten onderzoeken op geslachtsziekten. Als de vrouw besmet was, werd haar rode kaart ingenomen en kreeg zij een witte. Pas als de prostituée genezen was, ontving ze de rode kaart terug en kon dan haar beroep weer uitoefenen.

Het systeem van reglementering en geneeskundig onderzoek hield met het herstel van de onafhankelijkheid van Nederland in 1813 op te bestaan. Maar daarmee was niet de noodzaakverdwenen om syfilis en andere geslachtsziekten te bestrijden en maatregelen te treffen tegen de belangrijkste haard van verspreiding, de prostitutie. Verschillende medici en filosofen meenden namelijk dat ongetrouwde jongemannen niet in staat waren de verleidingen van vrouwen te weerstaan. Zij mochten ook hun geslachtsdrift bevredigen

door aan deze verlokkingen toe te geven.“ Dit standpunt kwam al in de zeventiende eeuw bij Jacob Cats voor en werd tot het begin van de negentiende eeuw niet aangevallen.“ Ongehuwde vrouwen bezaten, volgens deze opvattingen, geen seksuele behoeften of mochten er niet aan toegeven. Om geslachtsgemeenschap te hebben waren jongemannen aangewezen op prostituées. Andere vormen van seksualiteit achtte men weerzinwekkend.” Masturberen (of onaneren) en homoseksualiteit vormden bepaald ongewenste alternatieven om de geslachtsdrift van jongeren te bevredigen. Prostitutie was en bleef het enig aanvaardbare “noodzakelijk kwaad”. Nog in 1889 gaf een bekend verdediger van het medisch onderzoek van prostituées, de Utrechtse hoogleraar gezondheidsleer, Van Overbeek de Meijer zijn visie hierover onverbloemd weer: “[...] terwijl het terugbrengen van dat euvel [= prostitutie], blijkens de ervaring, geen ander gevolg heeft dan het vergrooten van den vuilen maatschappelijken poel, waarin nevens de venerischen, ook de gepaarde onanisten, paederasten, sapphisten, etc, zich wentelen [...] er is geen middel ter bevrediging van de (ontembare!) geslachtsdrift buiten het huwelijk, minder schadelijk dan de prostitutie”.-.’ De toonzetting van dit soort standpunten was in de loop van de eeuw valser en feller geworden, maar de noten waren dezelfde gebleven. G.C. Ontijd legde al in 1807 mooi uit welk gevaar juist jongeren liepen die een geslachtsziekte opdeden: “[...] het is deze ziekte, welke ons de aangenaamste ogenblikken des levens zoo vaak vergiftigd [...], ja niet zelden de vuurige jeugd het genot van eenige weinige ogenblikken met het verlies der onwaardeerbare gezondheid voor het overige hunnes levens (doet) betalen”.”

Geslachtsziekten en onzedelijkheid in Leiden

Omdat het aantal gevallen van syfilis in zijn koninkrijk sterk was toegenomen, liet Willem 1 in juli 1816 door de Gedeputeerde Staten (G.S.) aan de Gemeentebesturen om reglementering verzoeken en vroeg tevens voorstellen te doen om geslachtsziekten waar mogelijk, te voorkomen.“ Maar dit initiatief strandde en twee jaar later deed de koning een tweede poging. Bij Koninklijk Besluit van 26 februari 1818 (nr. 60) werd bepaald dat er “een algemeen reglement van Politie voor de speelhuizen, de zoogenaamde stille huizen en de publieke vrouwen” moest worden vastgesteld.“ Deze omschrijving maakte een indeling in twee soorten bordelen. Speelhuizen waren woningen en herbergen waar muziek werd gemaakt, wat in stille huizen niet mocht gebeuren. Leiden kreeg volgens resolutie van G.S. van 7 april zowel een concept-reglement als het K.B.” Daarin was ook nog bepaald dat een apart lokaal in het burgergasthuis moest worden ingericht voor de verpleging van “vene-

rische kranten” zowel uit de stad zelf als van het platteland. De kwestie kwam in het College van Burgemeester en Wethouders op 20 april aan de orde, waarbij men besloot advies te vragen aan de directeur van politie. Het verdere verloop is onduidelijk maar het is wel zeker dat een reglement niet tot stand kwam.”

Hoewel de reglementering allereerst een zaak was van de volksgezondheid, lijkt in Leiden ook het aspect van zedelijkheid een rol te hebben gespeeld. Want deze kwestie kan moeilijk los gezien worden van een besluit dat het Leidse College enkele maanden later, op 23 juli 1818, nam ter bescherming van “de goede zeden”. Het trad toen op tegen “onbetamelijk zwemmen of baden in stads- of singelgrachten”.³⁰ De inwoners van Leiden die zich in die zomer in de singels hebben verfrist, deden dat ongetwijfeld zonder zwem- of andere kleding. Op grond van deze keur konden zij met een boete van f 1,00-f 3,00 worden gestraft, bij herhaling zelfs met een bedrag van f 3,00-f 6,00 en een gevangenisstraf van maximaal drie dagen. Het hielp weinig want de keur moest in 1822 en 1830 worden vernieuwd. Ook de instructie voor de politieagenten uit 1828 die “het stiptelijk weren” van zwemmen en baden in de grachten, wateren en singels van de stad voorschreef, had kennelijk onvoldoende effect.”

In 1828 deed het Ministerie van Binnenlandse zaken een nieuwe poging de gemeenten tot reglementering te laten komen.³² Hierbij was weer een voorbeeld toegevoegd, in dit geval het op 20 juni 1827 vastgestelde reglement van Den Haag. Het dringende verzoek had meer succes dan de tien jaar eerder gedane aansporing, maar niet in Leiden. Pas toen het probleem van het zwemmen weer op de agenda van de Leidse Gemeenteraad stond, kwam de kwestie van de reglementering opnieuw aan de orde. In 1846 viel, op initiatief van wethouder mr. A.E.O. graaf van Limburg Stirum (1803-1859), het besluit om een “doelmatige zwemplaats voor de fatsoenlijke stand” aan te leggen, tussen de Zijlpoort en de Herepoort.” Daarbij speelde ook de overweging mee dat men zo beter dan in het verleden kon optreden tegen de nog steeds bestaande onzedelijke baderij in het water van de stad. In dezelfde maanden boog een raadscommissie zich over een reglement op publieke huizen en publieke vrouwen waar de Gemeenteraad, volgens B & W, van tijd tot tijd om had verzocht. Een concept werd op 2 november 1846 ingediend en vervolgens doorverwezen naar een nieuw gevormde commissie van vier leden onder wie wethouder Van Limburg Stirum.” Men raadpleegde ook de geneeskundige faculteit van de universiteit. Maar na ontvangst van het uitvoerige facultaire advies en na de vervanging van Thorbecke als lid van de commissie van vier, verzandde de vierde poging om in Leiden tot een reglementering en keuring te komen.”

Het probleem van de gevallen vrouwen

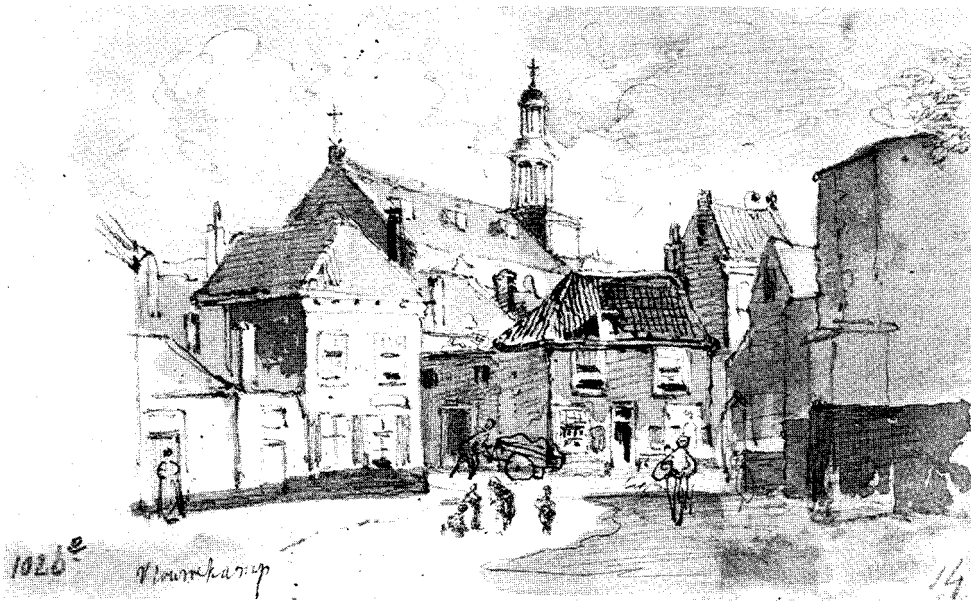
Aan het einde van de jaren '40 waren niet alleen gemeentebestuurders geïnteresseerd in het verschijnsel prostitutie, de belangstelling er voor kwam ook uit een heel andere hoek. In 1846 was in Amsterdam de "Vereeniging tot opbeuring van boetvaardige gevallene vrouwen" (ook wel VOBGV genoemd) opgericht.³⁶ De VOBGV beschouwde prostitutie als een individueel probleem dat veroorzaakt werd door de persoonlijke omstandigheden van de vrouw, zoals een zwak karakter, het ontbreken van een goede opvoeding of de afwezigheid van een vader of moeder. Uit de naam van de vereniging blijkt dat zij zich het lot ter harte nam van prostituées die weer op het rechte pad gebracht moesten worden. Daartoe stichtte de VOBGV een "doorgangshuis" waar de tot inkeer gekomen vrouwen zo snel als dat mogelijk was, weer teruggeplaatst werden in de samenleving. De vereniging breidde haar activiteiten ook uit naar andere steden, maar kreeg in Leiden nog geen afdeling in de jaren vóór 1853.

Veel belangrijker waren echter de initiatieven van Ottho Heldring (1804-1876) in zijn strijd tegen de prostitutie die hij "de grootste volkszonde" noemde.³⁷ Heldring was predikant in Hemmen (in de Betuwe) en kwam omstreeks 1840 in contact met het Réveil. Deze beweging binnen het protestantisme legde de nadruk op rechtzinnigheid en orthodoxie van de geloofsbeleving. Het Réveil was sterk gekant tegen de opvattingen van de vertegenwoordigers van de Verlichting. De groep bestond onder meer uit de schrijvers Bilderdijk en Beets ("Hildebrand") en de politici Groen van Prinsterer en Elout van Soeterwoude. Andere sympathisanten waren aristocraten, zoals Dirk graaf van Hogendorp en de Jonkheren Teding van Berkhout. Deze mannen waren actief in sociaal werk en bezochten daarvoor gevangenen. Maar ook vrouwen namen deel aan dergelijke activiteiten en stichtten onder meer een naaischool voor behoeftige meisjes in Den Haag en een ziekenhuis in Utrecht. Men mag dames als Betsy Groen van Prinsterer-van der Hoop (1804-1879) en Marianne gravin van Hogendorp-jkv. van Hogendorp (1805-1878) die op dit terrein actief waren dan ook beschouwen als de eerste Nederlandse feministes.³⁸ De bijdrage van Heldring aan het Réveil bestond uit het vormen van een discussiegroep "De Christelijke Vrienden" (1845) die de beweging meer structuur gaf. Het belangrijkste initiatief van Heldring lag echter in het stichten in 1847 van het asyl "Steenbeek" in Zetten, vlakbij Hemmen. Deze op 1-1-1848 geopende instelling moest een toevluchtsoord worden voor gevallen vrouwen die, in de woorden van de predikant, "reeds weggedreven of nog wegdrijvende" waren.³⁹ Meestal kwamen deze prostituées in Steenbeek terecht via de doorgangshuizen van de VOBGV of van een

andere organisatie. Nadat de vroegere prostituées voldoende waren geholpen, wat gemiddeld twee jaar in beslag nam, keerden zij weer in het gewone leven terug.¹⁰ Het succes was niet altijd blijvend: zo moest de VOBGV bij haar 25-jarige jubileum toegeven dat tegenover 231 geredde vrouwen 79 bepaald mislukte pogingen stonden.” Een belangrijke oorzaak van dit falen lag in de visie van de vereniging over de omstandigheden die iemand tot “gevallen vrouw” maakten. Maar deze opvattingen waren gangbaar bij alle soorten hulpverleners, dus ook bij de aanhangers van het Réveil en confessionelen uit andere kerkgenootschappen.

De initiatieven om prostituées uit het rosse leven te halen, kwamen niet alleen uit protestants-christelijk hoek. In 1850 stichtten roomskatholieken in Zoeterwoude het “Liefdewerk van den Goeden Herder”.” Het doel van deze instelling was breder dan dat van de VOBGV en Steenbeek, want zij beoogde: “niet alleen de bekeering en duurzame verbetering van tot zedeloosheid vervallen personen van het vrouwelijke geslacht, maar ook het voorkomen van den val en van het bederf van haar, die zich in bijzonder gevaarlijken toestand mogten bevinden”. De duurzame verbetering vond plaats in een apart verblijf waar de vrouwen “gelegenheid vinden zouden, om door een boetvaardig en arbeidzaam leven te voldoen voor hare vorige dwalingen”. Het vormen van de vroegere prostituées tot Magdalena’s, zo genoemd als verwijzing naar Maria Magdalena, een publieke vrouw uit het Nieuwe Testament, was echter te hoog gegrepen. Overigens was dit volgens de leiding van de Goede Herder niet verwonderlijk, gezien het verleden van de opgenomen vrouwen en het zeer diepe dal waaruit zij moesten opklimmen. Omdat de prostituées die in Zoeterwoude terechtkwamen vooral uit Den Haag en Leiden afkomstig waren, maakte ook de Leidse deken A.C. Quant (als penningmeester) deel uit van het bestuur.

De Leidse prostituées zullen, voor zover zij in aanraking kwamen met de goed bedoelde pogingen hen uit het leven te halen, vooral vertegenwoordigers van de Goede Herder hebben ontmoet. Een doorgangshuis van de door het Réveil geïnspireerden bestond in deze jaren nog niet in Leiden. Maar het is de vraag of er van actief optreden van dergelijke groepen sprake was. Het lijkt er zelfs op dat prostitutie in Leiden toenam. In november 1849 gaven 23 vrouwen van 16 jaar en ouder als beroep “publieke vrouw” op, een aantal dat zeker te laag was.” Want achter de 56-jarige tapster Sara van Tongeren en de 24jarige naaister C. Linschoten die beiden in de Sionsteeg in wijk 6 op nr. 1392 woonden, gingen een bordeelhoudster en prostituée schuil.” Dat de aantallen ver beneden de werkelijkheid lagen, bleek uit de veel realistischer schatting die drie jaar later plaats vond, waarbij men 33 publieke vrouwen naast 14 madams telde.” Net als in 1725 konden mannen

Vrouwenkerkhof, het centrum van de rosse buurt in het negentiende-eeuwse Leiden. Tekening J.E. Kikkert ca. 1875. Coll. Gemeentearchief.

in december 1852 de vrouwen uit het lichte leven overal in de stad tegen het lijf lopen. Maar de meeste kans had men in de wijken 4 (Langebrug) en vooral 6, waar de Camp (het gebied tussen de Lange Mare, de Haarlemmerstraat en de Oude Vest) betrekkelijk veel huizen van ontucht telde. Kleinschaligheid was, zoals ook in de voorgaande eeuw, een belangrijk kenmerk van de bordelen.” Alleen de huizen in de Camp van Dorothea Spekman (nr. 1347, Klooster) en van Wilhelmina Overduin (nr. 1203, Spijkerboorsteeg 6) staken met 7 en 4 werkneemsters in dienst, ver boven het gemiddelde huis uit.¹⁷ In de organisatie was in vergelijking met de 18de eeuw nauwelijks verandering gekomen.” Er kwam slechts één mannelijke bordeelhouder voor, Johannes Christiaan Metman, maar hij was de souteneur van zijn vrouw, Theodora van der Ven. De vrouwen die aan het hoofd van een bordeel stonden, behoorden niet tot de jongsten. Zo had Wilhelmina Overduin de leeftijd van 52 jaar bereikt en was Dorothea Spekman 44 jaar; bovendien waren verschillende andere madams de 30 al gepasseerd. Het lijkt er op dat

voor vele van deze vrouwen het houden van een bordeel, met het tegelijkertijd bedrijven van prostitutie, een beroep was dat zij lange tijd uitoefenden. Dat is dan wel een nieuwe trek, want in de 18de eeuw prostitueerden de vrouwen die met de Leidse rechter in aanraking kwamen, zich meestal slechts gedurende enkele jaren.” Een deel van de publieke vrouwen onttrekt zich aan de waarneming omdat hier geen onderzoek is verricht naar straatprostituées die gebruik maakten van openbare gelegenheden of van huizen waar geen bordeelhoudster aanwezig was.

Het reglement van 1853

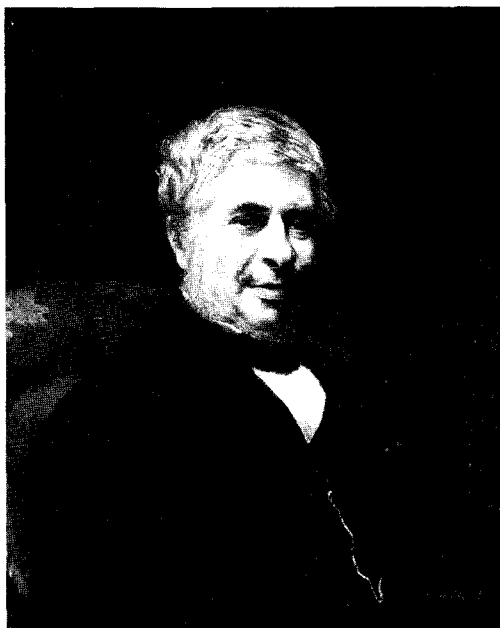
Het midden van de negentiende eeuw was niet alleen een keerpunt voor de organisatie en het karakter van de prostitutie in Leiden maar ook voor de visie op dit (al dan niet) noodzakelijk kwaad. Dat bleek goed uit de adviezen voor en de bepalingen van het eerste reglement dat de stad vaststelde.

De Gemeentewet van 1851 legde in artikel 188 het toezicht op “openlijke huizen van ontucht” in handen van de burgemeester. Een Staatscommissie die een jaar later advies uitbracht over een politiewet, gaf daarin ook de wenselijkheid van een wettelijke regeling van het toelaten van bordelen aan.” Omdat het volgens haar onmogelijk was om huizen van ontucht af te schaffen, adviseerde zij tot een soepel optreden tegen bordelen en tot een harde aanpak van clandestiene prostitutie. De commissie pleitte niet alleen voor reglementering van prostitutie en keuring van prostituées, maar ook voor zedelijke verbetering van publieke vrouwen. Daarvoor verdiende Steenbeek lof, maar alleen een grotere zedelijkheid zou echt kunnen voorkomen dat de plaatsen van de naar het asyl vertrokken gevallen vrouwen weer door anderen zouden worden ingenomen. Het kwam echter niet tot een politiewet en het regelen van het toezicht op de openbare orde werd aan de gemeenten overgelaten.

Leiden was snel met het treffen van maatregelen op het terrein van prostitutie. Mogelijk was dit te danken aan de persoon van de nieuwe burgemeester Van Limburg Stirum die enkele jaren tevoren als wethouder zich actief met de openbare zedelijkheid had beziggehouden. In december 1852 boog de plaatselijke commissie van geneeskundig toezicht zich over de maatregelen die men diende te treffen om syfilis te stuiten waarmee vele soldaten van het garnizoen waren besmet.⁵¹ Niet onverwacht bepleitte de commissie voor reglementering van de bordelen en publieke vrouwen, optreden tegen rondzwervende prostituées en een wekelijks geneeskundig onderzoek van alle vrouwen uit het lichte leven. Vele maanden later, op 6 oktober 1853, kwamen twee conceptverordeningen in de Gemeenteraad ter sprake.” Beide behan-

delden de raadsleden echter achter gesloten deuren, zodat van de bespreking en de eventuele discussie niets bekend is.“ De “instructie betreffende het geneeskundig toezicht op de openbare vrouwen binnen Leyden” werd in één dag afgedaan, maar de “verordening op de openbare vrouwen en bordeelen binnen Leyden” onderging in een volgende, eveneens besloten, vergadering op 24 oktober nog wijzigingen.‘?)

De beide verordeningen werden, na goedkeuring van Gedeputeerde Staten, op 7 november 1853 afgekondigd en traden toen meteen in werking. Het belangrijkste was de 25 artikelen tellende verordening die het toezicht regelde. Deze verordening was waarschijnlijk origineel, en zeker geen kopie van het Haagse reglement van 1827 dat indertijd reglementen van andere steden had beïnvloed. In een mild taalgebruik sprak men niet over “publieke” vrouwen maar over “openbare” vrouwen, waaronder vielen: “alle, die, hetzij op zich zelven, hetzij gezamenlijk met andere, hetzij in het openbaar, hetzij in eigen woning of in die van anderen, daartoe al of niet met name bestemd, zich aan prostitutie overgeven of ook wel een beroep daarvan maken” (art. 3). Even uitputtend omschreef art. 4 de bordelen: “alle, zoowel geheime of stille (bijvoorbeeld rendez-vous huizen), als openbare huizen van ontucht”. De prostituées dienden zich binnen een week te laten inschrijven, op straffe van 1- 3 dagen gevangenis; zij moesten bovendien elke verhuizing opgeven, voor welk verzuim dezelfde straf kon worden opgelegd. Elke openbare vrouw was verplicht haar kostenlos verstrekte boekje aan de ambtenaar van politie te tonen als deze er om vroeg; anders verbeurde ze *f* 5,00-*f* 25,00 boete al dan niet in combinatie met 1-3 dagen gevangenis. Tweemaal per week moest een prostituée naar het Ceciliagasthuis om daar te worden gekeurd, waarna, als er niets aan de hand was, een gezondheidsverklaring in haar boekje werd gezet. Maar leed de vrouw aan syfilis of een andere besmettelijke ziekte, dan werd ze daar verpleegd, en kreeg na genezing haar boekje met een getekende verklaring weer terug. Ook de bordeelhouder kreeg een taak in de reglementering opgelegd. Hij (of zij) moest elke dinsdag een overzicht geven van de prostituées in zijn huis en van alle veranderingen een opgave doen, op boete van *f* 5,00-*f* 25,00 en/of 1-3 dagen gevangenis. Uiteraard moest kennis worden gegeven van de opening van elk nieuw bordeel, waarvoor een bordeelhouder geen toestemming nodig had. Koppelaarij was immers een vrij beroep en viel niet onder de strafwet. Het personeel in een bordeel moest, zelfs als het gewone dienstboden betrof, ook in het bezit zijn van een boekje. De verordening regelde zelfs zaken in het huis van ontucht: “elk bordeel moet in behoorlijken staat van zindelijkheid worden onderhouden”. Belangrijk voor het toezicht was de bepaling dat de politie zich te allen tijde toegang mocht verschaffen tot een publiek huis.

*Portret van J.E. Goudsmid (1813-1882), hoogle-
raar Romeins recht en Leids raadslid. Schilderij
door Josef Israëls. Foto coll. Academisch Histo-
risch Museum.*

In de verordening stond ook nog een “lokverbod” omdat bordeelhouders en prostituées verboden werd, de aandacht van de voorbijgangers te trekken door het maken van bepaalde opmerkingen, tekens of gebaren. Een echt “tippelverbod” ontbrak, maar de wet gaf, op grond van het delict openbare schennis der eerbaarheid, de politie voldoende ruimte om bij al te opzichtige kleding of opdringerig gedrag de betrokken vrouwen aan te houden. Toen in november en december 1853 de eerste vijftien publieke vrouwen in een nieuw register werden ingeschreven, kende Leiden sinds veertigjaar weer een reglementering van de prostitutie.” Zij zou echter veel langer dan twee jaar duren en het onderwerp vormen van steeds heftiger reacties van voor- en tegenstanders.

De algemene politieverordeningen

De bepalingen uit de verordening van 1853 kwamen vrijwel ongewijzigd terecht in de algemene politieverordening (apv) die de Gemeenteraad op 9 oktober 1856 vaststelde.” De verplichting voor de bordeelhouder om weke-

lijks opgave te doen van zijn prostituées bleef bestaan, maar nu werd hij verplicht om van elke verandering van personeel in zijn huis "terstond" opgave te doen. Omdat de algemene politieverordeningen elke vijf jaar moesten worden herzien, kwam op 26 september 1861 een nieuwe regeling tot stand." De artikelen "op de openbare vrouwen en bordeelen" bleven echter ongewijzigd. Zes jaar later, in de vergadering van de Gemeenteraad van 17 oktober 1867, kwamen de artikelen over het prostitutietoezicht weer ter sprake in het kader van de herziening van de apv.⁵⁸ De voorstellen waren wat strenger dan in de bestaande apv, zo sprak men van "publieke" vrouwen en van "publieke" huizen, in plaats van het wat zachtere "openbare" waarmee men het bedrijven van ontucht tot dan toe had aangeduid. Een andere verscherping lag in de bepaling dat de deuren van een bordeel na middernacht gesloten moesten blijven. Maar in de verordening ontbrak het artikel dat de zindelijkheid binnen het huis van ontucht voorschreef. In de raadsvergadering stelde professor Goudsmit (in het dagelijks leven hoogleraar romains recht) voor om de toevoeging tussen haakjes "bijvoorbeeld rendez-vous huizen" te schrappen. Veel belangrijker was het optreden van professor Buys (hoogleraar staatsrecht) die de boetes wilde verhogen van f 5,00-f 10,00 tot f 10,00-f 25,00. Al deze voorstellen in het conceptreglement en van de amendementen werden daarna met algemene stemmen aangenomen. Een principiële stellingname bleek uit deze besprekingen echter niet. Verwonderlijk is dat niet omdat de Gemeenteraad nog geen politieke partijen kende. De gekozen raadsleden werden soms aanbevolen door kiesverenigingen waarvan Leiden er toen vier bezat." Het gebeurde meermaals dat kandidaten voor een raadszetel door verschillende van deze organisaties tegelijk werden aanbevolen. Zo mocht de in 1867 zittende burgemeester Van den Brandeler zich in de gunst van alle toen bestaande kiesverenigingen verheugen: de conservatieve 'Vaderland en Oranje', de antirevolutionaire "Nederland en Oranje" en de beide liberale "Grondwet en Koning" en "Het Algemeen Belang". Hij was echter een liberaal, net als de meeste raadsleden, onder wie zich ook Goudsmit en Buys bevonden die beiden lid waren van "Het Algemeen Belang".

De op 24 oktober 1867 vastgestelde apv werd op 16 oktober 1873 weer vervangen." De 19 artikelen die de openbare ontucht bestreken, kenmerkten zich aan de ene kant door een zekere verzachting maar vooral door enkele strengere bepalingen." De bordeelhouders werden vrijgesteld van de verplichting elke dinsdag opgave te doen van de prostituées in zijn bordeel. Maar bij vestiging van een nieuw bordeel was hij verplicht terstond na de opening van dit huis een opgave van de publieke vrouwen te geven en bovendien elke verandering in zijn personeelsbestand binnen 24 uur door te geven.

Link.7 het portret van J. Th. Buys (1828-1893), hoogleraar staatsrecht en Leids raadslid. Oprichter van de Debatingsociëty. Foto Bruining 1876. Rechts dat van M.J. de Goeje (1836-1909), hoogleraar Oosterse tulen en Leids raadslid. Foto Goupil en Co. 1882. Coll. Academisch Historisch Museum.

Ook de prostituëe kreeg te maken met wat strengere bepalingen die haar boekje betroffen.“ De raadsleden maakten geen bezwaar tegen dit concept van artikelen over “toezicht op de prostitutie” want tot een discussie kwam het niet.

Het eerste echt principiële geluid over de taak van de overheid ten aanzien van prostitutie kwam bij de begrotingsbehandeling op 25 oktober 1877 ter sprake.“ Mr. S. Le Poole (1834-1891) verklaarde zich toen tegen de post van f 500,00 voor de bezoldiging van de geneesheer en de heelmeester die van gemeentewege prostituëes medisch keurden en behandelden. Dit raadslid maakte in 1873 ook al deel uit van het college maar was toen niet aanwezig bij de behandeling van de apv. Pas in de jaren daarna had hij een duidelijke opvatting gekregen over prostitutie. Le Poole was bestuurslid van het “Comité tot opbeuring van boetvaardige gevallen vrouwen”, zoals hij vermeldde. Uit

de praktijk was hem gebleken dat gereguleerde prostitutie het aantal clandestiene prostituées alleen maar deed toenemen. Maar het probleem was vooral van principiële aard, zoals Le Poole aangaf: "Het begrip: Staat, impliceert volgens mij [...] moraliteit, en de handhaving daarvan'. Daarmee stelde hij zich op het standpunt dat de overheid geen toezicht moest houden op prostitutie en bordelen. Behalve J.M.E. Dercksen, wiens politieke richting niet te bepalen valt, kon het raadslid voor zijn standpunt geen andere medestander vinden."⁶⁸ Le Poole was, politiek gezien, conservatief en secretaris geweest van "Vaderland en Oranje".⁶⁹ De 19 raadsleden die in 1877 voor handhaving van de begrotingspost stemden waren in meerderheid liberaal, hoewel een conservatief als mr. C. Cock zich ook voorstander toonde van de reglementering.

Bij de herziening van de apv die twee jaar later plaatsvond, ontbraken Le Poole en tegenstanders van het toezicht op de prostitutie. Toch kwamen enkele principiële kwesties bij de herzieningen van de reglementering op 5 juni 1879, wel aan de orde.⁷⁰ Hoofdwoordvoerder was professor De Goeje (hoogleraar oosterse talen) die zich goed had voorbereid aan de hand van de een jaar te voren in Leiden verdedigde dissertatie van W. van den Bergh, "De strijd tegen de prostitutie in Nederland".⁷¹ Onder de liberalen in de raad ontstond verdeeldheid toen de hoogleraar voorstelde om bordeelhouders aan een vergunningsstelsel te onderwerpen. Terecht stelde echter Van der Lith die ook lid was van "Het Algemeen Belang" dat het hier om een erkend beroep ging. De Goeje vond zo weinig bondgenoten dat zijn voorstel niet in stemming kwam, maar hij had meer succes bij een ander amendement. De hoogleraar wilde bordelen alleen toestaan op plaatsen die niet in de nabijheid lagen van "kerken, scholen, of huizen van opvoeding". Omdat enkele raadsleden vreesden dat door deze toevoeging bestaande bordelen zouden moeten sluiten, wat de eigendomsrechten aantastte, werd het voorstel zo gewijzigd dat het alleen om nieuw te vestigen bordelen ging. Het kreeg toen een ruime meerderheid omdat het met negen tegen vijf stemmen werd aangenomen. De tegenstanders waren allen lid van "Het Algemeen Belang", terwijl onder de voorstanders zich minstens zes leden van deze liberale kiesvereniging bevonden. Van principiële tegenstellingen was dus nauwelijks sprake, juridische argumenten speelden daarentegen wel een belangrijke rol.

De op 6 november 1879 vastgestelde apv werd niet meer herzien en bleef vele tientallen jaren van kracht maar werd geleidelijk "uitgekleed".⁷² Want in de loop van de jaren verschenen aparte verordeningen voor de verschillende soorten politie. Zo kwam op 1 april 1897 een "verordening op de straatpolitie" tot stand die echter geen bepalingen bevatte die het toezicht op de prostitutie regelden.⁷³

Het rosse leven in Leiden

In de jaren '60 verscheen in het *Tijdschrift voor Geneeskunde*, het lijfblad van de progressief-liberale artsen, een artikelenreeks over de effecten van de reglementering.⁷¹ Verschillende steden hadden het Leidse voorbeeld uit 1853 gevolgd en ook voorzieningen getroffen voor een geneeskundig toezicht. Alle grote gerneenten in Nederland, met uitzondering echter van Amsterdam, onderwierpen in het midden van de jaren '60 de prostituées een of twee rnaal per week aan een medisch onderzoek." In 1868 publiceerde Huet, de gecommiteerde die belast was met het onderzoek naar de invloed van de reglementen, zijn verslag over Leiden.⁷² Volgens zijn rapport was het aantal vrouwen dat wegens syfilis in het Ceciliagasthuis werd behandeld, vanaf 1854 toen het reglement was ingevoerd, sterk gedaald. Huet beschikte niet over gegevens van vóór 1854 zodat een vergelijking met de oude situatie zonder verplichte keuring uit moest blijven. Cijfers die dat wel mogelijk maakten werden pas in 1889 gepubliceerd door de statisticus Mounier." Uit de gegevens van deze uitgesproken tegenstander van reglementering blijkt dat in Leiden in de jaren 1850-1852 gemiddeld 81 gevallen (per jaar) van syfilis en andere venerische ziekten voorkwamen, tegen een gemiddelde van 49 in 1860-1862. Ook als een verband wordt gelegd tussen het aantal syfilispatiënten en de groep jongemannen die veel risico liep op een geslachtsziekte, valt een daling waar te nemen. In ongeveer dezelfde periode liep het percentage militairen in het garnizoen van Leiden bij wie syfilis werd geconstateerd terug van 10,2% tot 7,9%.⁷³ Dit medisch succes zette zich daarna onverminderd voort, want in 1873 liep nog slechts 4% van de Leidse garnizoenssoldaten met een geslachtsziekte rond."

Dr. W.M.S. Junius en zijn collega-arts in het Ceciliagasthuis kregen dus niet alleen minder militairen te behandelen maar zij hoefden ook minder keuringen van prostituées te verrichten. Het aantal publieke vrouwen daalde van 40 in 1854 tot 14 aan het einde van de jaren '60.⁷⁴ Leiden telde in 1867 niet meer dan vier bordelen, minder dan de helft van het aantal in de jaren '50." Daar stond geen toename van de clandestiene prostitutie tegenover of van een groei van de rendez-vous huizen. De conclusie van Huet dat de prostitutie in Leiden afnam, leek dan ook volkomen gerechtvaardigd.

Enkele trekken van de Leidse prostituées waren in de periode van reglementering dezelfde als daarvoor. De publieke vrouwen waren meestal uit de stad zelf afkomstig en soms familie van elkaar.⁷⁵ Zo tippelden niet alleen Maria Laven en haar drie zusters Elisabeth, Francina en Jeannette, maar ook de zusjes Paradijs, Prillewits, Keereweer en Schenk.⁷⁶ Sommigen van hen waren zelfstandig, anderen oefenden hun activiteiten uit in bordelen. De

vrouwen waren zeer mobiel en zwierven van het ene huis van ontucht naar het andere.“ Over het algemeen bleven zij wel in dezelfde buurt, want de prostitutie begon zich te concentreren in de Camp.⁸² Of de overheid hier een rol in speelde, is onduidelijk. Koppelarij was een wettig beroep maar het stond B & W vrij tapvergunningen te weigeren aan huizen van ontucht in bepaalde buurten. Ook kon de politie streng optreden tegen vrouwen die tippelden in nette wijken en een oogje toedoen bij prostituées in de stegen van de Camp. Het is ook mogelijk dat er verzet kwam van mensen in de buurt zelf tegen publieke vrouwen die daar opereerden, zoals in Engeland het geval was.“ Dat had vaak tot gevolg dat prostituées zich in buurten vestigden die al een enigszins ongunstige naam hadden. Welke oorzaken aan de concentratie in de Camp ten grondslag lagen, is bij de huidige stand van het onderzoek dus niet te bepalen.

Ondanks de groei van het aantal bordelen in de buurt tussen Haarlemmerstraat en Oude Vest hadden ook daar de meeste huizen van ontucht slechts enkele publieke vrouwen in dienst. In deze situatie kwam verandering toen Cornelia Hermans (1829-1911) zich in de Camp vestigde.“ Zij was uit Haarlem afkomstig en daar in 1849 hoogzwanger getrouwd met de voermansknecht Franciscus Winkeler. Het echtpaar dreef in het Begijnhof een danshuis in het enige erkende Haarlemse bordeel. Cornelia liet het bedrijf na vele jaren echter aan haar man over en verhuisde naar Leiden. Zij nam hier in 1869 van Elisabeth van Bommel het bordeel “De Likkepot” over, dat in de Lange Vrouwenkerksteeg 10 stond, midden in de Camp dus.“ Cornelia Hermans wist van aanpakken en zij liet in 1871 niet minder dan dertien prostituées uit Haarlem komen om in haar huis te werken. Overigens bedroeg het totaal aantal publieke vrouwen dat tegelijkertijd actief was, in deze jaren ca. 1.5.“ In 1872 vestigde de dochter van de nieuwe bordeelhoudster, de 22-jarige Cornelia Winkeler, zich in Leiden. Zij nam “De Likkepot” van haar moeder over en de oude madam werd toen houdster van een ander groot huis van ontucht, “De Vijf Sterren”, op Vrouwenkerkhof 14. In de loop van enkele jaren verwierf moeder Winkeler nog minstens drie andere bordelen, alle in de Camp gelegen. Toen zij in 1878 weer naar Haarlem verhuisde, zette zij daar haar activiteiten als bordeelhoudster voort. Maar het imperium van haar familieleden in Leiden duurde nog voort tot 1893. In de 23 jaar dat Cornelia Hermans met een viertal verwanten de Leidse prostitutie groten-deels beheersten, hadden zij in totaal bijna driehonderd publieke vrouwen in dienst. Met deze grote schaal, de concentratie van dergelijke activiteiten in één buurt en de lange duur van de rosse activiteiten, vertegenwoordigden zij iets nieuws. Maar ook in andere steden vonden dergelijke ontwikkelingen plaats.“ Bovendien mag men uit deze gegevens uit Leiden en elders niet de

Het voormalige bordeel "De Likkepot", Lange Vrouwenkerksteeg 10, hoek Lange Ag-nietenstraat. Foto J. Goedehjée ca. 1915. Coll. Gemeentearchief.

conclusie trekken dat het hoogtepunt van de legale prostitutie in de jaren '70 en '80 lag.“” In Leiden bedroeg het aantal bordelen in deze periode nooit meer dan tien, en het was in 1889 toen een grote landelijke inventarisatie van huizen van ontucht werd gemaakt, zelfs tot zeven gedaald.“”

De eerste Leidse aanvallen op de reglementering

De uitspraak van Le Poole in de Leidse Gemeenteraad in 1877 viel ongeveer samen met een omslag in de opvattingen over prostitutie. De stemmen die zich in Leiden en daarbuiten tegen reglementering verzetten, werden talrijker. Le Poole was, zoals hij in het debat aangaf, zelf ook actiever geworden. In Leiden bestond weliswaar sinds jaar en dag een "Commissie voor het asyl Steenbeek", mogelijk al voor 1860.“” Als voorzitter trad de hervormde predikant J.F. Kuypers op, de andere leden waren een tweede hervormde pastor

Portret van ds. H.G. Hagen (1831-1901), weerbaar
tegenstander van prostitutie. Foto J. Goedeljee ca. 1890.
Coll. Gemeentearchief.

(Laurillard), een boekhandelaar (Werst), een wijnkoper (Kluit) en twee medici, onder wie de hoogleraar verloskunde en vrouwenziekten, dr. A.E. Simon Thomas. De tweede was Junius die belast was met het geneeskundig onderzoek van de publieke vrouwen, waaruit blijkt dat stellingname voor reglementering goed kon samengaan met sociale bewogenheid. In 1867 of 1868 veranderde de commissie van naam en deels ook van samenstelling. Zij ging nu "Commissie tot opbeuring van boetvaardige gevallen vrouwen" heten. Een belangrijk nieuw lid was de hervormde predikant dr. H.G. Hagen (1831-1901) die in 1871 toen men de functies verdeelde, het voorzitterschap op zich nam." Ook Le Poole trad tot de vernieuwde commissie toe en werd drie jaar later secretaris. Hij bekleedde tegelijkertijd, eveneens vanaf 1868, het correspondentschap van het asyl Steenbeek." De fabrikant Le Poole was uiterst actief op sociaal gebied en nam in 1863 een initiatief tegen de kinderarbeid in fabrieken." Pas na de herziening van de apv in 1873 kwam hij, zoals hij zelf tijdens het debat in de Leidse Gemeenteraad in 1877 aangaf, in contact met leden van andere commissies die gevallen vrouwen wilden opbeuren. Le Poole liet het niet bij woorden alleen. Zo ondernam hij met

de theologiestudent Denekamp in december 1877 een poging om de meest beruchte hoer van Leiden, Cornelia Middelbraad, bijgenaamd "Dronken Cor" op het rechte pad te brengen." Het zou de mooiste overwinning op het noodzakelijk kwaad zijn geweest maar helaas zette deze prostituée haar lichte leven nog vele tientallen jaren voort. Bij andere lichte vrouwen boekten studenten meer succes. Zo slaagden W. van den Bergh (1850-1890) en W.R. Veder er ca. 1875/76 in, een minderjarig Duits meisje Anna uit handen van bordeelhouder Borghardt te redden en naar Barmen te brengen."

Het principiële geluid tegen prostitutie in de Gemeenteraad werd door een parlamentslid overgenomen. Zo bracht in 1879 de afgevaardigde van Leiden in de Tweede Kamer, het Réveillid en antirevolutionair Elout van Soeterwoude, de reglementering in het parlement ter sprake." Het had weinig praktisch gevolg maar de prostitutie-kwestie ging wel een vast onderdeel uitmaken van de jaarlijkse besprekingen in de Staten-Generaal.

Hoe groot de invloed van Le Poole en zijn "Commissie tot opbeuring van boetvaardige gevallen vrouwen" in Leiden was, is niet te bepalen. Slechts van een bevoorrecht en niet representatief deel van de samenleving, de studenten, zijn uit de jaren '70 enkele acties tegen reglementering bekend. In Leiden en in andere studentensteden waren toen de debating-societies actief. Een stelling die daar regelmatig werd besproken, was "alle bevordering van of medeplichtigheid aan de prostitutie is onverdedigbaar"." In februari 1875 debatteerden Leidse studenten over deze uitspraak die een afwijzing van het systeem van staatsbordelen betekende." De hierboven genoemde theologiestudent Van den Bergh trad voor deze stelling in het krijt." Hij zag zijn verdediging bekroond met 36 stemmen voor en slechts 6 stemmen tegen. Maar dat was niet het geval met een andere stelling waarin hij opkwam voor medische keuring van prostituées. Van den Bergh werd daarin heftig bestreden door de hoogleraar strafrecht, A.E.J. Modderman, en moest een nederlaag incasseren. De kwestie van de staatsbordelen leefde ook bij studenten in andere steden, want drie jaar later werd een dergelijke overwinning, als Van den Bergh had behaald, in Amsterdam geboekt. In Leidse studentenkringen rees in 1878 ook verzet tegen het toelaten van het "café-chantant" op de sociëteit."" Daar traden dan vrouwen op niet zo zeer van wege hun zangprestaties maar meer om andere kwaliteiten. Men kon het café-chantant beter "eene uitstalling van dames [...] noemen, die 't vjgeblad-costuum zoo veel mogelijk zoeken te naderen". Verzet "met het oog op de ongelukkige vrouwen, die aldus geëxploiteerd werden" baatte niet, want te veel studenten wilden in de sociëteit genieten van de nauwelijks geklede dames met hun acrobatische stunts. Dat in Leiden wetenschap en ethiek betrekkelijk los van elkaar stonden, blijkt ook uit de omstandigheden rond Van den Berghs in

1878 verdedigde proefschrift (dat, zoals vermeld, door professor De Goeje voor zijn optreden in de Gemeenteraad zou worden gebruikt). Het werk was een vurig pleidooi waarin Van den Bergh zich nu ook tegen het geneeskundig toezicht verklaarde, daarin gesteund door professor Modderman.“” Nog opvallender waren de persoon van de promotor, de hoogleraar staathuishoudkunde, S. Vissering, een orthodox-liberaal, en het judicium “magna cum laude” [= met hoogste lof] dat de jonge doctor voor zijn relatief dikke studie ontving.¹⁰²

Uit deze ontwikkelingen blijkt dat de stellingname rond de prostitutie langzamerhand grotendeels buiten de gekozen politieke organen plaatsvonden. Het slagveld waarop voor- en tegenstanders van reglementering ten strijde trokken, was de straat, het café, het keuringslokaal, de sociëteit, de Senaatskamer en de vele rokerige zaaltjes waar de argumenten met ongewone scherpte en stelligheid naar voren werden gebracht.

Pierson en de NVP

Pas heel langzaam groeide het besef dat prostitutie niet een persoonlijk en individueel probleem was, de heersende opvatting in de jaren '50, maar dat het een sociaal vraagstuk betrof. Dat vrouwen die de hoer speelden, daartoe gedwongen werden door armoede of gebrek aan sociale voorzieningen, was een geluid dat in de publieke opinie in het midden van de eeuw niet doorklonk. Maar ook aan het idee dat de man niet anders kon dan aan zijn seksuele driften te voldoen en daarvoor publieke vrouwen nodig had, twijfelde men niet. Zelfs Ottho Heldring, de stichter van het asyl Steenbeek, stond vrijwel zijn hele leven ambivalent tegenover de reglementering en het medisch toezicht op prostituées.“” Het ging hem vooral om de bestrijding van het misbruik en de gevolgen van de prostitutie. Eén van deze uitwassen was de handel in prostituées, consequent aangeduid als “blanke slavinnen”. Heldring publiceerde daarover in 1859 de brochure over “Is er nog slavernij in Nederland?”. In Zetten richtte hij naast het bestaande huis voor ex-prostituées, ook inrichtingen voor kinderen en voor meisjes op. Het leidde er toe dat hij na veertig jaar zijn predikantschap in Hemmen neerlegde en in 1867 directeur werd van de “Zettense inrichtingen” wat hij tot zijn dood in 1876 bleef.

De opvolger van Heldring was Hendrik Pierson (1834-1923) een man die een nieuwe en veel actievere koers uitzette.¹⁰⁴ Deze predikant was sterk beïnvloed door ontwikkelingen in het buitenland. Met name in Engeland vond in de jaren '70 een heftige strijd plaats tegen de “Contagious Diseases Acts”, wetten die geneeskundige keuring van prostituées regelden. De feministe

Josephine Butler was de voornaamste actievoerder in campagnes die sterk het karakter droegen van morele kruistochten. Om de strijd beter aan te pakken kwam op haar initiatief in 1875 de "Abolitionistische Federatie" tot stand. Deze internationale organisatie hield in september 1877 een congres in Genève waarop ook Pierson aanwezig was.¹⁰⁷ De kersverse directeur van de Zettense inrichtingen kwam toen diep onder de indruk van de persoon en de opvattingen van Josephine Butler. Terug in Nederland schreef Pierson de brochure "Gewettigde Ontucht" en begon met acties tegen reglementering en keuring. Daartoe kwam op 1 oktober 1878 het eerste nummer van "Het Maandblad. Getuigen en Redden" uit waarin de uitgangspunten van de Nederlandse kruistocht kernachtig werden geformuleerd.¹⁰⁸ Het voornaamste idee was: "De heiligheid van het huwelijk is onschendbaar, de grenzen tusschen kuisheid en ontucht mogen nooit worden uitgewischt".¹⁰⁷ Pierson en zijn medestanders richtten zich tegen de dubbele moraal waarbij van vrouwen wel verwacht werd dat zij tot het huwelijk afzagen van geslachtsverkeer maar deze eis niet aan de andere sekse stelden.¹⁰⁸ Volgens Het Maandblad waren mannen best in staat zich te onthouden en dienden zij dat ook te doen. Met deze opvatting was de belangrijkste bestaansgrond van prostitutie weggenomen. Het Maandblad richtte zich dan ook tegen het sanitair toezicht *in de bestaande vorm* omdat het in strijd was met de moraal en het bovendien betwistbaar was of deze keuringen effect hadden.

Toen Pierson op 12 mei 1879 de "Nederlandsche Vereeniging tegen de Prostitutie" oprichtte, werd Het Maandblad de spreekbuis van deze NVP. De vereniging "kan worden beschouwd als de belangrijkste institutionele drager van protestants-christelijke concepties over zedelijkheid, seksualiteit en politiek in de periode direct voor de eeuwwisseling", zoals Sevenhuijsen terecht stelde.¹⁰⁹ Zij stond in de traditie van het Réveil en van het praktische sociale werk dat Heldring en de eerste feministes hadden verricht. Maar de NVP was tegelijkertijd ook één van de krachtigste en succesvolste pressiegroepen van Nederland aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Dat is vooral te danken aan Hendrik Pierson die de eerste voorzitter van de vereniging werd. Hij bleef dit tot 1911, toen de belangrijkste zege, strafbaarheid van onzedelijkheid op verschillende gebieden, eindelijk was binnengehaald. Pierson stond dus lijnrecht tegen de liberale volgelingen van de Verlichting die alleen wilden straffen wat schadelijk was voor de samenleving, en er van afzagen andere activiteiten, hoe verwerpelijk zij deze privé ook mochten vinden, aan de rechter te onderwerpen.

Het eerste bestuur van de NVP bestond uit vijf mannen die orthodox-protestants waren, sommigen zouden enkele jaren later deel uitmaken van de Gereformeerde Kerk (daterend uit 1885/86). Anderen, onder wie Pierson

zelf en zijn schoonzoon W. van den Bergh, bleven hervormd. Toch was de samenstelling van het bestuur in de eerste jaren tamelijk eenzijdig, zoals de voorzitter en Het Maandblad later ook toegaven.“” Praktisch gezien richtte de NVP zich in de eerste tien jaar van haar bestaan vooral tegen de bestaande reglementering. Het verzet tegen dit streven was in het begin groot. Zo kreeg Pierson in 1879 zelfs de hervormde kerk niet mee in zijn poging prostitutie te bestrijden.“”

De NVP groeide langzaam en telde in 1880 250 leden, van wie zeven in Leiden.“” Twee jaar later maakten 308 mannen deel uit van de vereniging, en het geheel vormde een bont gezelschap.“” Niet verwonderlijk was het grote aandeel van predikanten en theologen (82 man), en het lidmaatschap van onderwijzers (17) en medici (11). Minder makkelijk is te verklaren waarom de 24 juristen en de 6 militairen lid waren geworden. De tactiek die men gebruikte om nieuwe leden te werven, was steeds dezelfde: een bezoek en preken van de voorzitter zelf, gevolgd door een grote bijeenkomst georganiseerd door plaatselijke kruisvaarders. Zo was Leiden op zondag 12 februari 1882 aan de beurt.“” Pierson preekte eerst over het meest passende onderwerp dat hij ter beschikking had: de ontucht. Voor de volgende maandagavond had een klein comité, bestaande uit professor Buys en ds. Hagen die beiden al eerder in het openbaar hun stem hadden verheven tegen bepaalde aspecten van prostitutie, een bijeenkomst in de Stadsgehoorzaal georganiseerd. Het werd een pure mannenzaak maar, ondanks de prijs van 10 cent voor een plaats in de benedenzaal, wel druk bezocht. Toch mengde geen van de 800-1000 aanwezigen zich in het debat. Meer succes had de ledenwerfcampagne waarin de arts Nijkamp “een medicus van goede reputatie en groote vooruitzichten” zich als eerste meldde. Anderen volgden zodat Leiden in 1882 26 leden van de NVP telde.¹⁵ Predikanten waren goed vertegenwoordigd, niet alleen dr. Hagen hoorde tot het gezelschap, ook twee andere hervormde zielzorgers, S.H.J. de Wolff en de actieve E. César Segers, en hun evangelisch-lutherse collega, C.A. Evelein. Verder maakten de secretaris van de antirevolutionaire kiesvereniging “Nederland en Oranje”, L. den Houter Wz., fabrikant D.C. Dros, en boekdrukker J.J. Groen deel uit van het gezelschap. Zij en anderen die in totaal de helft van de NVP-leden omvatten, waren voor f 2000 of meer aangeslagen in de plaatselijke personele belasting. ¹⁶ Onder de vijf mannen die een vermogen hadden tussen f 1000 en f 2000 bevonden zich twee schoolhoofden, L. van Dijl en F. Uittenbroek, een boekhouder, een schipper en een timmerman. Ook zij dienen gerekend te worden tot de middle-class in Leiden. Onvervalste “kleine luiden” zijn pas te vinden onder degenen die aangeslagen waren beneden f 1000, zoals huis schilder Gijsman en kleermaker Van der Waals. Van zes leden van de NVP,

Portret van ds. E.C. Segers (1834-na 1894), stichter van het Leidse doorgangshuis. Foto J. Goedeljee 1882. Coll. Gemeentearchief.

onder wie ook de enige vrouw, mej. H.S.M. Rietman, is geen aanslag bekend, zodat het aantal vertegenwoordigers van de "lower class" misschien wat groter was dan het genoemde tweetal." Opvallend is verder dat vele Leidenaren die zich met de prostitutiekwestie en prostituées bezig hielden ontbraken: Le Poole, de juridische hoogleraren en de gemeenteraadsleden waren, in ieder geval in 1882, geen lid van de NVP.

Verbreiding van de zedelijkheidsvraagstukken

Het optreden van Pierson en het — gematigde — succes van zijn bliksembezoek aan Leiden, maakten de uitbouw van een ander initiatief van sociale zorg mogelijk. Ds. Segers had al enige tijd rondgelopen met het plan een doorgangshuis voor ongehuwde moeders te stichten." Op 4 januari 1882 kon hij deze instelling aan de Pieterskergracht 20 openen. Zijn vrouw werd directrice van dit doorgangshuis dat in het eerste jaar van haar bestaan al 22 vrouwen hielp. Het bestuur van de instelling bestond, net als bij het Comité tot opbeuring van boetvaardige gevallen vrouwen, jarenlang uit dezelfde

mensen. Eén van hen was uiteraard ds. Segers die het voorzitterschap na enige jaren zelfs combineerde met dat van het Comité; een ander bestuurslid was de gepensioneerde Oostindisch ambtenaar mr. W.B. Bergsma, die in 1882 lid was van de NVP.

Het aantal organisaties dat zich direct of indirect met de prostitutiekwestie bezighield, groeide toen in 1884 of 1885 de Leidse afdeling van een andere vereniging met een lange naam, de NWZB, gesticht werd.¹²¹ Deze organisatie was ontstaan na het bezoek van Josephine Butler aan het Abolitionistische Congres dat in 1883 in Den Haag plaatsvond.¹²² In het volgende jaar richtten enkele vrouwen de “Nederlandsche Vrouwenbond tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn” op.¹²³ Zij hadden, meer nog dan de NVP, hun wortels in het Réveil, want verschillende initiatiefneemsters waren afkomstig uit dezelfde adellijke kringen. Dat gold ook voor de eerste voorzitter van de NVVZB, jkv. Marianne Klerck-jkv. van Hogendorp (1834-1876), een dochter van Marianne gravin van Hogendorp die in de jaren ‘30 en ‘40 actief was in het sociaal werk. Toen in mei 1884 de Vrouwenbond werd opgericht, werd zij al snel een organisatie met veel aanhang. In vijf jaar tijd groeide zij tot bijna 3000 leden en 14 afdelingen.¹²⁴ In Leiden werd het al bestaande doorgangshuis van het predikantenechtpaar Segers het centrum van de plaatselijke Vrouwenbond.¹²⁵ De NVVZB was in het werven van een achterban veel succesvoller dan de NVP, omdat deze geen Leidse afdeling had en in totaal slechts vijf plaatselijke comité’s telde.¹²⁶ Maar de Vrouwenbond lijkt vooral belangrijk te zijn geworden juist dankzij de afkomst van de hoofdbestuursleden. Deze dames behoorden tot de hoogste kringen in Nederland en legitimeerden door hun voorbeeld de acties voor zaken die, zeker als het om vrouwen ging, als onbetamelijk konden worden gezien. Maar hun achtergrond beperkte ook de activiteiten, want op kruistocht gaan was voor deze aristocraten iets ondenkbaars. Het bleef dus bij handtekeningenacties, waaronder een zeer succesvolle in 1885 tegen de handel in vrouwen en meisjes die 15.000 handtekeningen opleverde.¹²⁷ Uit deze actie bleek dat de Vrouwenbond door hetzelfde uitgangspunt werd geïnspireerd als de NVP, wat ook te constateren valt uit de titel en de inhoud van het boek dat de voorzitter in 1887 schreef: “De heiligheid van het huwelijk”. Maar omdat de samenstelling en de aard van de werkzaamheden tussen beide organisaties zo sterk verschilden, mag men ze niet als tegenhanger zien.¹²⁸

De maatschappelijke verbreding van de prostitutiekwestie kwam ook tot uiting toen in 1888 de protestants-christelijke vakbond “Patrimonium” een wijziging van de statuten doorvoerde. Als nieuw doel werd opgenomen: “bestrijding van de reglementeering der ontucht en van alles wat het plegen van ontucht als beroep kan doen beschouwen”.¹²⁹ Daarmee had de NVP een

nieuwe bondgenoot die in de verzuilde samenleving overigens uit dezelfde groepering kwam als een groot deel van het bestuur van de NVP zelf. De wat eenzijdige gerichtheid op een gereformeerde en orthodox-protestantse achterban, was Pierson trouwens een doorn in het oog. De strijd tegen de reglementering had in negen jaar tijd slechts enkele bescheiden succesjes opgeleverd. Want in het begin van 1888 hadden alleen Utrecht, Harlingen en Delft het geneeskundig onderzoek afgeschaft.¹²⁸ Maar geen enkele gemeente was overgegaan tot het verbieden van bordelen.““ Daarom moest volgens de voorzitter het roer om en zo werd in juni 1888 het oude hoofdbestuur van vier “orthodoxen” en één “moderne” aangevuld met vijf nieuwe leden die op het terrein van godsdienst en politiek sterk verschilden van de vroegere meerderheid.““ Onder de nieuwelingen bevond zich een medicus, J. Menno Huizinga, die vroeger in de reglementering had geloofd maar inmiddels fel tegen was.““ Een andere goede aanwinst in het bestuur was de hoofdcommissaris van politie in Den Haag, J.C. van Schermbeek, die tegen het noodzakelijk kwaad streed maar het, net als Pierson, niet volkomen uitroeibaar achtte.““ De samenstelling van het nieuwe hoofdbestuur maakte het mogelijk medestanders te vinden in heel andere kringen dan tot nu toe. Ook het doel werd breder opgezet, het ging niet meer alleen om het afschaffen van de reglementering, voortaan zou de kruistocht gevoerd worden als een “strijd tegen het kwaad zelf”. Het eerste wapenfeit waaruit moest blijken hoe breed de steun was voor de acties, was het organiseren van een congres tegen de prostitutie dat in 1889 plaatsvond. Pierson had toen vele jaren de akkers beploegd en zorgvuldig ingezaaid, nu was de tijd gekomen om overvloedig te gaan oogsten.

Voor hun inbreng bij het tot stand komen van dit artikel bedank ik in het bijzonder R.C.J. van Maanen, P.A.J. Otgaar, W. Otterspeer en J.F.J.G. van Schaik.

1. J.P. Duyverman, "De Gemeente en de 'lichte wiven'", *Tijdschrift voor overheidsadministratie* 16 (1960) 362-366 gaf een overzicht van deze strafbepalingen en behandelde, in het algemeen en vanuit een Leids perspectief, de problematiek die in dit artikel aan de orde komt.
2. H.W.J. Volmuller, *Het oudste beroep* (Utrecht 1966) 5-7. F.A. Stemvers, *Meisjes van plezier. De geschiedenis van de prostitutie in Nederland* (Weesp 1985) 26-27.
3. D.J. Noordam, "Criminaliteit van vrouwen in Leiden in de 17de en 18de eeuw", *Leids Jaarboekje* 77 (1985) 36-46. E. Kloek, "Criminaliteit en sekse in de confessieboeken, 1678-1794", in: *Wie hg zij, man of wijf. Vrouwengeschiedenis en de vroegmoderne tijd: drie Leidse studies* (Hilversum 1990) 142-145.
4. D.J. Noordam, "Prostitutie in Leiden in de 18de eeuw", in: D.E.H. de Boer ed., *Leidse facetten. Tien studies over Leidse geschiedenis* (Zwolle 1982) 67-70 en D.J. Noordam, "Uit armoede of verleiding? De wereld van de Leidse prostituées in de achttiende eeuw", in: H.A. Diederiks, D.J. Noordam en H.D. Tjalsma eds., *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Hilversum 1985) 105-107.
5. S. Faber, *Strafrechtspleging en criminaliteit te Amsterdam, 1680-1811. De nieuwe menslievendheid* (Arnhem 1983) 67. D.J. Noordam, "Zedenmisdriven in de Republiek in de 18de eeuw", *Spiegel historicael* 20 (1985) 366-372. D.J. Noordam, "Strafrechtspleging en criminaliteit in Delft in de vroeg-moderne tijd", *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 15 (1989) 209-244.
6. D.J. Noordam, "Zedeloos Nederland? Seksuele losbandigheid rond 1800: visies, remedies, realiteit", in: G. Hekma en H. Roodenburg eds., *Soete minne en helsche Doosheit. Seksuele voorstellingen in Nederland 1300-1850* (Nijmegen 1988) 206-207.
7. D.J. Noordam, *Leven in Maasland. Een hoogontwikkelde plattelandssamenleving in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw* (Hilversum 1986) 162-167.
8. Bespreking bij Noordam, *Maasland*, 167-168.
9. E. Shorter, *The making of the modern family* (New York 1975) 79-119.
10. Noordam, *Prostitutie*, 67 (de jaartallen zijn echter 1720, 1721 en 1725), *Armoede*, 106-107.
11. Noordam, *Prostitutie*, 69, 101-102.
12. D.J. Noordam, "Homosexualiteit en sodomie in Leiden, 1533-1811", *Leids Jaarboekje* 75 (1983) 91.
13. Noordam, *Delft*, 243.
14. D.J. Noordam, "Homoseksuele relaties in Holland in 1776", *Holland* 16 (1984) 28.
15. Noordam, *Strafrechtspleging*, 212 noot 1.5 (waar ook de "Hollandse Beccaria", Hendrik Calkoen geciteerd wordt).
16. J.F. van Slobbe, "Zedenmisdriven voorheen en thans. Strafbepalingen -Frequentie", II, *Tijdschrift voor Strafrecht* 51 (1941) 70-72.
17. Noordam, *Armoede*, 116.
18. J.F. van Slobbe, *Bijdrage tot de geschiedenis en de bestrijding der prostitutie te Amsterdam* (Amsterdam 1937) 37-40. Stemvers, *Meisjes*, 37-38.
19. In dit artikel noem ik inschrijving van prostituées en bordeelhouders "reglementering". In de 19de-eeuwse terminologie bedoelde men daar juist het geneeskundig onderzoek mee: voor die handeling gebruik ik de term "(medisch) onderzoek".
20. G. Hekma, *Homoseksualiteit, een medische reputatie. De uildoktering van de homoseksueel in negentiende-eeuws Nederland* (Amsterdam 1987) 138-139.
21. D.J. Noordam, "Lust, last en plezier: vier eeuwen seksualiteit in Nederland", in: H. Dupuis e.a., *Een kind onder het hart. Verloskunde, volksgeloof, gezin, seksualiteit en moraal vroeger en nu* (Amsterdam 1987) 127-170.
22. Hekma, *Homoseksualiteit*, 138-149. G. Hekma, "De belaagde onschuld. Een strijd tegen zelfbevlekking in Nederland?", in: G. Hekma

en H. Roodenburg, *Soete minne en helsche boosheit. Seksuele voorstellingen in Nederland 1300-1850* (Nijmegen 1988) 232-254.

23. Geciteerd bij Hekma, *Homoseksualiteit*, 162-163.

24. Geciteerd bij Hekma, *Homoseksualiteit*, 151.

25. Van Slobbe, *Prostitutie*, 44-46.

26. Van Slobbe, *Prostitutie*, 46-47. B.J. Kam, *Meretrix en medicus. Een onderzoek naar de invloed van de geneeskundige visitatie op handel en wandel van Zwolse publieke vrouwen tussen 1876 en 1900* (Zwolle 1983) 1415. De tekst van het moeilijk vindbare K.B. staat bij Kam, *Meretrix*, 215-216 en in (GA Leiden), *Notulen B & W* 1818 1, fol. 68.

27. *Notulen B & W* 1818 1, fol. 68.

28. Omdat nauwelijks stukken in het Leidse politiearchief voor 1853 aanwezig zijn, kan de kwestie niet verder worden uitgediept.

29. *Notulen B & W* 1818 11, fol. 44.

30. Overzicht van de keuren van 23-7-1818, 13-6-1822, 29-4-1830 in *Bibl I & O*, 25420.

31. Instructie dd. 6-3-1828, in *Bib I & O*, 17280 p.

32. W. van den Bergh, *De strijd tegen de prostitutie in Nederland* (Den Haag 1878) 43-44. F. Hazewinkel, *Prostitutiebeleid in Rotterdam (1828-1982)* (Rotterdam 1982) 10-11.

33. *Bib I & O*, 25420.

34. De zaak kwam op 26-10-1846, 2-11-, 10-11-, 23-11-1846, en 7-1-1847, 28-1- en 15-2-1847 aan de orde, zie *Notulen Gemeenteraad* 1846 met Bijlage 143 en *Notulen Gemeenteraad* 1847.

35. Het advies is te vinden in SA 11 (1816-1851), suppl. 288. Tussen 15-2-1847 en 1851 werd de zaak in de Gemeenteraad niet meer aan de orde gesteld.

36. Van den Bergh, *Strijd*, 58-60. Zie voor de praktische werkzaamheden van de vereniging ook het artikel van D. Sijmons, "Een noodzakelijk kwaad, maar voor wie? Prostitutie in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw", *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 1 (1980) 65-110.

37. Van den Bergh, *Strijd*, wijdde vele bladzijden aan Heldring en gaf deze uitspraak op

p. 51. M.E. Kluit, *Maatschappij school, kerk. Ottho Gerhard Heldring en het Reveil* (Hoenderloo 1958) en M.E. Kluit, *Het protestantse Reveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865* (Amsterdam 1970) 439-485.

38. W.H. Posthumus-van der Goot e.a., *Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse Tijd* (reprint Nijmegen 1977) 32-36 stelde dit overigens al. Ten onrechte wezen T. de Bie en W. Fritschy, "De 'wereld' van Reveilvrouwen, hun liefdadige activiteiten en het ontstaan van het feminisme in Nederland", *De eerste feministische golf. Zesde jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (1985) 30-42 deze opvatting af.

39. Van den Bergh, *Strijd*, 52.

40. Van den Bergh, *Strijd*, 56 (duur).

41. Van den Bergh, *Strijd*, 58.

42. Van den Bergh, *Strijd*, 51, 63-64.

43. *Uitkomsten der derde tienjarige volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op den negentiensten November 1849, Zuidholland* (Den Haag 1852) 99 geven de "officiële cijfers" die waarschijnlijk ook zijn te vinden door het tellen van de inschrijvingen in het Bevolkingsregister van 1849.

44. SA 11 (1816-1851) suppl. 288 waar Sara van Tongeren in wijk 6 nr. 1280 als houdster van een huis van ontucht voorkomt.

45. SAII (1816-1851), suppl. 288. Verschillende publieke vrouwen hebben zich bij de volkstelling niet als zodanig opgegeven.

46. Noordam, *Prostitutie*, 73-74, *Armoede*, 109.

47. Zie voor biografische gegevens over 19de-eeuwse vrouwelijke en mannelijke Leidse bordeelhouders: P.A.J. Otgaar en J.F.J.G. van Schaik, "Bordeelhoud(st) in Leiden 1853-1875", *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 3 (1991) 50-83.

Voor Wilhelmina Overduin ook de niet altijd even betrouwbare gegevens bij H.F. Dirksmeier en P.R.M. Schreuder, *Een grote winkel in een boomgaard* (Oegstgeest 1987) 64.

48. Noordam, *Prostitutie*, 73-74, *Armoede*, 109.

49. Noordam, *Prostitutie*, 89-90, *Armoede*, 112-113.

50. Tekst bij Van Slobbe, *Bijdrage*, 147-161.

51. SA 11 (1816-1851), suppl. 288.

52. De tekst in *Gemeenteblad* 1853, nr. 20.
53. Notulen van de besloten vergaderingen van de Gemeenteraad zijn niet meer aanwezig of hebben nooit bestaan. Zie ook het verslag van de *Leidsche Courant* dd. 7-10-1853 (nr. 126), bijblad nr. 30, waar in de openbare vergadering prostitutie niet aan de orde kwam.
54. Ook van de vergadering van 24-10-1853 gaf de *Leidsche Courant* dd. 26-10-1853 (nr. 128), bijblad nr. 31, een verslag maar alleen van het openbare deel.
55. Gegevens van de ingeschrevenen (1853-1904) in *Politiearchief*, nr. 304-306.
56. Art. 280-302, zie *Gemeenteblad* 1856, nr. 9.
57. *Gemeenteblad* 1861, nr. 7, de art. over prostitutie beslaan 307-329.
58. *Handelingen Gemeenteraad* 1867 nr. 26, p. 8.
59. J.P. Duyverman, "Het bestuur der Gemeente", in: *Leiden 1860-1960* (Leiden 1962) 75-76. V. Veldheer en A. Struijk, "De politieke samenstelling van de Leidse gemeenteraad 1870-1990", *Leids Jaarboekje* 82 (1990) 131-133.
60. Dat Van den Brandeler liberaal was, is af te leiden uit zijn benoeming door Thorbecke, zie J.P. Duyverman, "Tien burgemeesters", *Leids Jaarboekje* 57 (1965) 50 en uit het artikel van C. Smit, "Thorbecke en de opvolging van burgemeester Tieboel Siegenbeek" in dit *Leids Jaarboekje*. De politieke richting van de beide andere raadsleden geeft de ledenlijst van 1-11-1879, *Kib I. & O*, 78202.
61. Resp. *Gemeenteblad* 1867, nr. 12, en *Gemeenteblad* 1873, nr. 4.
62. Het ging om de art. 170-188 die bij de behandeling nog de oude nummering 155-173 droegen.
63. Zij moest het bij de keuring ter inzage geven en de politie schreef, na haar gezondverklaring deze in haar boekje in.
64. *Handelingen Gemeenteraad* 1877, 103-104. Ook Van den Bergh, *Strijd*, 106-107 vermeldt deze stellingname.
65. Dercksen werd in de korte tijd dat hij in de Leidse politiek meedraaide, aanbevolen door "Voorwaarts" (liberaal), "Vaderland en Oranje" (conservatief), "Recht voor Allen" (rooms-katholiek), en "Nederland en Oranje" (antirevolutionair).
66. Onder meer op 22-11-1864, zie *Bibl I. & O*, 78347 (1).
67. *Handelingen Gemeenteraad* 1879, 46-47.
68. De overzichten van de gemeentes die hij op p. 46 van de *Handelingen Gemeenteraad* geeft, komen rechtstreeks uit Van den Bergh. *Strijd*, 133-135, resp. 136-137.
69. *Gemeenteblad* 1879, nr. 9.
70. *Gemeenteblad* 1897, nr. 6, zie *Bibl I. & O*, 33320 d.
71. Hekma, *Homoseksualiteit*, 131 voor deze typering.
72. Zie de — niet volledige — lijst bij Van den Bergh, *Strijd*, 117-121. De opvatting van Stemvers, *Meisjes*, 46-47 dat met uitzondering van Den Haag alle grote steden geen reglementen bezaten, is feitelijk onjuist, zoals ook uit zijn eigen opsomming blijkt.
73. G.D.I. Huet, "Vervolg van hrt verslag van den gecommittceerde tot onderzoek naar de werking der reglementen op de prostitutie hier te lande", *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* 2de reeks, 4de jr, 2de afd (1868) 326-333.
74. De cijfers van G.J.D. Mounier, *Onderzoek naar de beteekenis van de statistiek der venerische en syfilitische ziekten bij de landmacht in het Koninkrijk der Nederlanden [...]* (Den Haag 1889) 67-68 over de jaren 1850-1886 en die bij Huet over de periode 1854-1863 zijn nirt dezelfde maar de dalende tendens in de eerste tien jaar na de werking van het reglement is bij beide reeksen onmiskenbaar.
75. Huet, *Vervolg*, 327. Mounier, *Onderzoek*, 67 constateerde dat het percentage geslachtsziekten op de gemiddelde garnizoenssterkte zelfs daalde van 18,2% in 1810 tot 6,5% in 1860 en 1862.
76. *Gemeenteverslag* 1873, 90.
77. Huet, *Vervolg*, 330, Otgaar-van Schaik, *Leiden*, 77.
78. Huet, *Vervolg*, 329-330. A.M.I. Huitzing, "Prostitutie in Leiden in de tweede helft van de 19de eeuw", *Spiegel historial* 17 (1982) 434 wekt met het noemen van een aantal van 10 à 20 bordelen de onjuiste indruk dat die tegelijkertijd voorkwamen.
79. A. Huitzing, *Betaalde liefde. Prostituees in Ne-*

- derland 1850-1900 (Bergen N.H. 1983) 63-65, Prostitutie, 435, Otgaar-van Schaik, *Leiden*, 66.
80. Otgaar-van Schaik, *Leiden*, 63-64, 66-67, 72, 74-75. Zie voor Prillewits, ook P.J.M. de Baar, "De gezusters Prillewitz en de Leidse prostitutie", *Leidsch Dagblad* 22-5-1987. Huitzing, *Liefde*, 86 vermeldt gedeeltelijk dezelfde gevallen.
81. Mooie voorbeelden daarvan geven Otgaar-van Schaik, *Leiden*, passim en Dirksmeier-Schreuder, *Winkel*, 65.
82. Huitzing, *Liefde*, 51, Prostitutie, 434, P.J.M. de Baar, "Een genealogische complicatie: prostitutie", *Genealogische bijdragen Leiden en omgeving* 1 (1985/86) A L 9. Otgaar-van Schaik, *Leiden*, 81. Dirksmeier-Schreuder, *Winkel*, 63 zien juist een uitwaaiing van de prostitutie na 1860, zonder dit te onderbouwen.
83. J. M'alkowitz, "The making of an outcast group", in: M. Vicinus ed., *A widening sphere. Changing roles of Victorian women* (Bloomington 1977) 72-93.
84. Zie voor haar activiteiten Huitzing, *Liefde*, 90-94 en Otgaar-van Schaik, *Leiden*, 76-79.
85. Otgaar-van Schaik, *Leiden*, 68 over de juiste ligging.
86. *Gemeenteverslag* 1873, 90 (14-15 vrouwen); 1874, 101 (1415 prostitutees); 1873, 108 (14-16 publieke vrouwen).
87. Zie voor de bordeelkoningen Kam, *Mere-trix*, 42, 90, 132 en voor de geografische concentratie H. Sterk, " 'Rondom de Galekopssteeg' 1858-1885. Enige aspecten van de prostitutie in Utrecht", *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 9 (1983) waar ondanks het op p. 99 gestelde uit de plattegronden de concentratie tussen 1813 en 1885 duidelijk te zien valt, en bovendien Stenvers, *Meisjes*, 68-69 en Noordam, *Lust*, 157-158.
88. Otgaar-van Schaik, *Leiden*, 81-82 en C. Rietter-Michelotti, "Over 'ligtvaardige' vrouwspersonen en hoererie". Enige aspecten van prostitutie in het negentiende-eeuwse Nijmegen", *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 3 (1982) 143 trekken deze conclusie wel.
89. Handelingen van het Nationaal Congres tegen de Prostitutie te Amsterdam in het gebouw "Frascati"... 1889 ... (Den Haag 1889) 105.
90. Het Adresboek 1860 geeft de eerste vermelding van de commissie.
91. Necrologieën zijn te vinden in *Het Maandblad. Getuigen en Redden* 24 (1902) 1 en *Leidsch Dagblad* 25-11-1901.
92. Hij was dit, volgens het Adresboek, voor het laatst in 1877. Ook Van den Bergh, *Strijd*, 56 vermeldt Le Poole's correspondentenschap in 1877.
93. Zie voor hem als tegenstander van kinderarbeid: A.N. Molenaar, "Het Leidsche initiatief tot beperking van kinderarbeid in fabrieken 1863 - 17 maart 1938", *Leids Jaarboekje* 31 (1939) 108-133.
94. Nachtrapport politiek, dd. 11/12-12-1877, vriendelijke mededeling P.A.J. Otgaar.
95. P.L. Schram, *Willem van den Bergh 1850-1890* (Amsterdam 1980) 37.
96. *Het Maandblad* 2 (1879/80) 27-29. P.L. Schram, Hendrik Pierson. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van de inwendige zending (Kampen 1968) 188.
97. *Het Maandblad* 1 (1878/79) 22, 2 (1879/80) 47.
98. *Stellingen verdedigd op de debating-society van hare oprichting 19 januari 1866 tot 23 februari 1898* (Leiden 1898) 51-52. Van den Bergh, *Strijd*, 100-101.
99. Schram, *Van den Bergh*, 33; bij deze gelegenheid was ook prins Alexander, een bekende van de theologiestudent, aanwezig.
100. *Het Maandblad* 1 (1878/79) 4, 26, 2 (1879/80) 80.
101. Van den Bergh, *Strijd*, 111 vermeldde zelf deze steun.
102. Vissering werd in 1879 minister, de kwalificatie staat bij G. Taal, *Radicalen en liberalen in Nederland, 1872-1901* (Den Haag 1980) 33.
103. Zie de uitspraken en stellingnames (ook van het bestuur van Steenbeek) bij Van den Bergh, *Strijd*, onder andere 78-80, 99-100.
104. Veel materiaal geeft de goede maar nu wat gedateerde biografie van Schram, Pierson.
105. S.L. Sevenhuijsen, *De orde van het vaderschap. Politieke debatten over ongehuwd moederschap, afstamming en het huwelijk in Nederland 1870-1900* (Amsterdam 1987) 69. Schram, Pierson, 174175.

106. *Het Maandblad* 1 (1878/79) 1-2. Schram, Pierson, 185-186.
107. Zie voor de verbreiding in de 19de eeuw van dit nieuwe gezinsideaal dat zeker niet tot orthodox-protestanten beperkt was: D.J. Noordam, "Volmaakt geluk? Vier eeuwen huwelijk en gezin in Nederland", in: H. Dupuis e.a., *Een kind onder het hart. Verloskunde, volksge-loof, gezin, seksualiteit en moraal vroeger en nu* (Amsterdam 1987) 85-126.
108. Noordam, *Lust*, 158-159 over de veranderde "dubbele moraal" in de 19de eeuw.
109. Sevenhuijsen, *Orde*, 67.
110. *Het Maandblad* 10 (1888) 41, 51-53; 17 (1895) 115. De typering van Sevenhuijsen, *Orde*, 103 noot 62, van de NVP als een neutrale organisatie kan alleen verdedigd worden voor de periode vanaf juni 1888, niet voor de eerste jaren van haar bestaan.
111. Schram, Pierson, 230-233.
112. *Het Maandblad* 3 (1880/81) 35.
113. *Het Maandblad* 4 (1881/82) 11.
114. *Het Maandblad* 4 (1881/82) 48. *Leidsche Courant* 13 en 15-2-1882. *Leidsch Dagblad* 15-2-1882.
115. *Het Maandblad* 5 (1882/83) 32.
116. *Bibl. L. & O*, 19168 d (personele belasting over 1883)
117. Van 20 van de 26 leden kon de aanslag achterhaald worden, 2 van de 6 onbekenden waren student en daarom waarschijnlijk uit welgestelde families. Onder de vier overblij-venden kunnen zich mannen bevonden hebben die beneden de belastingvrije voet van f 425 vielen.
118. *Het Maandblad* 4 (1881/82) 38; 5 (1882/83) 43-44. Gegevens over het adres en de directrice staan in het *Adresboek*. Volgens Schram, *Van den Bergh*, 37 bestond er al ca. 1875/76 een doorgangshuis in Leiden, maar van deze instelling is verder niets bekend.
119. M. Beelaerts van Blokland-Kneppelhout en A. van Hogendorp, *Gedenkboek. Vijfentwintig jaren arbeid van den Nederlandschen Vrouwenbond tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn* (Groningen 1909) 83.
120. Schram, Pierson, 200-201. Beelaerts van Blokland, *Gedenkboek*, 4.
121. Zie voor een korte typering van de Vrouwenbond: Posthumus-van der Goot, *Moeder*, 85-89 en Sevenhuijsen, *Orde*, 124-126.
122. *Handelingen*, 143.
123. Beelaerts van Blokland, *Gedenkboek*, 83.
124. *Het Maandblad* 11 (1889) 79.
125. *Handelingen*, 144. Beelaerts van Blokland, *Gedenkboek*, 37.
126. Zoals Stemvers, *Meisjes*, 74 wel doet.
127. *Het Maandblad* 11 (1889) 15.
128. *Het Maandblad* 10 (1888) 84.
129. *Handelingen*, 105.
130. Volgens Schram, Pierson, 219-220 noot 30, was Moumier de "moderne".
131. *Het Maandblad* 20 (1898) 20.
132. Schram, Pierson, 176.

Sept 23. 2.
28 Jan. 66.

Wel Edeloofte Heer! Gaar-
ne schouw ik, voor zoo
veel van my afhangt,
aan leyden en waardig
opvolger van uwen xpa-
ger. Wil my verbrouwen,
lyk uw advies geven. Tondt
gy zelf kunnen besluten,
in aan stad en Akademie
te wyden?

Ontvang de bekrigting
myner oude hoogdediging,
en wilt gy my niet lang
op uw arbeids laken
wachten, gy zult my dubbel
verpligten.

ET

THORBECKE EN DE OPVOLGING VAN BURGEMEESTER TIEBOEL SIEGENBEEK

door

Cor Smit

Half januari 1866 overleed de Leidse burgemeester Daniël Tieboel Siegenbeek. Leiden bleef niet lang zonder burgemeester. Tieboel Siegenbeek werd opgevolgd door dr. W.C. van den Brandeler, die reeds per 14 februari 1866 benoemd werd. Deze benoeming heeft nogal wat vraagtekens opgeroepen, niet zo zeer vanwege de snelheid (die ook verraste), maar om een andere reden. De minister, reageerde het *Leidsch Dagblad* indertijd enigszins cynisch, “schijnt het in het belang der gemeente te hebben geacht, om af te wijken van het voorschrift der gemeentewet, dat niemand tot burgemeester benoembaar is, dan die ingezetene der gemeente is”.¹ Duijverman stelde in het *Leids Jaarboekje* van 1965 vast: “De benoeming [...] mocht worden genoemd in strijd met art. 61 van de toenmalige gemeentewet.” Van den Brandeler was namelijk geen Leids ingezetene. Thorbecke, de betrokken minister van Binnenlandse Zaken, handelde daarmee in strijd met zijn eigen Gemeentewet van 1851. “Minister Thorbecke schijnt vergeten te zijn, wat hij in 1851 bij de beraadslagingen over de gemeentewet op dit punt verklaard heeft”, vervolgde het *Leidsch Dagblad* haar commentaar. De krant constateerde ook “dat de benoeming weinig sympathie vindt”.

Alweer een tijdje terug ontdekte ik in een van de archieven van het Gemeentearchief een tweetal brieven die een licht werpen op deze zaak. Het betreft hier het familie-archief (Siegenbeek) Van Heukelom,⁴ een rijke, nogal gevarieerde verzameling van stukken die met name betrekking hebben op de Van Heukeloms van het eind van de achttiende tot aan het eind van de negentiende eeuw. De familie is niet zo bekend uit de geschiedschrijving, maar haar leden bekleedden in de vorige eeuw belangrijke posities, en de familierelaties strekten zich uit tot in vele andere vooraanstaande families in Leiden en elders: Luzac en Hubrecht bijvoorbeeld. Ook burgemeester Tieboel Siegenbeek (1806-1866), de zoon van professor M. Siegenbeek (1774-1854), was gehuwd met een Van Heukelom: Elisabeth (1808-1874).

Elisabeth was een van de vier dochters van de laken- en greinfabrikant Jan van Heukelom (1784-1847). De enige zoon van deze Jan van Heukelom heette ook Jan. Jan van Heukelom jr. (1813-1886) volgde zijn vader na diens dood op in de zaak en in de talrijke maatschappelijke functies die deze vervuld had. Hij liquideerde de lakenfabriek en richtte in de plaats daarvan een spinnerij op, die mede eigendom was van zijn moeder, Anna Hillegonda Luzac. In 1863 werd Jan van Heukelom jr. door Thorbecke benoemd tot lid van de staatscommissie die de arbeid van kinderen in fabrieken moest onderzoeken. De gevonden brieven hebben betrekking op deze Jan van Heukelom, de zwager van burgemeester Tieboel Siegenbeek.⁵

De eerste brief is zeer kort. Hij is afkomstig van Thorbecke, ondertekend met T, gedateerd op 28 januari 1866, en gericht aan Jan van Heukelom. De volledige inhoud:

“Dep v B.Z.
28 Jan. 66

Wel Edelgeb Heer. Gaarne schonk ik, voor zooveel van mij afhangt, aan Leyden een waardig opvolger van Uwen zwager. Wil mij vertrouwelijk uw advies geven. Zoudt gij zelf kunnen besluiten, u aan Stad en Akademie te wijden?

Ontvang de betuiging mijner oude hoogachting, en wilt ge mij niet lang op uw antwoord laten wachten, gij zult mij dubbel verplichten.

T”

Kortom, Thorbecke vroeg advies, maar wilde eigenlijk gewoon Jan van Heukelom als burgemeester.

Jan van Heukelom weigerde echter. Hij vond zichzelf niet geschikt en gaf Thorbecke een advies. Het echte antwoord van Van Heukelom bevindt zich niet in het archief, wel het concept of afschrift ervan.

Jan van Heukelom gaf twee redenen voor zijn weigering:

“Wat mijzelven betreft, ik mag mij voor die betrekking niet beschikbaar stellen, mijne maatschappelijke en – ik mag dit over u wel belijden – mijne finantiele positie, verbieden mij dit. De eerste is eene te ondergeschikte dan dat een Burgemeester die zou kunnen blijven behouden zonder gevaar te loopen het aanzien zijner betrekking schade te doen lijden. De tweede belet mij ten eenenmale die werkkring te verlaten of te veranderen: -gelukkig reken” ik mij daarin te vreden te zijn! Ik mis wat ik naast andere hoogst gewigtige vereischten, in eene Burgemeester van eene gemeente als Leiden, onmisbaar acht: een onafhankelijk vermogen, en bij dat gemis is het onnoodig zich te verdiepen in een onderzoek [..].”

Portret van Daniël Tiboel Siegenbeek. Ingekleurde foto ca. 1865. Coll. Gemeentearchief (Familiearchief Van Heukelom).

Opvallend is dat hij niet alleen meent dat hij zich het burgemeesterschap financieel niet kan veroorloven, maar ook dat zijn maatschappelijke status te laag is! Hier spreekt nota bene de eigenaar/directeur van een fabriek met 150 arbeid (st) ers, lid van een staatscommissie, lid van Provinciale Staten van Zuid- Holland, lid van de Kamer van Koophandel, bestuurslid van Mathesis, hoofdbestuurder van de Leydsche Maatschappij voor Weldadigheid, oprichter en voorzitter van de Hulpbank, diaken van de doopsgezinde gemeente en bekleder van nog een handvol functies. Blijkbaar tikte dat niet genoeg aan om een gewone fabrikant eenzelfde status te geven als een edelman (burgemeester Van Limburg Stirum) of een zoon van een hoogleraar, die zelf rechter was geworden (Tieboel Siegenbeek). Voor Thorbecke was het geen probleem, voor Van Heukelom zelf blijkbaar wel.

Vervolgens ging Van Heukelom in de op de vraag wie dan wel burgemeester van Leiden zou moeten worden. Hij geeft eerst een profielschets:

“ik veroorloof mij dit [. ..] dat het mij voorkomt voor Leiden wenschelijk te zijn tot hoofd der Gemeente een man te zien optreden in het genot van een

onafhankelijk bestaan, begaafd met de noodige regts- en economische kennis, vrij van vooroordelen omtrent Leidsche personen, zaken en toestanden, met een onbeneveld oog het goede maar ook [...] verkeerde in deze Gemeente kan waarnemen [...] en die, niet gedragen door eene altijd bedriegelijke populariteit, moed en geschiktheid bezit om het eerste te ontwikkelen, maar ook het laatste kragtig te bestrijden.”

Welke Leidse ingezetene zou het dan moeten worden?

“Maar wanneer ik met dit ideaal voor de geest in deze Gemeente naar zoodanige persoon rondzie dan moet ik helaas verklaren die niet te kunnen vinden. Het doet mij leed dit te moeten bekennen, maar het is mijne innige overtuiging dat men buiten deze Gemeente iemand zal moeten vinden die een waardigen opvolger van Siegenbeek zal kunnen zijn en in staat om Leiden te verheffen tot hetgeen het worden kan en moet.”

Feitelijk een vernietigend oordeel over de Leidse notabelen. En wat nog vernietigender is: Thorbecke heeft dit advies opgevolgd en als de bliksem iemand van buiten Leiden benoemd.

Hij zond een telegram naar dr. W.C. van den Brandeler, die juist het jaar daarvoor tot burgemeester van Voorburg was benoemd. Van den Brandelers enige connectie met Leiden was, dat hij er ooit medicijnen had gestudeerd, en er in 1842 in die discipline was gepromoveerd. Hij had in 1850 zijn medische praktijk opgegeven voor een administratieve loopbaan, en reeds diverse burgemeestersfuncties bekleed. Zijn afkomst lijkt behoorlijk overeen te komen met Van Heukeloms opvatting over vereiste status: hij stamde uit een oud aristocratisch geslacht, en was in 1850 -aan het begin van zijn burgemeesterscarrière – gehuwd met Isabella Cornelia, gravin van Hogendorp.’

Het advies van Van Heukelom, die zelf zijn status niet zo hoog inschatte, werd door de grote staatsman zwaarwegend genoeg gevonden om in strijd met zijn eigen gemeentewet te handelen.

Ondanks de bezwaren werd de benoeming in Leiden aanvaard. Na de boven aangehaalde kritische opmerkingen, vervolgde het *Leidsch Dagblad* met de vaststelling: “Toch is er veel voor te zeggen.” Dat de nieuwe burgemeester als vreemdeling boven de partijen zou staan, “nieuw bloed” betekende en veel bestuurservaring had, was voor de krant reden hem toch steun toe te zeggen.’

Van Heukelom zelf stelde zich in datzelfde jaar wel kandidaat voor de Leidse gemeenteraad, namelijk voor de raadszetel van wijlen zijn zwager Tieboel

Portret van Jan van Heukelom. Foto ca. 1880. Coll. Gemeentearchief (Familiearchief Van Heukelom).

Siegenbeek: daarvoor achtte hij zijn maatschappelijke positie blijkbaar hoog genoeg.” Zijn kandidatuur werd ten eerste ondersteund door het *Leidsch Dagblad*, dat hem kwalificeerde als “ijverig”, “belangeloos”, “onpartijdig”, “eenvoudig”, “nederig”,¹⁰ “een man die op de sympathie van velen kan bogen, een man die Leidens belangen als Leidenaar kent en behartigt, een man die in den vollen bloei des mannelijken leeftijds, met een helder hoofd en een krachtige geest begaafd een gewenscht lid voor den gemeenteraad moet genoemd worden.” Van Heukelom werd met grote meerderheid gekozen. Hij kreeg 406 van de 637 geldige stemmen.

Er passen hier nog enkele opmerkingen met betrekking tot de relatie tussen Thorbecke en Van Heukelom. Waarschijnlijk was Van Heukelom voor Thorbecke niet zo maar een belangrijk fabrikant met veel maatschappelijke functies, die hij daarom in een belangrijke staatscommissie benoemde en om advies vroeg. Van Heukelom was ook, jarenlang, voorzitter c.q. secretaris van de Leidse liberale kiesvereniging “Grondwet en Koning.” De contacten dateren zelfs van eerder: Van Heukeloms moeder is een zuster van L.C.

Luzac (1786-1861), een van Thorbecke's negenmannen en minister van Binnenlandse Zaken in 1848. De contacten tussen het gezin Van Heukelom en L.C. Luzac waren intensief en Luzac ging zelf veel met Thorbecke om. 'Thorbecke zat tussen 1845 en 1850 ook in de Leidse gemeenteraad: eerst met Jan van Heukelom sr., later met Jan van Heukelom jr. Er bestaat een ingezonden brief in de *Leidsche Courant* uit januari 1843 (met betrekking tot een toen actuele kwestie rond het Huiszittenhuis), die geschreven is door Thorbecke en mede ondertekend werd door Jan van Heukelom jr." Kortom: zij zijn oude kennissen en vanouds politieke vrienden.

Daarmee valt ook een ander licht op Van Heukeloms benoeming in de Staatscommissie en Thorbecke's scherpe woorden over het functioneren van deze commissie in 1864 en 1865." Thorbecke moet bekend geweest zijn met Van Heukeloms mening over de wettelijke regeling van kinderarbeid. Deze kwam behoorlijk overeen met die van Thorbecke zelf (nl. niet regelen) en botste vanzelfsprekend met de mening van de voorzitter van die commissie, De Vries Robbé (nl. wel regelen). Dat Thorbecke Van Heukelom een jaar later polste om burgemeester van Leiden te worden en vervolgens snel diens advies opvolgde, laat zien hoeveel vertrouwen juist deze Van Heukelom bij Thorbecke genoot.

NOTEN

1. *Leidsch Dagblad*, 7 februari 1866.
2. J.P. Duijverman, "Tien burgemeesters (1851-1964)", in: *Leids Jaarboekje* 57 (1965) 50.
3. *Leidsch Dagblad*, 7 februari 1866.
4. Archief genoemd naar de familie Van Heukelom en in het bijzonder naar prof. D.E. Siegenbeek van Heukelom (1850-1900), de tweede zoon van Jan van Heukelom (1813-1886). "Siegenbeek" was feitelijk een van zijn voornamen. Jan van Heukelom vernoemde zijn zoon naar zijn zwager. Het is dus géén archief van de familie Siegenbeek.
5. De beide brieven bevinden zich in het archief (Siegenbeek) van Heukelom (GAL), port. D, VII.f.

6. Of staat hier "erken" of "zeker"? Het handschrift is niet altijd even duidelijk.
7. Gegevens met betrekking tot dr. W.C. van den Brandeler uit: G.D.J. Schotel, "Levensbericht van dr. W.C. van den Brandeler", *Levensbericht der afgestorvene medeleden van de maatschappij der Nederlandsche Letteren* 1880 (Leiden 1880). Overigens lijkt het mij dat of Van den Brandeler erg reislustig was. Of dat artikel 61 van de Gemeentewet niet al te heilig was.
8. *Leidsch Dagblad*, 7 februari 1866. In deze jaren ontluikt ook in Leiden duidelijk de partijstrijd, met als een der voornaamste twistpunten de schoolgelden. Er ontstaat een Conservatief/antirevolutionair kamp tegenover

de liberalen: de schoolstrijd is begonnen.

9. Van Heukelom was eerder van 1848 tot 1849 of 1850 lid van de gemeenteraad geweest. In 1849 verhuisde hij echter naar Poederoyen in de Bommelerwaard. In 1854 keerde hij weer terug naar Leiden.

10. *Ixidsch Dagblad*, 9 maart 1866.

11. *Ixidsch Dagblad*, 19 maart 1866. Het *Ixidsch Dagblad* steunde niet per se liberale kandidaten als Van Heukelom. Voor de andere zetel, die bij deze verkiezing in het geding was, steunde deze krant de conservatief Cock tegen de liberaal Vissering.

12. Volgens het *Leidsch Dagblad* van 9 maart 1866 is "partijzucht" dan ook de enige reden dat niet "allen hem verkiesbaar stellen". "Grondwet en Koning" wordt ook wel "De Grondwet" genoemd.

13. Wat betreft de relatie tussen het gezin Van Heukelom en L.C. Luzac spreken de stapels brieven tussen hen in het archief Van Heukelom boekdelen (zie o.a. portefeuille W). Wat betreft de omgang van Luzac met Thorbecke, baseer ik mij — afgezien van de evidentie van de politieke ontwikkelingen in die jaren — op R. van Roijen, *Thorbecke en de stad Leiden* (Al-

phen a/d Rijn 1951) 37. De verhouding Thorbecke — Luzac verslechterde wel door Luzac's ministerschap in het kabinet-Schimmelpenninck in 1848.

14. Gepubliceerd in J.P. Duijverman, "Thorbecke raadslid 1845-1850", *Bestuurswetenschappen* 13, nr 3 (mei 1959).

Naast Thorbecke en Van Heukelom hadden de raadsleden C.J. Luzac (neef van L.C.), J.A. de Fremery, N. Olivier en W.C. Baert deze brief ondertekend. De brief dateert van 15 januari 1849 en werd op 19 januari in de *Leidsche Courant* geplaatst.

15. Zie o.a. A.N. Molenaar, "Het Leidsche initiatief tot beperking van kinderarbeid in fabrieken", *Leids Jaarboek* 31 (1939) 130 e.v.

De andere Leidenaar in de staatscommissie, W.C.D. Olivier (secre. van de Kamer van Koophandel), was nog meer een uitgesproken fan van Thorbecke, getuige zijn uit 1872 daterende "Herinneringen aan mr. J.R. Thorbecke". Thorbecke had met Van Heukelom en Olivier in feite twee van "zijn" mensen in deze Staatscommissie zitten. Buiten hen bestond de commissie uit De Vries Robbé (voorzitter) en de hoogleraren Evers en Zeeman.

Afb. 1. Straattaafereel in Algerije, 1906.

KATHARINA ELEONORE BEHREND (1888-1973)

door

Carla van der Stap

“Es war der dritte Oktober des Jahres 1910. Wir fuhren im Dampftram durch die weiten sonnigen Lande Hollands. Weithin breiteten sich die leuchtend grünen Wiesen, durchzogen von tiefblauen Kanälen, unterbrochen von Baumgruppen und kleinen Wäldern. Überall Vieh, hier und da malerische Boote mit weissen oder braunen Segeln, auf die man schnell einen Blick gewinnt, wenn man über eine der zahlreichen Brücken fährt. In den kleinen Dörfern hält den Tram lange und überhaupt fährt er gemütlich, so dass wir erst nach mehreren Stunden Leiden erreichen. Dort ist Heut grosses Fest zur Feier der Befreiung Leidens von den Spaniern im Unabhängigkeitskrieg der Niederlande. Nachdem wir bei Frau Goekoop ein Tässchen Kaffee getrunken haben, gehen wir alle hinaus auf die Festwiese. Die Sonne strahlt und hoch am blauen Himmel fliegen weisse Wölkchen.”

Zo beschrijft de 22-jarige Käthe Behrend uit Hannover in haar “Verlobungsgeschiede” haar aankomst in Nederland. In het gezelschap van enkele vrienden uit Haarlem en Katwijk bezoekt zij het Leidse 3-Octoberfeest. Ze vermaakt zich er uitstekend, zo blijkt uit haar verdere beschrijving; vooral het paaklimmen boeit haar mateloos. Ze krijgt veel aandacht van Herr Haentjens, een jongeman die deel uitmaakt van het gezelschap en ze geniet ervan: “Na gut, interessier Du dich für mich, wenn’s dir spass macht, mir ist das ganz angenehm.”

Terug in Hannover ontwikkelt Katharina Behrend haar glasplaten waarmee ze in Leiden opnamen maakte: “Da die vom dritten Oktober! Mein Herz klofft! Da ist er! . . . Eitel jubiliere war mein Herz!”

Na bijna drie jaar huwt ze (in 1913) Arie Haentjens, ingenieur en directeur van de machinefabriek Monhemius & Haentjens aan de Overrijn te Leiden. Het paar vestigt zich in de Thorbeckestraat 10 en het kantoor blijft aan de Haven.

Achtergrond

In haar verlovingsperiode volgde Käthe Behrend, nog bij haar ouders in

Hannover wonend, colleges in het machinewezen en in de fysica, omdat ze wilde weten waar haar aanstaande echtgenoot mee bezig was. Ze leerde eveneens snel de Nederlandse taal en verdiepte zich in de geschiedenis van haar nieuwe vaderland. Dit is tekenend voor de ondernemende Käthe Behrend, die altijd consequent en systematisch te werk ging.

Uit een gegoed liberaal milieu afkomstig, vader Robert Behrend was professor in de chemie en moeder Sophia von Tischendorf, stamde ook uit een wetenschappelijk milieu, groeit Käthe op in een sfeer van creativiteit, kunst en cultuur. Katharina kreeg als zeventienjarige Italiaanse conversatieles, bijbelonderricht, colleges kunstgeschiedenis en pianoles. Ze ging regelmatig naar concerten, musiceerde, fotografeerde, deed aan turnen, las de klassieke literatuur en vertoefde veel in de natuur.

Het is aannemelijk dat Käthe belangstelling voor fotografie kreeg door haar vader die zeer verdienstelijk fotografeerde. Op 16-jarige leeftijd begon zij zelf, eerst met de 9x12 camera van haar vader. De belangstelling die binnen het gezin Behrend leefde voor de beeldende kunst is ongetwijfeld voedingsbodem geweest voor Katharina's fotografische werk. Van 1904 tot het einde van haar leven in 1973, hield Käthe een dagboek bij. Nauwgezet noteerde ze hierin de weersgesteldheid en haar bezigheden. Van reizen en uitstapjes maakte ze beschrijvingen en van de foto's die ze maakte hield ze een notitieboekje bij. Behalve de negatiefnummers en de datum vermeldde ze de afgebeelde personen, de locatie, bijna altijd de sluitertijd en het diafragma.

Alles pakte Käthe op rationele wijze aan en ze was zeer streng voor zichzelf en voor anderen. De discipline verborg haar emoties die ze uitleefde in de fotografie, maar vooral de muziek.

Vanaf 1922 nam Katharina zelf actief deel aan het culturele leven in Leiden en werd begeleidend pianiste bij de Christelijke Oratoriumvereniging "Con Amore", onder leiding van de heer Smink.

Leven in Leiden

Uit de dagboeken blijkt dat Katharina Behrend genoot van het culturele leven in haar woonplaats. De dagboeken zijn als het ware een staalkaart van wat er in Leiden zoal te doen was. Hieronder volgt een keuze uit haar dagboek van 1913, het jaar waarin ze in Leiden komt wonen.

Op 3 oktober schrijft ze: "durch festlich belebten Strassen zu Bram Goekoops Boothaus und mit ihm und Ethel herrlich gerudert bis in die Gegend von Valkenburg. Hutspot bei Goekoop. Lebhaft geplaudert."

Op 22 oktober woonde ze een concert bij van een orkest onder leiding van Mengelberg. "Köstliches genuss."

Afb. 2. Else, Erica en Kurt in de vrije natuur, 1911.

Op 23 oktober was er een voordracht van professor Eerdman over het wezen van de rooms-katholieke kerk. “Klar, scharf und unparteiisch. Kurze Debatte, wo Eerdman köstlich überlegen antwortete.” In 1919, het jaar waarin de vrouwen voor het eerst mogen stemmen, zal ze op deze Eerdman haar stem uitbrengen bij de gemeenteverkiezingen van Leiden.

Op 24 oktober hield Frederik van Eeden een lezing in de aula van de universiteit. Vooral zijn ideeën over de maatschappelijke orde spreken haar aan: “Erregt über Gesellschaftsordnung.”

Op 19 november werd de honderdjarige onafhankelijkheid gevierd met een historische optocht. “Abends durch die Stadt gewandelt. Rathaus ist illuminiert. Grosse Feuer brennen auf der Kornbrücke, wo Konzert und Volksmenge.”

*Afb. 3. Schip met een stoomketel bij de metaalfabriek "Overrijn" aan de Zijlsingel, 1913.
Afb. 4. Poserende arbeider bij de metaalfabriek "Overrijn", 1916.*

Afb. 5. Jan Goekoop in een bokkewagen voor zijn huis te Katwijk, 1912.

Afb. 6. Strandvermaak te Katwijk, 1911.

Op 21 november hield dr. Borgesius een lezing over de fotografie in de wetenschap en de techniek. "Hochinteressant. Vorzügliche Lichtbilder. Luftwellenphotographien, ultraviolette Strahlen, astronomische Bilder."

Fotografie

In haar jeugd fotografeerde Käthe haar familie, vrienden en een groot scala aan andere onderwerpen.

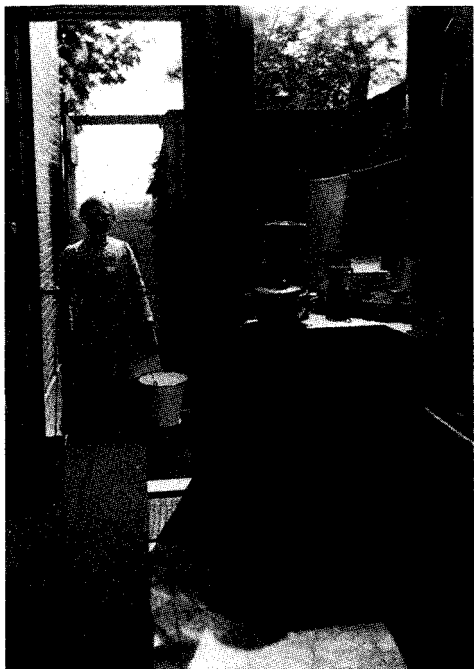
In 1905, ze was toen zeventien jaar, nam ze haar platencamera mee naar Algerije, waar ze op uitnodiging van haar oom Paul die daar consul was, verbleef. Ze maakte gedetailleerde en sfeervolle opnamen van de plaatsen die ze bezocht, zoals te zien op de foto (afb. 1) van een straat met mensen en kamelen.

Een interessant onderdeel van haar vroege fotografie vormen de naakt-opnamen. Uit 1910 en 1911 dateert een aantal naaktfoto's die Käthe maakte in de vrije natuur. Het gezin Behrend had affiniteit met de cultus van terug naar de natuur, die eind vorige eeuw ontstond. In die cultus streefde men naar gezonde voeding, natuurgeneeswijzen en de bevrijding van het lichaam, in Duitsland – bakermat van deze beweging – Freikörperkultur genoemd. De naaktfoto's die Katharina maakte hebben een idyllisch karakter, doordat de fotografe evenwicht aanbrengt in de compositie tussen het naakt en de natuurlijke omgeving (afb. 2). Tot de lichaamscultus behoorde ook de hervorming van de vrouwenkleding. Reeds in 1904 bezocht de jonge Käthe met haar moeder in Hannover bijeenkomsten over de hervorming van de vrouwenkleding en in 1916 assisteerde ze tijdens de naailessen voor verbeterde vrouwenkleding in het Leidse Volkshuis.

Katharina paste haar fotografische benadering aan, aan de onderwerpen die ze fotografeerde. Bij de foto's die ze van de machines, machine-onderdelen en de fabriek van haar echtgenoot maakte, ging ze zakelijk te werk: helder, scherp en zakelijk registreerde ze deze onderwerpen. De foto's werden veelal gebruikt als reclame voor de fabriek. Enkele foto's, op het fabrieksterrein genomen, laten op de achtergrond wat van Leiden zien, bijvoorbeeld de Zijlsingel. Op een van de foto's (afb. 3) hebben arbeiders zojuist een zware klus geklaard: ze hebben een stoomketel overgeheveld van de kade op een schip.

De arbeiders mochten ook wel poseren bij vervaardigde onderdelen, of op hun werkplek, zoals een arbeider bij zijn draaibank (afb. 4). Deze man straalt zekerheid en trots uit: dit is zijn werkplek, zijn terrein.

Thuis nam Katharina met enige regelmaat foto's van haar personeel. Vanuit de keuken is Mina Montanus te zien (afb. 7). Ze staat op het plaatsje met

Afb. 7. Mina Montanus in de keuken, 1914.

Afb. 8. Molen aan de Meerburger Wetering, 1914.

een emmer in haar hand. Zo te zien wacht er in de keuken nog heel wat werk. Hier is geen zelfverzekerdheid of trots waar te nemen maar eerder een gepaste bescheidenheid. Ze bevindt zich dan ook op het privé terrein van haar mevrouw, die bovendien niet makkelijk is voor haar personeel.

Mevrouw Haentjens-Behrend eiste niet alleen veel van zichzelf, maar ook van anderen. Lange wandelingen waren voor haar kinderen verplicht, evenals pianoles van moeder zelf.

Ze had een bijna religieuze natuurbeleving en kon intens genieten van grote inspanningen. In haar reisverhalen komen soms paginalange beschrijvingen voor van de natuur waarin ze vertoefde. Een sfeervolle lichtval kon haar eveneens tot verrukking brengen. In haar fotografie fungeerde het landschap meestal als "figurant" in de composities, zoals bij haar groepsfoto's in de natuur. Katharina maakte echter ook zeer geslaagde landschappen en

stadsgezichten zoals die van de Meerburger Wetering in de winter (afb. 8). In haar dagboek schreef ze die dag: "Montag. Kalt. Sonnig. Arie kauft mir friesische doorloopers. Nach Tisch mit Arie die Meerburger Wetering entlang, nach Stompwijk und über Zoeterwoude zurück. Prachtvolle Tour! Photo genommen."

In de landschapsfotografie van Katharina speelt de werking van het licht een grote rol en is dan ook sfeerbepalend. Bijvoorbeeld in de opname van het Philosophenpad (Philosophergraben) (afb. 9). Niet alleen speelt het licht hier een grote rol maar ook het uitgekiende perspectief.

Opvallend in het gehele oeuvre is de zorgvuldige beeldopbouw. Diagonale lijnen die Katharina altijd ten volle benut, geven de opnamen het levendige karakter.

De opnamen van mensen en kinderen zijn nooit saai of stijf. Dit komt omdat Katharina er een voorkeur voor had om ze te fotograferen tijdens hun activiteiten. Een enkele keer maakte ze snap-shots of momentopnamen; liever zette ze het leven een moment stil en voerde een regie uit om een gedegen opname te maken. Door het camerastandpunt, de keuze van het lijnenspel en een goede vlakverdeling hebben de foto's van mensen en groepen een spontaan en levendig karakter. Dit in tegenstelling tot zowel amateur- als beroepsfotografen uit die tijd.

Jan Goekoop staat met zijn bokkenwagen (afb. 5) even stil voor zijn huis, Villa Greta in Katwijk. Zijn moeder en zusje staan op de achtergrond. Een foto die de fotografe zeker ook regisseerde is die van het strandvermaak in Katwijk (afb. 6). Mevrouw Lucie Goekoop, Else Behrend en enkele kinderen zitten in een zandautomobil en het handvat van de schep is het stuur.

De foto van haar man en kinderen is ook zo'n foto waarbij de personen op de juiste manier in het vlak gezet zijn. Ondanks het feit dat dochter Liza in een pose op de loopplank staat, achter hun huis aan de Hugo de Grootstraat, en dat Arie Haentjens en dochter Hilde op de achtergrond staan, levert de foto geen star beeld op maar geeft eerder een dromerige sfeer (afb. 10).

In de jaren na 1922 vormden de gezinsleden voornamelijk het onderwerp van Katharina's fotografie.

De fotografie van Katharina Haentjens-Behrend geeft een interessante kijk op het leven van een vrouw uit een gegoed, liberaal milieu aan het begin van de twintigste eeuw. Haar liefde voor de fotografie, zonder angst voor de techniek en fysiek moeilijke aspecten van dit vak, haar nieuwsgierigheid en zin voor avontuur, roepen onwillekeurig het beeld op van haar bekende "voorgangster" Alexandrine Tinne, een vrouw uit Den Haag die tijdens verre reizen fotografeerde. Wat Katharina Haentjens-Behrends oeuvre onder-

Afb. 9. Philosophenpad in de winter, 1916

Afb. 10. Man en kinderen van Katharina Behrend in de polder in de buurt van hun huis, 1922.

scheidt van dat van de meeste eigentijdse amateurfotografen is de samenhang – het is een samenhangend beeldverhaal van het leven van een energieke vrouw met vrije, moderne opvattingen – en de wonderbaarlijk nauwkeurige documentatie ervan. Te zamen met de uitvoerige dagboeken die Katharina bijhield heeft het een bijzondere cultuurhistorische waarde.

Voor de geschiedenis van de fotografie is bovendien van belang dat Katharina in Nederland – na Alexandrine Tinne – één van de eerste (vrouwelijke) amateurfotografen is die een interessant en wat onderwerpkeuze betreft, onconventioneel oeuvre nalaat.

Vanwege de slechte financiële situatie van de machinefabriek legt Arie Haentjens zijn functie als directeur neer in 1926 en treedt hij in dienst bij de Internationale Nautische Handelsmaatschappij te Den Haag. De machine-

fabriek Overrijn wordt voortgezet door Monhemius. In hetzelfde jaar verhuist het gezin naar Scheveningen. In 1943 moeten ze wijken voor de aanleg van de Atlantikwall en gaan ze wonen aan de Oude Singel 118 te Leiden.

In 1951 trekken ze naar Den Haag en op 29 december 1973, negen dagen na het overlijden van haar man, overlijdt Katharina Haentjens-Behrend in een ziekenhuis te Den Haag.

NOTEN

Behalve aan het genoemde dagboek en de fotocollectie (bij de Stichting Nederlands Fotoarchief te Rotterdam) zijn gegevens ontleend aan stukken van de gemeentearchieven van Den Haag en Hannover en aan gesprekken met Walter Haentjens te Enkhuizen en Liza Garthoff-Haentjens te Loosdrecht.

Alle bij dit artikel geplaatste foto's zijn afkomstig uit de collectie K. Behrend van het Nederlands Fotoarchief te Rotterdam.

TWEE STUDENTENHUIZEN IN BEZETTINGSTIJD

Johannes Berlage (1913-1943) en zijn hospita's

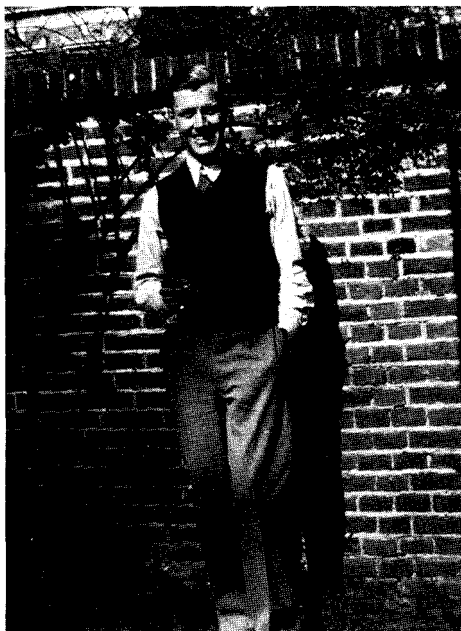
door

J. le Poole

1940-1945. Het zijn niet de overlevenden, maar de doden, die tellen. Onder hen onze boezemvriend Hans Berlage.' Maar toch ter inleiding en verderop ter verduidelijking een enkel woord over het eigen overleven in die jaren.

Nadat wij omstreeks de jaarwisseling 1943/'44² in allerijl Leiden hadden moeten verlaten, keerde mijn vrouw met onze 4jarige dochter en 2-jarige zoon³ in de eerste week van 1945 daarheen terug. Zij nam haar intrek ten huize van de gezusters Edelaar, Oude Singel 66, op Berlage's zit- en slaapkamer, die als gevolg van verzegeling door de Sicherheitsdienst (SD) sinds augustus 1943 onbewoond waren. In 1945 leverde verbreking dier verzegeling geen risico meer op voor de gezusters, die overigens mede dankzij de bezetter onwelgevallige activiteiten van hun overige kamerhuurders, door de wol geverfd waren geraakt. Wat deden zij? Lakenhal-directeur Ep Pelinck en Louis Bosch van Rosenthal, ambtenaar op Binnenlandse Zaken en (tot de opheffing in 1941) Leids gemeenteraadslid, waren Louis'jaar- en clubgenoot Kees Dutilh behulpzaam bij zijn spionagewerk. Diens op microfilm overgezette rapporten deponeerde hij in een tinnen snuiter, staande op een kast in de directiekamer van het museum, waarna Bosch voor aflevering aan het Amsterdamse adres van de Zwitserse weg zorgde.⁴

Hans Berlage werd 17 december 1913 geboren in Deventer, waar zijn vader na een voorafgaand leraarschap "in de Grieksche en Latijnsche talen, de oude geschiedenis en de oude aardrijkskunde" van 1920-1928 rector van het stedelijk gymnasium was. Vanzelfsprekend kreeg de cultuur van de klassieke oudheid veel aandacht in zijn ouderlijk gezin, maar tegelijk waren zijn ouders zeer betrokken bij vernieuwing op sociaal en cultureel gebied. Wanneer Berlage senior in 1939 op 78-jarige leeftijd overlijdt, maakt de plaatselijke krant in Deventer melding van diens reis naar de Sovjet-Unie in mei 1929. Aanvankelijk bestonden er in de kring van vrijzinnige intellectuelen en kunstenaars hoge verwachtingen van de nieuwe maatschappij, die als uitvloeisel

Hans Berlage in de tuin van zijn ouderlijk huis te Deventer. Foto ca. 1936.

van de revolutie van 1917 daar geboren scheen. Geen wonder dan ook de naam van Berlage senior en van diens broer, de architect H.P. Berlage, aan te treffen op de ledenlijst van het Genootschap Nederland-Nieuw Rusland. Onder anderen vergezeld door Anton Pieck's tweelingbroer Han, ook een begaafd tekenaar, en de beeldhouwer Hildo Krop gaan zij dat nieuwe Rusland bezoeken, waar overigens het tij van het socialistisch realisme in de kunstbeoefening al is aangebroken. Voor de gebroeders Berlage bleef verborgen, dat deze reisgenoten aan hun bewondering voor het Rusland van 1917 uitdrukking gaven door een niet aflatend dienstbetoon aan de Sovjet inlichtingendienst."

Hans Berlage en ik leerden elkaar kennen aan de Leidse universiteit. Sinds 1934 waren wij huisgenoten op Nieuwe Rijn 23a. Vanaf het lustrum-1935 van het Leids Studenten Corps deelden wij onze vriendschap met Corry Bauer, met wie ik in 1939 in het huwelijk trad. Ook nu nog denken wij terug aan de momenten tijdens studie- en bezettingstijd, dat Hans Friedrich von Schiller's "Lied von der Glocke" declameerde. Hoe graag ook las hij ons niet voor uit Reinaert de Vos. Gedrieën genoten wij van de Exil-literatuur (onder

wie de schrijvers Lion Feuchtwanger, Alfred en Robert Neumann, Joseph Roth) en het optreden van het emigrantencabaret “Die Pfeffermühle” onder leiding van Thomas Mann’s dochter Erika. Geestverwant voelden wij ons met Nederlandse schrijvers als Menno ter Braak en E. du Perron, die onder de vaderlandse literatoren voormannen zijn geweest bij actie tegen de aantasting van de menselijke waardigheid aan onze oostgrens. En hoe bewonderden wij Jacques de Kadt’s profetische analyse van fascisme en nationaal-socialisme – na diens eerdere afrekening met het communisme (*Van Tsarisme tot Stalinisme*, Antwerpen 1935) – in zijn in 1939 bij Querido verschenen *Het fascisme en de nieuwe vrijheid*. Als tastbare herinnering is er het, gegeven het tijdsbeeld, symbolisch huwelijksge Geschenk, dat Hans voor ons had uitgezocht: Charles Coster’s *Tijl Uilenspiegel*,” die Vlaamse geus, tegenstander van de inquisitie.’ Aan zijn borst klopt “de asse van Klaas”, zijn vader, die op de markt van Damme als ketter is verbrand. Zijn moeder Nele heeft de as van zijn hart bemachtigd en genaaid in een zakje van rode en zwarte zijde, rood als het bloed en zwart als de rouw.

Achteraf gezien moet beschaamd worden vastgesteld, dat wij onze afkeer van het nazisme wel heel passief hebben beleden. In de zeven jaren voorafgaande aan de tiende mei 1940 heeft onafgebroken het “gebruik jolijt, wanneer Gij zijt in Uwe jonge jaren” in onze studentensociëteiten geklonken. Hoe anders gingen in Leiden tijdgenoten aan de slag. Op 24 februari 1939 richtte de repetitor economie Piet van Traa tezamen met onder anderen Clemence Smits-de Wit, Mies Juynboll-van Ysselsteyn en zijn schoonzuster Mia van Meurs-van den Burg de stichting “Weest op Uw Hoede” op, die zich ten doel stelde door middel van de verspreiding van brochures en andere geschriften het Nederlandse volk te doordringen van de waarde van de democratische vrijheid en het te wijzen op de gevaren van anti-semitisme, fascisme, nationaal-socialisme en andere vormen van totalitair staatsbestel. Op conto dier stichting staat de uitgave van een huis aan huiskrant, *De Blaasbalg*. Die krant, geredigeerd door G.J. van Heuven Goedhart, wordt in de weken voorafgaande aan de provinciale statenverkiezingen van 19 april 1939, meerdere malen in een massale oplage verspreid.⁸ Nog een voorbeeld. Het al in 1936 mede door Menno ter Braak opgerichte Comité van Waakzaamheid,” dat onder de algemene titel *Waakzaamheid* talrijke brochures heeft doen verschijnen,” vond in de gebroeders Drion, toen beiden student en later beiden hoogleraar in de Leidse juridische faculteit, enthousiaste aanhangers. Hun introductie van het comité bij hun medestudenten werd echter een volslagen fiasco. Piet van Traa’s echtgenote Jet trad als eerste en enige het door hen gehuurde zaaltje binnen!

Hans kreeg in 1938 een stagiaireplaats op een Arnheems advocatenkantoor en vond tezelfder tijd professor R.P. Cleveringa bereid als zijn promotor op te treden. Mijn vrouw werd in dat jaar à raison van f 25,- 's maands wetenschappelijk medewerkster van het in oprichting zijnde Leids Criminologisch Instituut, terwijl ikzelf in 1939 ben benoemd tot secretaris van de Afdeling van Beroep van de Octrooiraad, een te Den Haag gevestigde, met administratieve rechtspraak belaste dienst van het Departement van Handel, Nijverheid & Scheepvaart. In datzelfde jaar voltrekt de Gorkumse (Joodse) wethouder en huisarts Biegel ons huwelijk. Noordwijk aan Zee wordt alsdan onze woonplaats.

In mei 1940 breekt de bezetting aan. Slechts een enkeling, die er aan dacht, dat deze vijf jaar zou kunnen duren. Hans' toenmalige kantoorgenoot, mr. D.W. Dubbink, schreef mij enkele jaren geleden: "Na de meidagen van 1940, die hem sterk hadden aangegrepen, liep hij naar mijn gevoel enigszins verloren rond. Hij had juist in de zomermaanden van 1940 behoefte om zich aan te sluiten bij anderen, die zich evenmin bij de nieuwe toestand wilden neerleggen. Als vanzelfsprekend greep hij toen terug op zijn Leidse vriendenkring. Hij wilde in de buurt van Leiden zijn of in ieder geval in de Randstad." Al op 9 december aanvaardde hij de functie van juridisch ambtenaar bij de Octrooiraad. Die overstap naar ander juridisch werk viel hem alleszins gemakkelijk, omdat het springerige, haastige, soms zelfs jachtige werk in de advocatuur niet goed paste bij zijn bezonken aard.

Wie zoals hij bevriend met Joodse burens was opgegroeid, wie zoals mijn vrouw in onze eerste woonplaats op luttele meters afstand een dochter van die Joodse huisarts uit Gorinchem gevestigd zag, wie zich zoals ik tezamen met de ondervoorzitter van de Octrooiraad gesteund wist door een Joodse secretaresse, die voelde op zich afkomen, wat zich in Duitsland "zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre"¹¹ had voltrokken. Zo was er voor ons een heel concrete prikkel tot bestrijding van de misdadige ideologie van het Hitlerisme, maar de onmisbare organisatie, die vorm en inhoud zou kunnen geven aan de wil tot verzet, moest nog van de grond af worden opgebouwd.

En dat, waar de ene burger veelal niet wist en dikwijls ook niet kon weten, wat hij aan de ander had. Pas medio 1943 was het ondergronds verzet zó georganiseerd, dat honderdduizenden zich konden onttrekken aan tewerkstelling in Duitsland en in eigen land aan andere vormen van dienstbaarheid aan de bezettingsmacht. Ook hebben velen toen de kans gekregen aan gevangenneming en -houding door de SD te ontkomen. Bovenal door de

confrontatie met de vervolging van onze Joodse landgenoten hebben wij de in's en out's van techniek en organisatie van het verzet geleerd.

Professor L. de Jong, de auteur van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* zegt in het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* van 9 oktober 1987: "Toen het beeld duidelijker werd van wat er eigenlijk is gebeurd, is bij menig Nederlander sprake geweest van schaamte. Het gevoel niet genoeg te hebben gedaan. Natuurlijk moetje daarbij in het oog houden dat bijna niemand in die jaren wist wat er precies na de deportatie zou gebeuren. Dat is een punt, dat je niet genoeg kunt onderstrepen. Als je niet van die onwetendheid uitgaat, zijn de reacties van Joden en niet-Joden volstrekt onbegrijpelijk. De mensen wisten niet wat hen te wachten stond."'' Pregnanter gezegd: de Holocaust is een het menselijk voorstellingsvermogen vele, vele malen te bovengaand gebeuren. Nota bene de mensheid aangedaan door een land, dat de Europese cultuur wetenschappelijk, musicologisch, literair, architectonisch eeuwenlang zoveel heeft gegeven.

Hoe dikwijls verwijten tot op de dag van vandaag zij, die na 1945 volwassen werden, de volwassenen van toen, dat niet tienduizenden Joodse levens gespaard zijn gebleven."'' Maar dan vergeet men, dat het ging om een gehele bevolkingsgroep, die als elke andere bestond uit het totale leeftijdspectrum van baby tot grijsaard, uit sterken en gebrekkigen, uit dapperen en zwakmoedigen, uit hyperestheten en grofbesnaarden, uit roekelozen en overbeduchten of hoe de mens nu eenmaal verschillend geschapen is. En buiten beschouwing blijven dan de psychisch gestoorden en zwakzinnigen en ook de in aantal niet weinigen, die onverkort wilden vasthouden aan hun orthodoxe leefwijze. Allen, ouder dan 16 jaar, waren bovendien sinds begin januari 1941 geregistreerd* en zagen op een enkele uitzondering na aan het eind van dat jaar hun identiteitsbewijs van het stempel "J" voorzien. En, vanaf het voorjaar van 1942 was het een ieder verboden zich zonder een op geel textiel gedrukte Davidster met "Jood" erop buitenshuis te bevinden. "En dan te denken, dat de ster vrijwel steeds niet meer dan een pleonasme was, omdat het Jood-zijn al van het gezicht was af te lezen", aldus mr. Abel J. Herzberg in *Onderdrukking en Verzet*." Dezelfde auteur, aan wie wij het ontroerende *Amor Fati*¹⁶ te danken hebben, stelt ook: "Ongetwijfeld zouden meer dan 4000 kinderen gespaard zijn gebleven, indien niet vele Joodse ouders in de illusie hadden verkeerd de deportatie wel te zullen overleven en niet geweigerd hadden hun kinderen af te staan." Toch 'n enkel voorbeeld van overleven." Zo herinner ik me nog het door Joodse kinderen met onvervalst Amsterdams accent uitgesproken "mem" en "heit" op 'n Friese boerderij.

De gezusters Martine, Marie en Jo Edelaar die op Nieuwe Rijn 66 woonden. Foto 1952.

En niet minder Driekoningen 1943, toen een Brabander -een door Hans aangebrachte relatie – mij de Joodse onderduikertjes aanwees temidden van de optocht van herdertjes. Maar alles overheersend blijft het beeld van de aan het Neurenburger tribunaal overgelegde foto's uit Auschwitz van stellage na stellage met baby- en kinderkleding, gesorteerd naar maat.

Joods en niet-Joods Nederland hebben niet begrepen, dat voor Hitler de Jood de enige echte tegenstander is, een talloze anderen inspirerende *demon*. Hij en hij alleen jaagt de mens de oorlog in. Er zou geen oorlog zijn, als hij de Jood er niet was.” Het stemt tot groot verdriet, dat te weinig Nederlanders, die qua *persoon en omstandigheden* tot hulp in staat waren, gehoor hebben willen geven aan een daartoe op hen gedaan beroep.

Wie zich dan ook geroepen voelt een filippica uit te spreken tegen PTT-ers, politieagenten, NS-machinisten en wie van Nederlandse zijde al niet meer heeft meegewerkt aan de deportatie, zoals nog onlangs 1. Lipschits¹⁹ of het Nederlandse volk in zijn geheel zijn passieve houding aanwrijft, zoals H.W. von der Dunk,²⁰ die verliest wel heel erg uit het oog, hoe standrecht en andere vergeldingsmaatregelen bij uitstek middelen waren om de burger geen dag te doen vergeten dat het de bezetter menens was.

*Oude Singel 66. Foto ca. 1940.
Coll. Gemeentearchief.*

Tegen deze in enkele trekken geschetste achtergrond gaat het verder over Hans Berlage's inzet. In de eerste fase der bezetting vormden hulp aan de Joodse mens in verdrukking naast de verspreiding van illegale geschriften – eerst gestencild, maar weldra en in toenemende mate gedrukt – kernfuncties in de opbouw van een verzetsbeweging. Hoe dilettanterig ging men aanvankelijk te werk. Welke ernstige misslagen zijn er niet geweest door gebrek aan ervaring, door de vaak onvermijdelijke onderlinge bekendheid en door het lichtzinnig schenken van vertrouwen aan onbekenden. En door de hele bezetting heen heeft ook het onnodig delen van wetenschap met vrienden of bekenden soms catastrofaal uitgepakt.

Voor Hans begon het zo. Aan het Deventer gymnasium was als lerares Engels juffrouw Elshout werkzaam. Zij introduceerde hem bij haar in Leiden wonende zuster, Dien Burgersdijk-Elshout, die in de Nieuwsteeg het boekenantiquariaat Burgersdijk & Niermans bestierde. Overbuur was dr. W.R. Juynboll, privaatsdocent in de geschiedenis van de Italiaanse kunst. Het gezin Juynboll verhuurde kamers aan vrouwelijke studenten, onder wie Anneke van Westrienen, nu dr. A. Frank-van Westrienen. Zo ontstond 'n groepje op zoek naar

plaats voor en toerusting van onderduikers. Door een vertakking naar Amsterdam leerde Hans spoedig een onverschrokken Joodse leeftijdgenoot kennen, Jaap Sajet. In de Plantagebuurt rond Artis liep hij van april 1942 af met de gele ster, maar daarbuiten met het NSB-insigne opgespeld. Zijn naam is met die van Hans te vinden op blz. 783 van het in noot 14 aangehaalde Weinreb-rapport. Jaap Sajet werd slachtoffer van een ordinaire straatrazzia. Een uit de trein nabij Westerbork gegooide, met potlood beschreven briefkaart is zijn laatste levensteken: "Ben momenteel op reis gegaan. Schrijf in haast. Allen hartelijk gegroet en tot ziens. Jaap." Anders dan haar zoon behoorde zijn moeder tot de overlevenden. Via de Edelaar's vond zij een definitief onderkomen in Deventer. Het tussen-adres, het uitwijkadres, het noodadres, onmisbaar waren ze. Zo is ook nooit een vergeefs beroep gedaan op de gezusters van Oude Singel 66 voor en door Lex en Lilly Meyler uit Noordwijk. Zij behoorden tot de eersten van "den Joodschen bloede", die werden opgeroepen. Lilly was gymnasiumleerlinge in Leiden. Bij hoge uitzondering had zij verlof gekregen om per tram aldaar privées te volgen. Toen het tot een der vaste trambestuurders, Gerrit de Regt, doordrong, dat hij 14 augustus 1942 een passagier zou gaan missen, heeft hij waarlijk hemel en aarde bewogen om haar te bewegen zich niet te melden. Beide jongelieden (en later ook hun 77-jarige grootmoeder) vonden een schuilplaats bij het echtpaar Jan en Pietertje Vroom, wonende Haven 1. Was onraad daar, dreigde gevaar, altijd was daar de achterwacht op Oude Singel 66. Jan Vroom, overleden in 1964, was getuige bij Lilly Meyler's huwelijk in 1957, waarbij de op 3 april 1945 gedode broer van de bruid ontbrak. Met 19 anderen werd hij slachtoffer van een straatexecutie in Rotterdam.

Laat ik 'n ogenblik de Oude Singel verlaten om nog een voorbeeld te geven van die bijzondere band, die studenten soms een levenlang verbond met hun hospita's van weleer. Kees Dutilh -zijn naam is al gevallen - woonde met Berlage en mij in onze studententijd Nieuwe Rijn 23a. Hoeveel malen heeft hij niet, rondzwervend in het land, op dat vertrouwde adres een slaapplek gevonden. Vlak voor zijn executie op 24 februari 1944 maakte hij ten overstaan van een notaris in een Utrechtse gevangenis een testament, waarbij mede To van de Meene-Kuijl als begunstigde werd aangewezen. Bij eigenhandig geschreven codicil werd haar - betrekkelijk snel na emigratie is zij in Australië overleden - nog een prent geschonken."

Wie zich verder vertrouwd wil maken met de in's en out's van het onderduiken en niet naar het dieptepsychologische op zoek is, die raadplege hoofdstuk VI van J. Presser's *Ondergang*.²³ Enkele aanvullende voorbeelden. Geboorte,

*Portret van To van de Meene-Kuijl.
Foto ca. 1940.*

dood en natuurlijk ook ziekte, het behoort allemaal tot het onderduiken. Zo denk ik aan onze “eigen” Joodse onderduiker, die een ernstige kaakontsteking kreeg en in verduisterd Leiden omstrengeld met m'n vrouw als een verliefd paartje, behandeling ging zoeken bij mevrouw H.J.H. Schönfeld, arts/tandarts, Rijnsburgerweg 16. Maar hoeveel gecompliceerder was het niet, wanneer klinische hulp, psychiatrische daaronder begrepen, nodig was. En te midden van veel spanning en verdriet ontbreekt ook het anekdotische niet. Gezocht en gevonden: een papieren remplaçante voor een zwangere vrouw in de onderduik. Ja hoor, die roodharige Josefien was maar al te bereid. De bevalling verliep vlot en de huisarts spoedde zich voor geboorteaangifte naar het bevolkingsregister. De loketbeambte, die gelukkig uit het goede hout was gesneden, kwam sprakeloos terug met Josefien's persoonskaart. “Die vrouw is twee maanden geleden ook al ongehuwd bevallen”, fluistert hij. Dat was dan Jozefien's onberaden inzet voor de goede zaak. En ook zie ik voor me die 60-jarige Haagse, die in haar flat samen met een huishoudster een leeftijdgenote onderdak verschaftte. Zij, die in het leven van alle dag gewillig ten prooi viel aan de meest simpele oplichterij, treft bij thuiskomst haar gast gepakt en gezakt tussen twee foute agenten. Deze zacht-

moedige Victoriaanse vrouw ontpopte zich toen als een ijzeren dame. Zij weigerde haar beschermeling te laten gaan en had succes. Haar beroep op hun geweten werd afgewisseld met het aanbieden van geld en sieraden. Na twee uur zijn die politiemannen “met lege handen” vertrokken niet dan nadat zij beloofd had voor hen op te zullen komen bij een Duitse nederlaag. Die belofte deed zij gestand. Anno 1946 werd zij financieel deelgenoot in een kippenfarm!

Een zeer bezwaarlijk aspect van het onderduiken vormde het vervoer. Het Jood-zijn was nu eenmaal maar al te vaak van iemands gezicht af te lezen. Dit bracht Hans met Octrooiraad-collega mr. Rob J. Erdbrink, op het inbrekerspad. Met de sluiting van de universiteit ging liquidatie van de Leidse studentenverenigingen gepaard. Sociëteit Minerva ter plaatse stond er dan ook verlaten bij. Zonder veel moeite konden zij zich iets heel bruikbaar voor dat vervoer toeëigenen: een tandem. Vervuld van jeugdige overmoed hebben velen, zoals ook Hans, zich onvoldoende gerealiseerd, hoeveel angst die meetrappers op het achterzadel moesten verstouwen.

Van het ene komt het ander. In de loop van 1943 neemt Hans de organisatie van de verspreiding van *Vrij Nederland*²⁴ in een deel van het land ter hand onder leiding van “Jan Vos”, de schuilnaam” van mr. J. Cramer, die in 1951 Commissaris der Koningin in Drente zal worden.” Dit naast zijn gewone werk op de Octrooiraad. *Brood moest er op de plank blijven komen*. Het getuigt van een droef stemmende onkunde, dat thans zo vaak door jongeren menselijk gedrag wordt gewogen en veroordeeld zonder acht te slaan op die ijzeren wet. Ter gelegenheid van de opening van een tentoonstelling over het studentenverzet in het Academisch Historisch Museum zei kort geleden Onny Jalink-Eskes, aangekomen in 1940, dat actief verzet wel in de allereerste plaats voor studenten was weggelegd. Allemaal mensen zonder verantwoordelijkheid voor een gezin en bijna allemaal verzekerd van doorbetaling van hun maandelijkse toelage. Laten degenen, die zo precies weten, hoe hun (groot)ouders zich hadden behoren op te stellen, zich die uitspraak maar eens goed inprenten. Zij, die zich heden ten dage verzetten tegen maatschappelijk onrecht, weten zich op z'n minst verzekerd van een uitkering ten laste van de Algemene Bijstandswet. Pas in de zomer van 1943 was een nationaal fonds in staat op brede schaal mensen in nood te helpen en dankzij in het voorjaar van 1944 verkregen garanties van de regering in ballingschap mede verzetsorganisaties financiële armslag te bieden. De financiering van de spoorwegstaking, die van september 1944 tot de bevrijding duurde, zou later geruisloos door dat NSF, wiens voorman Walraven van Hall op 12 februari 1945 is geëxecuteerd, voor zijn rekening worden genomen.

In de tweede helft van augustus 1943 wist Hans als een ware geveltourist via een raam circa zes meter boven de straat langs een richel in de buitengevel van de Octrooiraad op 't nippertje te ontkomen aan arrestatie door de SD. Aangenomen moet worden, dat de op 10 augustus in de Scheveningse gevangenis ingeschreven zogenaamde gemengd gehuwde advocaat mr. O. Goldstein, zijn celgenoot voor één nacht, drs. F. Weinreb, die de volgende dag de gevangenis kon verlaten, vertrouwen is blijven schenken en hem heeft gevraagd Berlage over zijn arrestatie te informeren." Vanaf het moment zijner ontsnapping werd bestrijding van het nazisme Hans' dagtaak.

In die tijd wordt het duidelijk, dat de hulp van goedgezinde ambtenaren voor het verkrijgen van bonkaarten voor levensmiddelen en al wat niet meer distributiegoed is (schoenen en fietsbanden bijvoorbeeld) snel onvoldoende wordt. Er is die snel aanzwellende stroom van hen, die zich aan de Arbeitseinsatz dan wel aan verdere dienstverlening aan de bezetter in eigen land willen onttrekken of zich door die bezetter onzedelijke verplichtingen zien opgelegd. Gewapende overvallen op distributiekantoren, dikwijls gevestigd in gemeentehuizen, waar ook persoonsbewijzen te halen zijn, geven het antwoord. Hans raakt betrokken bij de voorbereiding van zo'n overval op het Oegstgeester gemeentehuis. En met hem de Leidse advocaat mr. Huib Burgersdijk, die in 1945 als raadsheer in het Haagse Bijzonder Gerechtshof medeverantwoordelijk zal worden voor de aan ir. A. Mussert en Max Blokzijl, respectievelijk leider der NSB en hoofd afdeling Perswezen van het Departement van volksvoorlichting, opgelegde doodstraf. De overval, die op 9 november 1943 plaatsvindt, levert een buit op om "U" tegen te zeggen," maar al spoedig worden enkele daders opgepakt." Ook Burgersdijk wordt gearresteerd. Hans behoort tot degenen, wier opsporing wordt verzocht. Met het haar geverfd en in groene loden cape gehuld trekt hij her en der. Gedateerd 17 december meldt een prentbriefkaart uit Goes: "Een allerliefst klein haventje, omzoomd met het kantwerk van trapgeveltjes, bedekt met een vliesje ijs en dicht berijpt. Wat wil je meer in de Adventstijd. De brug is nog wat nieuw, maar dat slijt wel." Op 23 december wordt hij in een Amsterdams café opgewacht en "auf der Flucht erschossen".³⁰ De SD wist kennelijk niet meer dan dat een arrestant een afspraak had met iemand, wiens identiteit niet bekend was bij die dienst. Begin 1944 is zijn stoffelijk overschot, geregistreerd onder zijn persoonsbewijlsnaam "Mensink", gecremeerd in het concentratiekamp Vught. Lang, heel lang heeft het geduurd eer dit laatste gegeven over zijn gewelddadige dood bekend werd. Het eerste lustrum onzer bevrijding is al voorbij, wanneer het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis mij vraagt te verklaren hetgeen hierna volgt:"

Noordwijk aan Zee, 29 mei 1950

In antwoord op Uw schrijven van 25 dezer kan ik U het volgende mededelen. In het voorjaar van 1942 heb ik o.a. tezamen met wijlen Mr. J. Berlage de vervaardiging van persoonsbewijzen voorbereid. Nadat deze gereedgekomen waren, hebben wij enige exemplaren gereserveerd voor eigen gebruik. Toen de heer Berlage in de zomer van 1943 ternauwernood aan arrestatie in het gebouw van de Octrooiraad te Den Haag ontkwam, heeft hij zich enige dagen schuil gehouden ten huize van Mr. H. Burgersdijk, Plantsoen 71, Leiden. Ik heb aldaar één van vorenbedoelde persoonsbewijzen voor hem gereed gemaakt, dat werd gesteld ten name van Johannes Mensink. In de daarop volgende maanden ontmoette ik de heer Berlage regelmatig in Amsterdam, laatstelijk op 21 of 22 December 1943. Op dat moment maakte hij nog van hetzelfde persoonsbewijs gebruik. Ik kan mij dit goed herinneren, omdat wij bij een van onze laatste ontmoetingen enkele daarin voorkomende technische fouten bespraken.

Zoals ieder ander heeft ook Hans onder de voortdurende druk van een illegaal bestaan momenten van ontmoediging en angst gekend. In zulke ogenblikken gaf de gedachte aan zijn overleden ouders hem 'n waar houvast. Zelf schrijft hij in bewaard gebleven aantekeningen hierover: "De rust vind ik als ik aan Moeder denk. Voor kracht zoek ik steun bij Vader. Wat zou hij een goed vriend voor ons zijn in deze tijd, want hij zou niet aarzelen en onverzettelijk zijn... En daarom is het dat ik naar zijn rustige gezicht kijk, wanneer de halfheid me dreigt te overheersen en de angst me bekruipt of een gevoel van moeheid door de voortdurende druk me overmant en ik in de veilige stilte van mijn warme kamer tussen oude en vertrouwde boeken en meubels me wil verbergen. Het is dan of hij zegt, terwijl zijn gezicht die licht verwijtende blik krijgt: 'Je mag hier komen, maar alleen om uit te rusten

Nieuwe Rijn 23a. Foto Rutger le Poole 1991.

en te werken, niet om je te verbergen. Laat ik het 'tu quoque' niet behoeven te zeggen.' " Tot aan het brute eind van zijn leven bleven zijn ouders de bron van zijn bezielde spiritualiteit, in zijn Deventer, in zijn Leidse jaren.

NOTEN

1. Toegespitst op zijn activiteiten in en rond Deventer verscheen dit in memoriam eerder in het *Deventer Jaarboek 1990* (uitg. Vereniging Oud-Deventer) 56-64.

2. Door de evacuatie van de Noordzeekust, waarmee in november 1942 een begin werd gemaakt, werden wij gedwongen elders huisvesting te zoeken. Wij en onze net gearriveerde Joodse onderduiker, wiens verloofde hem spoedig zou volgen. Onze tante Françoise le Poole, wonende Van Slingelandtlaan 5, bleek bereid haar bovenverdieping en ruime zolder aan ons af te staan, zij het dat wij eerst moesten zorgen voor ander onderdak voor een Joods echtpaar, dat op die zolder een schuilplaats had gevonden.

3. Op 5 mei 1945 mag die 2-jarige "behulpzaam" zijn bij het hijsen van een Oranjevlag aan de gevel van De Lakenhal. Die vlag was in de nadagen van Napoleon clandestien vervaardigd door J. & A. le Poole, welke firma tussen 1770 en 1780 ook de fabricage van vlaggedoek ter hand had genomen (P.U. van der Laaken en B.N. Leverland, Inventaris van het archief van de firma Jacob en Abraham le Poole (GAL, 1991).

4. L. de Jong, *De geschiedenis van het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, dl. 6 (wetenschappelijke editie, 's-Gravenhage 1975) 142.

5. 1. Cornelissen, *De GPOe op de Overtoom* (Amsterdam 1989) passim.

6. In 1867 verscheen in het Frans *La Légende et les aventures heroïques, joyeuses et glorieuses d'Ulenspiegel et de Lamme Goedzak au pays de Flandres*. Een herziene vertaling van Theun de Vries verscheen 1947 bij Uitgeverij Contact.

7. "De behandeling van de koelaki is slechts te vergelijken met de verdrijving van de Joden uit Spanje door de inquisitie of met de verdrijving van de Tartaren uit de Krim door Catharina 11 of als men een meer recent voorbeeld van monsterachtigheid wil met de behandeling der Joden in Duitsland", aldus Jacques de Kadt in zijn al eerder aangehaalde *Van Tsarisme tot Stalinisme*, 308.

8. M. de Keizer, *Hut Parool 1940-1945, Verzetsblad in Oorlogstijd* (Amsterdam 1991) 283.

9. L. de Jong, *Nederland in Tweede Wereldoorlog*, dl. 1 ('s-Gravenhage 1969) 368/369.

10. Brochure nr. 4, getiteld *De Mythe van de XXe Eeuw* (Assen 1937), van de hand van G. Horreüs de Haas — een geharnast lid van de Vereniging "Woodbrookers in Holland" — heeft betrekking op dr. A. Rosenberg's *Der Mythos des 20. Jahrhunderts*. In 1941 werd de door het Neurenburger Tribunaal tot de strop veroordeelde Nazi-ideoloog nr. 1 door Hitler benoemd tot "Reichsminister für die besetzten Ostgebiete". Een citaat uit dat boek lijkt voldoende om te beseffen wat naast de Joodse mens de Bolsjewist te wachten stond: "[...] das ostisch-mongolische Blut schlug mächtig empor [...] der Kalmücko-Tartare Lenin wurde Herr [...] der Bolschewismus als Herrscher war [...] nur möglich inmitten eines rassistisch und seelisch kranken Volkskörpers [...]", 213/214.

11. Considerans Neurenburgerwetten van 1933.

12. Nog op zijn doodsbed in 1966 worstelde Henk van Randwijk met schuldgevoelens over het te weinige, wat wij voor de Joodse mensen hebben gedaan (G. Mulder en P. Koedijk, *H.M. van Randwijk. Een biografie* (Amsterdam

1988).

13. Een ergerlijk voorbeeld: (dr.) Dick Dolman (voorzitter Tweede Kamer) in Nieuw Israëlisch Weekblad van 12 juni 1987.

14. Enkele duizenden zijn er in geslaagd die registratie om te zetten in die van dooplid van de Hervormde Kerk (zie H.C. Touw, *Het verzet dm Hervormde Kerk* dl. I ('s-Gravenhage 1946) of zijn geariseerd (daarover B. Stokvis, *De Gids* (1966) 93 e.v.) en ook de zaak-Goldstein, hfdst. 43 en blz. 837/838 van het *Rapport door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie uitgebracht aan de minister van Justitie inzake de activiteiten van drs. F. Weinreb gedurende de jaren 1940-'43* ('s-Gravenhage 1976).

15. Arnhem/Amsterdam 1952, dl. III, 67 en aansluitend 244/245.

16. Amsterdam 1947, gevolgd door vele herdrukken.

17. Elma Verhey, *Om het Joodsr kind* (Amsterdam 1991).

18. Aldus Abel J. Herzberg in 1950 en aldus de Canadese historicus Michael R. Marrus in 1987 in *The Holocaust in history* (Londen).

19. Boekenbijlage *NRC/Handelsblad* 19-5-1991. De ondergang van Joods Nederland wordt mede getekend door de onverschilligheid van een groot deel van ons volk, aldus deze auteur in "Rondom tien" (NCRV-televisie d.d. 1 mei 1992).

20. *Hel Parool* 29-10-1991.

21. Joods Historisch Museum, inv.nr. D 289. Jaap Sajet, geboren 28 oktober 1918, is op 2 april 1943 omgebracht in Sobibor (E.A. Cohen, *De 19 treinen naar Sobibor* (Amsterdam 1959) 21).

22. F.B. Bakels, *Wachter op de morgen* (Kampen 1988) 209.

23. 's-Gravenhage 1965, hoofdstuk VI. Zie in dit verband Abel J. Herzberg, *De man in de spiegel. Opstellen, toespraken, kritieken. 1940-1979* (Amsterdam 1980) 241. De auteur stelt daar met waardering vast, dat geen enkele regering behalve de Nederlandse er na de bevrijding toe is gekomen de Jodenvervolgung op eigen gebied tot onderwerp van een speciale studie te maken.

24. G. Mulder en P. Koedijk, *H.M. van Rand-*

wijk, 386.

25. Het gebruik van schuilnamen, ook wat adressen betreft is dan behoorlijk ingeburgerd. Maar wat te doen met de notitie "0 Kerstnacht schoner dan de dagen", wanneer je niet meer weet of je in de Vondel- dan wel 'in de Gijsbrecht van Amstelstraat wordt verwacht? Dat overkwam nota bene een man van nationale bekendheid, de in 1941 ontslagen Commissaris der Koningin in Utrecht, jhr. mr. L.H.N. Bosch ridder van Rosenthal, die zich zeer veel inspanning heeft getroost voor coördinatie van de inzet der uiteenlopende verzetsgroepen.

26. C. van der Veen, *Een Drents Commissaris kijkt terug* (Assen 1986) 126.

27. Rapport Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, aangehaald hiervoor in noot 14.

28. *Nederlandsch Algemeen Politieblad* 24-11-1943.

29. De Knokploeg (KP), die de overval uitvoerde, werd aangevoerd door Albertus A.G. Hommerson, *Het Grote Gebod*, dl. 1 (Kampen 1989), die 22 februari 1944 zonder vorm van proces is geëxecuteerd.

30. Het in 1952 door de Leidse Universiteit uitgegeven *In memoriam 1940-1945* vermeldt 668 namen. De eerste uit het studiejaar 1873, de laatste uit het sluitingsjaar 1940. Van hen kwamen er 367, onder wie 110 van "de Joodse bloede" in Europa en 301 in Zuid-Oost-Azië om.

31. Met door Gerrit van der Veen ontworpen clichés vervaardigde de Amsterdamse drukker Frans Duwaer sinds het najaar van 1942 tienduizenden persoonsbewijzen (L. de Jong, *Nederland in de Tweede Wereldoorlog*, dl. 6, 107). De Jong zag, dit schrijvende, over het hoofd, dat rond de jaarwisseling 1942/'43 - ten onrechte is in de geciteerde brief van 'voorjaar 1942" sprake- met die clichés bij of door tussenkomst van drukkerij Honing te Amsterdam een serie van 1.000 stuks werd gereedgemaakt. Allard W.J. Honing, om andere redenen gearresteerd, overleed op 13 april 1945, op transport uit het concentratiekamp Neuengamme naar Sandborstel.

DOKTEREN IN EEN DORP

De medische praktijk in de Katwijken 1600-1900

door

J.P. van Brake1

Het algemene beeld van de geneeskundige verzorging aan het begin van de 17de eeuw in het al ruim 2.000 zielen tellende dubbeldorp Katwijk zal niet hebben afgeweken van het normale verschijnsel van de chirurgijn-barbier. Pas in de loop van de 18de eeuw doet een medisch doctor zijn intrede, als vrucht van Boerhaave's onderwijs, en aan het eind van de derde eeuwperiode zijn er drie artsen voor rond 8.000 inwoners. De vroedvrouwen namen vanouds deel aan de ontwikkeling, maar een zelfstandige apotheker bleef nog achter. Ziedaar in enkele woorden de kern van ons onderwerp.'

Algemeen

Tot aan de stichting van de Leidse universiteit (1575) was het in de Noorderlijke Nederlanden niet mogelijk een medische opleiding op universitair niveau te volgen. Daarvoor was men aangewezen op bijvoorbeeld Leuven, Parijs of Padua. Daar was het onderwijs voornamelijk theoretisch, hetgeen in Leiden in de loop van de 17de eeuw veranderde, toen klinisch onderwijs aan het ziekbed werd gegeven. De grote bloei kwam in de eerste helft van de volgende eeuw onder Boerhaave.

Een aan de universiteit gevormde arts behandelde vroeger alleen inwendige ziekten, gaf zijn diagnose en schreef geneesmiddelen voor. De praktische geneeskunde was voor de chirurgijn, die ingrepen deed, verbanden aanlegde, klysma's gaf en natuurlijk het aderen beoefende. Op zijn werk was wel toezicht van het gilde en later supervisie van de arts. De vroedvrouw was in feite een vorm van emancipatie. In de loop van de 17de eeuw werden deze "verloskundigen" (de huidige benaming) in het chirurgijngilde opgenomen. Werken met instrumenten was hun niet toegestaan.

Een chirurgijn, die als reclame een koperen bekken aan zijn pui had, werkte vaak met leerjongens (eerst scheren en dan aderen!), die meest intern waren. Het ging er nogal primitief aan toe. Aderen werd wel in

T' AMSTELDAM.
 By IACOB GRAAL, Boekverkoper
 op de Lely Graat 1727.

Titelpagina van S. Blankaart, Noodige Aanmerkingen over de Chirurgie..., Amsterdam 1727. Coll. Museum Boerhaave Leiden.

verband gebracht met de astrologie; de almanakken gaven de geschikte dagen aan. Zo was er nog aan het eind van de 18de eeuw een grote achterstand in de heelkunde. In Katwijk trad een paar maal het verschijnsel op dat een uit de V.O.C. of de militaire dienst afkomstige chirurgijn zich vestigde, na consent van de Heer van Katwijk. Vooral de “Compagnie” erkende de noodzaak van geneeskundige hulp voor haar personeel, ook op de Noordvaart. Daaraan hebben nogal wat Katwijkers deelgenomen, zodat wellicht sprake is geweest van “oude kennissen”.

Vroege heelmeesters

De eerste chirurgijn die uit de archieven tot ons komt, is mr. Frederick Jansz, die zich in 1609 in het binnendorp vestigde, met zijn vrouw Anna de Leeuw van Coolwijk, die vroedvrouw was. Hij was afkomstig van “Amach boven Danswijck” (?), wat vermoedelijk in Duitsland moet worden gezocht, en wordt met zijn gezin nog vermeld in het Hoofdgeld van 1623. Na zijn dood omstreeks 1625 bleef zijn vrouw de verloskundige praktijk uitoefenen. Er had zich inmiddels in Katwijk aan den Rijn een tweede chirurgijn gevestigd in de persoon van mr. Hendrick Rooden, die in 1634 ook barbier en tapper wordt genoemd. Hij is het eerste voorbeeld van de “medicus” die een rol speelde in de dorpsregering, want in genoemd jaar was hij ook schepen. Uit het Leidse notariaat weten we dat zijn vader Valentijn Roode ook chirurgijn is geweest, evenals zijn schoonvader Joris Manten, die te Leiden stierf.

Frederik en Hendrik zijn dus de eerste aanwijsbare chirurgijns op Katwijk. We gaan dan maar voorbij aan een kerkelijke aantekening uit 1610 over Marijtje Claesdr, een nagelaten kind van meester Claes, “suigijn op Catwijck”. Ja, ‘t was ook een moeilijk woord... Het Weesboek vermeldt in 1686 nog een Hendrick Schevichoven, die omstreeks 1665 met de Katwijkse Annetgen van den Oever trouwde. Twee jaar later vinden we het huwelijk van zijn collega, de in Delft geboren Gerrit Gerritsz van Ervervelt, die in 1670 ook als schepen optreedt en nog in 1690 als chirurgijn in het Rechterlijk archief wordt vermeld. Tot zover deze nogal schimmige figuren, die rond 1690 worden opgevolgd door een collega die wat meer informatie heeft nagelaten.

Medicus, huisvader, weesman en schepen

Jacobus van Berkelo moet zich omstreeks 1690 als chirurgijn te Katwijk aan den Rijn hebben gevestigd. Hij was in elk geval al in 1693 betrokken in een proces tegen de schoolmeester Pieter Roomburg, een recalcitrante figuur, die zijn predikant, de bekende ds. Adrianus Pars grijze haren bezorgde.

Omstreeks 1700 trouwde hij met Grietje de Meijer, die hem zeven kinderen schonk en jong stierf. Maar ook Van Berkelo werd niet oud: hij overleed in juni 1718. Ook hij had naast zijn dagelijks werk een overheidstaak: van 1697 tot 1708 was hij schepen; in 1705 wordt hij weesman genoemd. Zijn groeiende gezin vergde inkomsten, waardoor hij in 1703 weer eens genoodzaakt was te procederen, ditmaal “wegens curen en levering van medicamenten” tegen drie Katwijk-Zeeërs, van wie de laatste Cornelis Pietersz heette, maar in de wandeling Coopje genaamd was. Hij zal zijn dokter wel op een koopje genomen hebben...”

Uit zijn testament en de naam van de koper weten we waar Van Berkelo's huis zich bevond, namelijk aan de Voorstraat (tegenwoordige Rijnstraat), schuin tegenover het Logement De Roskam, dat ook rechthuis was. Het werd beschreven als “een huis met erf en scheerhuis, zomerhuis, turfschuur te Katwijk aan den Rijn, belent ten O. de Voorstraat, ten Z. Pietertie Roelands van Duijne, ten W. en ten N. de thuyne van Carolus Boers” (de schout). Uit de rekening en verantwoording van zijn nalatenschap (1733) is bekend dat het huis c.a. in oktober 1719 werd verkocht aan de chirurgijn Gerard Le Maire, wiens naam voorkomt in de goed gerangschikte lijst van de Verponding in 1732.’ Hij loste de koopsom geleidelijk af.

Uit de rekening blijkt verder dat de kinderen waren uitbesteed. Enkele personen ontvingen kostgeld. De kinderen kregen ook wel eens een presentje, zoals in 1720: “voor een nieuwe jaar aan de kinders f 1.13.0”. Het oudste dochttertje kwam in Leiden terecht, getuige de post uit 1723: “aan Marijtje doe sij na Leyden bij de sr. Boers ging woenen voor haar sondagsgelt f 5.4.0”. Harmen en Willemijntje waren in huis bij Teunis Wavelhoorn, een metselaar met dichtgaven, Thijs was bij de plaatselijke timmerman Hannes Kiekens in de leer. In 1724 was hij klaar, maar had blijkbaar geen werk: “nog voor deselve aan sijn meytje tot Leyden voor kostgeld doe hij geen werk en had f 21.16.0”. Harmen ging als timmermansknecht naar Gouda, vanwaar hij in 1723 als ongetrouwde jongeman met het schip De Vis van de kamer Enkhuizen der Oost-Indische Compagnie is uitgevaren als scheepstimmerman; in Oost-Indië is hij in 1737 overleden. Zo verging het de kinderen van een jong gestorven “dokter”. Zijn opvolger hield het veel langer vol.

Van chirurgijn tot doctor

Gerard Le Maire, in 1695 te Leiden geboren, vestigde zich na zijn chirurgijnsstudie, kort na het overlijden van Van Berkelo, in het binnendorp. Het kerkelijk register noemt 7 november 1718. Hij had toen al het huis en de chirurgijnswinkel met de daarin aanwezige losse goederen gekocht, zoals

Kerkstraat te Katwijk aan den Rijn, met rechts de Bank van Lening, waar later de chirurgijn Arij Prins heeft gewoond. Tekening P. C. la Fargue 1778.

een instrumentenkast met allerhande chirurgijnsinstrumenten, twee “cijs-teeren”, kruiden, oliën, een kast met allerhande “gedestilleerde geesten”, vier grote koperen vijzels en pleisters. De jonge Gerard gaf zijn ogen goed de kost in het Rijndorp, ook wat betreft het vrouwelijk schoon, hetgeen culmineerde in een huwelijk (maart 1719) met Emerentia, de dochter van de houder van de Bank van Lening, Hendrik van Schravendijk. Drie kinderen kregen ze: eerst een naar haar moeder genoemde dochter, die later trouwde met ds. Adriaan Willem Koning, dan Jacobus, die ook predikant werd, en tenslotte Hendrik. In 1728 was het gezin compleet.

Het werd een druk leven voor onze chirurgijn, die al in 1728 tot het ambt van schepen werd geroepen. Een goede relatie met de familie Van Wassenauer zal daaraan niet vreemd geweest zijn. Die wordt ook bevestigd door het testament van Jacob Jan baron Van Wassenauer, die aan Gerard Le Maire zijn “staart-orlogie of pendule” vermaakte.’

Niet lang daarna zal Le Maire zich aan hernieuwde studie gezet hebben. Hij heeft althans enige tijd assistentie van de chirurgijn Hendrik Menting gehad. Die studie werd in 1735 bekroond met een dissertatie over inwendige

verettering ("De Emptyemate", ongetwijfeld bij professor Boerhaave), die hem de titel med. doctor opleverde. Als zodanig werd Gerard Le Maire de eerste te Katwijk.)

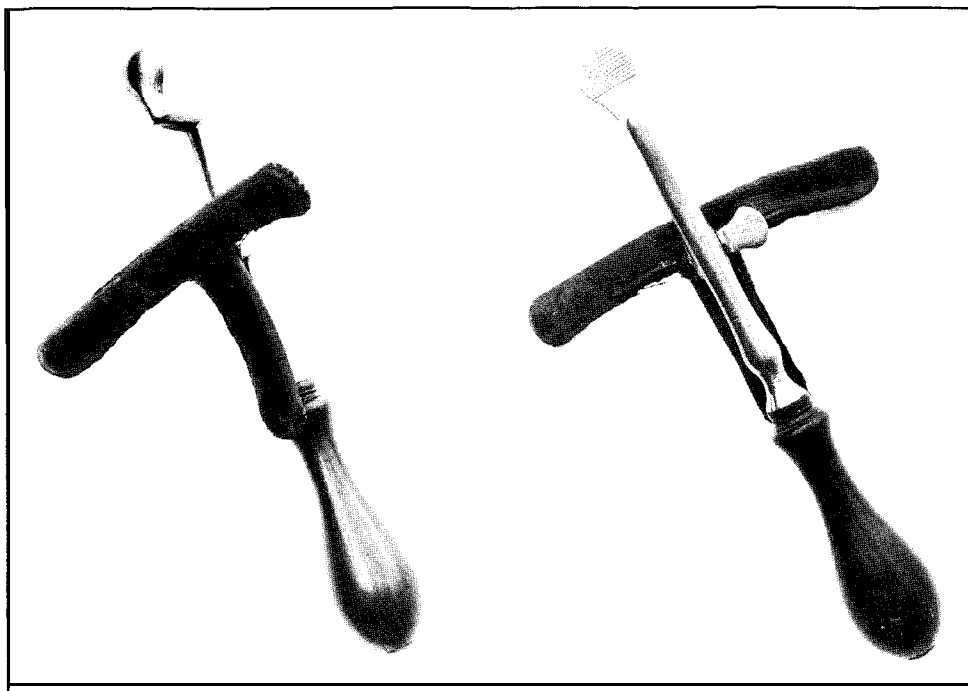
Van zijn werk vinden we niet zoveel sporen, hoogstens in enkele boedelbeschrijvingen die hem als arts van een overledene noemen. Het Rechterlijk archief noemt hem in 1726, dus nog als chirurgijn, wanneer hij voor doodschouw een stadsdoctor moet inschakelen, maar. die voorwaarde zal na zijn promotie wel vervallen zijn.

Het moet Le Maire goed gegaan zijn in Katwijk. In 1733 kon hij aan de oud-reder Dirk Jansz van Heijningen *f* 500.0 lenen, blijkens diens boedelinventaris van vijf jaar later. In 1743 deed Le Maire de chirurgijnspraktijk over aan de nader te noemen Cornelis Le Maitre. Beiden hebben ook behoord tot de weerbare mannen van het binnendorp, in 1747 bewapend met een degen, mr. Cornelis bovendien nog met een snaphaan. Dokter Gerard zal wel niet veel meegemarcheerd hebben, hij werd al wat ouder. Maar hij heeft wel zijn praktijk 55 jaar uitgeoefend, tot hij in januari 1773 met zijn tweede vrouw Catharina van Hennen naar zijn geboortestad vertrok, waar hij zich aan de Breestraat vestigde. Zeven jaar later overleed hij daar en werd te Katwijk aan den Rijn begraven.

Naar zee en uit zee

Tot in het eerste kwartaal van de 18de eeuw had Katwijk aan Zee, dat beduidend groter dan het binnendorp was, nog geen chirurgijn geherbergd, maar dat veranderde in 1738. Toen werd bij consent van de Heer van Katwijk (toen in feite Frederik Hendrik van Wassenaer, gehuwd met Jacoba Josina Isabella van Wijhe, die de heerlijkheid had geërfd) Johan Valentijn Roth te 's-Gravenhage als zodanig aangesteld, met de verplichting te gaan wonen in het zeedorp. Voor zijn gratis diensten aan de armen en de bewoners van het Gast- en Weeshuis kreeg hij *f* 150.0 per jaar, door genoemde instanties en de diaconie te voldoen. Inderdaad vinden we in het Diaconieboek van 1742 een post van *f* 50.0 uitbetaald aan "Jan Rood", een niet ongewone verschrijving, want ook heden ten dage verhaspelt menige Katwijker een hem vreemde naam. Chirurgijn Roth duikt overigens na 1742 niet meer op.

Spoedig daarna, in 1743, stootte dr. Le Maire zijn chirurgijnspraktijk af, met instemming van de Baron, ten gunste van Cornelis Le Maitre, die tot voor kort opperchirurgijn bij de Oost-Indische Compagnie was.' Zijn vaardigheden moesten nog wel worden geëxamineerd door twee Leidse professoren. Evenals zijn voorganger Le Maire was hij nog vrijgezel toen hij zich in Katwijk aan den Rijn vestigde, en evenzeer was hij er snel thuis, want al in 1745 werd

hij schepen. Zijn verhouding tot de overheid was toen al duidelijk bepaald, want een jaar eerder beloofde hij alle gewonde en gekwetste personen aan te geven bij de baljuw en hen ernstig te vragen op welke wijze en door wie ze waren gewond, zich onderwerpende aan alle keuren en reglementen die er met betrekking tot de chirurgie waren. Dat was niet zonder reden, want er werd in de kroegen of tapperijen nog wel eens een mes getrokken.

Het is bekend dat chirurgijns vaak leerlingen hadden, maar zelden is dat vastgelegd. Le Maitre kreeg er een in Jan Jansz Portielje uit Amsterdam, voor drie jaar en voor *f* 219.0 per halfjaar, kost en inwoning inbegrepen, hetgeen notarieel werd gepasseerd in januari 1745. Deze jongeling heeft misschien zijn baas zien vertrekken, want op 1 april 1749 verscheen de inmiddels gehuwde Le Maitre weer voor notaris mr. Pieter Boers om te vertellen dat hij voornemens was naar Londen te reizen. Ingeval hij door tegenwind of anderszins niet voor 1 mei terug was machtigde hij de koopman Cornelis Westerbaan om zijn huis in de Kerkstraat te verkopen aan monsieur Hendrik Dankaarts, met de chirurgijnswinkel en alle medicamenten.' Uit het vervolg is duidelijk dat Le Maitre niet terugkeerde.

De derde vrijgezel

In het heerlijkheidsarchief is de “sollicitatie” van Dankaarts niet gedateerd, maar inmiddels is duidelijk dat het 1749 moet zijn. Hij prees zichzelf aan als iemand, die al enige jaren de chirurgie had uitgeoefend, laatstelijk in de rang van chirurgijn-majoor bij de “troepen van desen Staat”. Dat was een goede aanbeveling voor Dankaarts, die zijn praktijk meer dan veertig jaar heeft uitgeoefend.

Hij trouwde pas laat, in 1778, met Krijntje Krijgsman, de weduwe van de koopvaardijkapitein Maarten Hakker, een V.O.C.-schipper. Dat was een goede partij, want de gaarder inde voor beiden het maximum tarief van f 30.0. Uit dit huwelijk werden twee dochters geboren, van wie de oudste (Geertruy) nog een rol zou spelen in de medische wereld.

Dankaarts, van geboorte Hagenaar, heeft in zijn praktijk van alles meegeemaakt, maar niet licht zal hij de gebeurtenis vergeten zijn ten huize van zijn jongere collega dr. Gerard Toussijn.⁹ Diens dienstmeid had in november 1777, onder het voorwendsel ziek te zijn, aan haar baas om een wagen gevraagd om haar naar haar vrienden in Den Haag te brengen. Dat gebeurde, maar daarna vond de doktersvrouw op de beddeplank een pot met bloedig water en zag ze in het secreteet iets wits. Haar man viste toen met een tang een pas geboren kind op en waarschuwde vervolgens de baljuw. Die verzocht dr. Brand, de stadsvroedmeester van Leiden, te komen en het kind met assistentie van Dankaarts te schouwen in het Regthuis. Er werd een kistje gemaakt, het kind werd op het kerkhof van het binnendorp begraven en ... Klaartje werd natuurlijk vervolgd. Maar dat is een andere zaak.

Dankaarts, die tot omstreeks 1789 heeft gepraktizeerd en in 1799 stierf, moest twee jaar voor zijn dood nog een affaire meemaken waarin zijn vrouw Krijntje een rol speelde.¹⁰ In 1797 behandelde het Comité van Civiele Justitie de zaak van Wilhelm Snijders te Alkmaar tegen Krijntje Dankaarts-Krijgsman, die – vergezeld door enige personen met manden – bij de pas als dokter te Katwijk aan Zee gevestigde Snijders was binnengedrongen om porcelein te halen uit een kast. Ze verweet hem de kast te hebben opengebroken en beledigde hem met de woorden: “Schurk, schoelje, ben jij den nieuwen doctor, zo een schoelje.” Op het verzoek van Snijders om te vertrekken antwoordde Krijntje: Zou ik in mijn eigen huis niet mogen komen? Dat wijst waarschijnlijk op een bezit uit haar huwelijk met Hakker, die in 1768 een nieuw huis betrok, ongetwijfeld gelegen aan de Voorstraat, waar in later tijd de kapiteins “mannetje aan mannetje”! hebben gewoond. Uit het vervolg blijkt dat aan deze voornaamste straat van het zeedorp ook de dokters hebben gehuist.

Een Leienaar en een Rijnsburger

Gerard Toussijn, med. doctor en geboren te Leiden, kwam met zijn vrouw Alida Jaspers uit Bredevoort, toen hij zich in september 1762 te Katwijk aan den Rijn vestigde. Slechts uit enkele notariële protocollen blijkt zijn aanwezigheid, benevens uit bovengenoemde historie. Toen dr. Le Maire in 1773 vertrok, werd Toussijn, die in een verre familierelatie tot hem stond, zijn opvolger als armendokter. Vijf jaar later vertrok hij met zijn derde vrouw Catharina van Gijssen naar zijn geboortestad, waar hij in 1788 op de Hogewoerd woonde.

Na het vertrek van Toussijn stond het er met de geneeskundige verzorging in de Katwijken niet zo best voor, zeker in het zeedorp niet. Daar verzochten de regenten en voornaamste ingezetenen herhaaldelijk aan Willem Lodewijk van Wassenauer om een chirurgijn aan te stellen, hetgeen eindelijk gelukte in de persoon van Abraham Woltgraft, die in Rijnsburg praktizeerde. Hij diende wel in Katwijk aan Zee te gaan wonen en inderdaad kwam hij er met zijn vrouw Johanna Rosina Pool op 25 maart 1780 aan. Uit een boedelinventaris uit 1783 weten we iets van zijn tarief, want hij had toen à raison van *f* 14.0 een gebroken arm gezet. Zijn politieke gezindheid wordt duidelijk uit een in 1785 opgetekende gebeurtenis." Op woensdag 2 februari 1785 wandelde de te Katwijk aan Zee wonende chirurgijn Abraham Woltgraft met Willem Jansz Nijgh vanaf zee over het voetpad naar Katwijk aan den Rijn. Toen hij daar bij de grote lijnbaan kwam riepen de baanders: "Daar heb je die dondersse Pruik", maar hij zweeg. Toen vloekten en dreigden ze en vroegen: "Ben je een vrijburger?" Woltgraft ontkende bij de Patriotten te horen, maar de baanders zeiden: "Nou, dan ben je wel veranderd, we zullen je slaan tot je donders wordt en je paruyk van je kop halen en je hoezee doen roepen." Maar dat bleek bluf te zijn, ze lieten hem ongehinderd gaan.

Lang is Woltgraft niet in het zeedorp geweest; in januari 1791 overleed hij al.

Stichter van een familie

Heden ten dage vindt men in Katwijk aan Zee talrijke vertegenwoordigers van de familie Schaddee van Doorn, ook met een iets andere schrijfwijze, die allen afstammen van de med. doctor Cornelis Christiaan Schaddee van Doorn, geboortig van Asperen, die in 1780 in het huwelijk trad met Klaasje Fries, een redersdochter. Onder hun nazaten vindt men een koopman die het tot wethouder bracht, terwijl de achternaam van Klaasje voortleeft in de voornaam-combinatie Hubertus Vries. Dat de jonge echtelieden bemiddeld

waren, blijkt uit het feit dat de gaarder *f* 60.0 inde aan huwelijksleges. De medische activiteit blijkt nauwelijks uit de stukken, maar wel voerde dr. Schaddee van Doorn in 1802 een proces tegen een bijna naamgenoot, de mr. beeldhouwer Johannes Schadde uit Leiden.

In de laatste decennia van de 18de eeuw werden de Katwijken bepaald niet overlopen door medici, hoewel het dubbeldorp toch wel rond 4.000 zielen telde. Figuren als dr. Olivier Eickma, van 1782 tot 1786 te Katwijk aan den Rijn, en Lodewijk Antoon Gerdessen waren geen blijvers. Laatstgenoemde, die in 1794 al in Beesd woonde, procedeerde toen wegens onbetaalde rekeningen. Schout en schepenen, lettend op de financiële mogelijkheden van hun onderdanen, beslisten toen dat wekelijks tien stuivers moest worden afgelost; meer kon men niet verlangen in de Franse tijd, die voor het vissersvolk veel armoede bracht.

Gerdessen, die Dankaarts opvolgde, is op zijn beurt vervangen door Jan Hendrik Berckenkamp, een figuur die weer eens een rol in het dorpsbestuur heeft gespeeld. Want kort voor de bevrijding van het Franse juk trad hij op als adjunct-maire en in december 1814 werd hij nog vice-president van het plaatselijk bestuur genoemd. Toen in de eerste helft van 1816 aan de Vrouwe van Katwijk aanbevelingen werden gedaan voor de leden van de nieuwe gemeenteraad, was Berckenkamp's naam er niet bij. Hij stierf trouwens al in 1817 en eerst zijn kleinzoon en naamgenoot, die turfschipper was, kwam in 1853 in de raad. Na de dood van de chirurgijn, die te Katwijk aan Zee in de Voorstraat woonde, vroeg zijn weduwe Margaretha Dijk aan de gemeenteraad om over te gaan tot het benoemen van een nieuwe genees-, heel- en vroedmeester in het zeedorp, teneinde in de gelegenheid te zijn haar winkel over te doen. Want in haar eigen familie vond ze geen opvolger. In tegenstelling tot Schaddee van Doorn vindt men in Katwijk geen Berckenkamp meer.

Chirurgijn, boer en koopman

De chirurgijn Arend Prins, die met zijn vrouw Jansje van Loon in maart 1796 uit Heemstede kwam om zich in het binnendorp te vestigen, moet wel een veelzijdig man zijn geweest, want hij heeft meer dan één beroep gehad. Het echtpaar, dat al een zoon Bernardus had, vestigde zich in de Kerkstraat in een huis dat al eerder chirurgijnswinkel was. Het is op zijn minst twijfelachtig of Arend Prins ook nog barbier was, want in de boedelinventaris" van mr. Willem Cornelis Boers, oud-pensionaris van Leiden, die te Katwijk aan den Rijn in een groot pand aan de Voorstraat had gewoond, vinden we hem alleen als chirurgijn vermeld, terwijl een Haagse collega *f* 8.0 voor vier maanden scheerloon tegoed had. Maar natuurlijk speelde ook bij Prins het geld

een flinke rol. Dat was bijvoorbeeld zo in 1797, toen hij tegenover het Comité van Civiele Justitie optrad als eiser wegens meesterloon van f 11.10.0 voor de genezing van een jongen, die geslagen was door de smid Gerrit Wildenburg. Dat moet dan wel een flinke klap geweest zijn. Hij praktizeerde natuurlijk ook in het schaars van medici voorziene zeedorp, waar hij in 1799 van een stuurman van een visserspink en zijn volk meer dan tachtig gulden te vorderen had wegens visites bij een matroos. Hier zien we dus een vorm van solidariteit onder de vissers, toen bij hen van verzekeren nog geen sprake was.

Arend Prins heeft gewoond in de Kerkstraat, in een groot pand, dat tot 1787 als Bank van Lening had gediend, met als onderdeel een azijnmakerij. Zijn buurman Andries van Zegwaard betrok toen als bankhouder een nieuw, aangrenzend pand. Is Prins beïnvloed door deze sfeer? In elk geval werd hij in 1813 koopman genoemd en twee jaar later bouwman, maar in 1818 duikt hij in de archieven weer op als chirurgijn. Maar toen zijn vrouw in oktober 1821 stierf en de inventaris¹ van de gemene boedel werd opgemaakt, was hij weer grondeigenaar. Tot de boedel behoorden toen een apotheek, maar ook zeven koeien en twee paarden, waarvoor meerdere rijtuigen beschikbaar waren, alsmede diverse partijen land in Katwijk, Rijnsburg en Voorhout. Behalve het huis in de Kerkstraat bezat Prins ook een huis in de Voorstraat van het zeedorp, dat later eigendom werd van zijn schoonzoon, de Rijnsburgse heelmeester Petrus Isaac Dagevos. Bijzonder was het medebezit van twee waterschepen c.a., bevaren door Jan Prins te Amsterdam (dus stellig niet betrokken bij het zoutwatertransport naar de Leidse Zoutkeet). Uit de inventaris kunnen we opmaken dat Arend Prins, die ook de bouwmanswoning Cloosterschuur te Rijnsburg bezat, een vermogend man is geweest. Maar zijn stal en koetshuis moest hij wel huren van de dominee aan de overkant, zoals blijkt uit de in 1822 opgemaakte inventaris van ds. Pieter Tegel.² In datzelfde jaar was Prins weer onder een andere titel werkzaam, namelijk als Directeur van het Veefonds, toen hij aan het Schietgezelschap van zijn dorp een stukje van zijn onroerend eigendom in de Kerkstraat verkocht.

Onze chirurgijn, die inmiddels hertrouwd was met Geertrui Dankaarts (dus een chirurgijnsdochter), trad in 1823 weer eens als grondeigenaar op, met name om namens zijn vrouw diverse percelen te doen veilen. Zij overleed in december 1830, waarna Prins het huis in de Kerkstraat al spoedig verliet om zich onder Noordwijk te vestigen. Daar stierf hij in oktober 1844. Hij werd begraven op het toen ruim een halve eeuw oude kerkhof van Katwijk aan Zee, nabij de graven van wel tien Leidse professoren.

Arend Prins, die dus vooral werkzaam was in de Franse tijd, heeft toen veel gepraktizeerd in het zeedorp. Dat blijkt onder andere uit het Diaconieboek. Collega's waren er daar wel, maar dat wisselde sterk. Mannen als

Houwer en De Koningh waren geen blijvers, wat ook – maar dan buiten zijn wil – kon worden gezegd van J.C. van Starkenburg, die we in 1807 op de Liste Civique aantreffen. Deze woonde nu eens niet op de Voorstraat, maar in het Bestevaerswegje, dicht bij de Oude Kerk. Deze med. doctor, apotheker, chirurgijn en vroedmeester kon daar in 1811 vertrekken, want hij werd door de Franse prefect te Den Haag in militaire dienst geroepen en is nooit meer teruggekeerd.. .

Na de Franse tijd

Omstreeks 1815 vestigde zich te Katwijk aan Zee aan het oostelijke uiteinde van de Voorstraat dr. Johannes Abraham de Meijer, in 1786 te Middelburg geboren. Hij was er al spoedig thuis en behoorde in 1817 tot de groep personen, die Katwijk als gemeenteraad ging besturen, vanaf een zetel die voor het leven was bedoeld. Inderdaad heeft De Meijer tot zijn dood in de raad gezeten, vanaf 1825 zelfs als assessor (wethouder). Ook op kerkelijk terrein was hij actief, als president-kerkvoogd, voordien en daarna ook als ouderling.

Zijn activiteit als medicus beperkte zich niet tot het zeedorp, zo kwam hij bijvoorbeeld ook bij de gezeten boer Piet van der Gugten aan de Noordwijkerweg over de vloer. Hij zal bij deze familie, die het monopolie van het schelpenvervoer vanaf zee naar de kalkbranderijen langs de Rijn bezat, wel de in 1808 geboren zoon Piet ontmoet hebben en hij heeft toen niet geweten dat deze het nog eens zou brengen tot lakei bij koning Willem 111. Toen de boer in 1822 stierf, kwam zijn weduwe Marijtje Rhijnsburger wel even in moeilijkheden, zodat ze een hypotheek nam bij professor Samuel van de Wijnperse te Leiden. De Meijer was toen kennelijk nog niet in staat tot deze handreiking. Wordt er ook aan zijn medische capaciteiten getwijfeld aan de Noordwijkerweg? In elk geval kan uit de inventaris” worden opgemaakt dat er bij de zieke boer ook visites zijn afgelegd door professor Du Pui en doctor Reich en verder behoorde een apotheker Hazebroek tot de schuldeisers. Deze laatste kan, ofschoon zijn naam wel aan Katwijk verwant klinkt, toch niet in het dubbeldorp worden getraceerd. In zijn tijd waren de artsen trouwens allen apotheekhoudend, wat tot in de twintigste eeuw het geval was.

De Meijer kwam ook nog bij een andere boerenfamilie, in het tegenover de Pan van Persijn liggende huis “Klein Coxhorn” (thans “Ons Genoegen”), waar men toch meer op Wassenaar georiënteerd was (de vrouw des huizes werd er in 1826 begraven). Stellig heeft hij beschikt over paard en sjees, waarvoor in zijn woning wel ruimte was. Hij kocht deze overigens pas in 1828 bij de veiling van het onroerend goed van wijlen Maartje van Biezen-Plokker,

waarbij het huis werd aangeduid als sinds weinig jaren nieuw gebouwd en geschikt tot de visdrogersaffaire. De Katwijkers zullen bij die veiling weinig in de weg gelegd hebben aan hun dokter, die voor **f** 2.275,- eigenaar werd.“

Niet ver van hem vandaan woonde, eveneens aan de noordzijde van de straat, de reder Willem Taat, die in 1833 stierf en zich blijkens zijn boedel-inventaris” tijdens zijn ziekte niet door plaatselijke medici liet behandelen, maar door professor Maquelijs uit Leiden. Gelet op het honorarium van Zijne Hooggeleerde (**f** 40,-) zullen dat niet veel consulten geweest zijn. In 1836 herhaalde het verschijnsel van “uitheemse inmenging” aan het ziekbed zich bij de boer Abram Durieux in het binnendorp, die normaal De Meijer als arts had. Die moest toen naast zich wel twee professoren en twee doctoren – allen niet met name genoemd – dulden. Misschien is hij ondertussen met zijn honden gaan wandelen; hij had er in 1838 (toen de hondenbelasting werd ingevoerd) tenminste twee, een bonte en een vale. Ze hebben hem zeker getroost toen hij zelf ziek werd. Hij stierf in 1840 en werd ook op het eerder genoemde kerkhof van Katwijk aan Zee begraven.

In hetzelfde jaar overleed ook te Katwijk aan den Rijn de heelmeeester Bernardus Prins, wiens vader Arend we al noemden. Afgezien van het feit dat hij ook nog een paar jaar te Rijnsburg heeft gepraktizeerd, kon hij maar weinig aan de geneeskundige verzorging doen. Te weinig jaren waren hem gegeven.

Een ophing na veel zorg

Kunnen we constateren dat het rond 1830 maar pover gesteld was met de bezetting der artsenplaatsen in de Katwijken, dan begrijpen we hoe groot de problemen waren toen eerst in Katwijk aan den Rijn en later ook aan zee een onbekende ziekte uitbrak. Hoge koorts en weldra ook sterfgevallen traden op in het jaar 1826. Prins en De Meijer wisten er geen raad mee en lieten op advies van een Leidse professor de huizen uitroken, soms niet zonder tegenstand. Verder dacht men dat het nuttigen van bessensap wel goed zou zijn, wat door de Katwijkers wel vertaald zal zijn als “braem”, maar er werd geen resultaat geboekt. Vermoedelijk ging het om tyfus. Bij alle zorg veroorzaakte de epidemie ook extra armoe, zodat in de loop van 1827 wel 194 gezinnen gesteund werden, deels door de diaconie, maar ook door een speciale commissie, die met name gelden uit Leiden ontving.¹⁸

Sinds deze uitbarsting was men in Katwijk wel gewaarschuwd en men stelde in 1831 een vorm van quarantaine in voor de binnenkomende vissersvaartuigen, vooral voor onbekende. Toch brak er in juli 1832 weer een besmettelijke ziekte uit, ditmaal geïdentificeerd als cholera en het eerst opgetreden te

Ziekenbarak voor tyfuslijders aan de Zeeweg. Foto ca. 1900.

Scheveningen. Dat was voor de Katwijkers aanleiding hun burenen te weren en het vervoer van visgrom vandaar te verbieden; ook het eten van rauw fruit (kruisbessen!) werd sterk afgeraden. Maar het hielp weinig, uiteindelijk waren er in het zeedorp wel 1.160 ziektegevallen, gelukkig met matige sterfte. In beide dorpen waren noodhospitalen ingericht in timmerschuren en vooral de mandemakers hadden extra werk in het maken van kribben en draagmanden. Brancards kende men toen nog niet.

Dat alles kostte veel, maar er kwam meer dan f 6.000,- aan giften binnen, onder andere van prins Frederik en de te velde zijnde schutterij, die overigens niet aan het Belgische front was. De Katwijkse overheid was na die epidemieën wel overtuigd van de noodzaak de medische bezetting op peil te krijgen, maar het duurde toch tot 1838 eer dat gelukte. Kort na elkaar vestigden zich toen in Katwijk aan den Rijn de genees-, heel- en vroedmeester Cornelis Schoorel uit Boskoop en de in Gouda geboren dr. Hermanus Polijn Büchner. De eerste ging wonen aan het Overrijn, vlak bij de toen nog stenen Rijnbrug, en bouwde een praktijk op, die hij eerst 25 jaar in het binnendorp en daarna nog een kwart eeuw te Katwijk aan Zee heeft uitgeoefend. Zijn eerste huis kon hij al na vijf jaar kopen, zij het met een hypotheek van een nabijwonende wagenmaker. Zijn vrouw, de redersdochter Maria Andrietta Taat werd er uitgedragen. In 1865 hertrouwde Schoorel met Leonora Schaap, een wel

van Katwijkse afkomst zijnde kapiteinsdochter, maar in de Rotterdamse sfeer opgegroeid. Met haar ging hij een jaar later naar een groot pand aan de zuidzijde van de Voorstraat te Katwijk aan Zee, niet ver van het strand, een plaats waar eens de herberg De Hof van Holland tevens rechthuis was. Katwijk was hun zeer dierbaar, maar het neerleggen van de praktijk in 1889 betekende toch ook een vertrek, naar Gorinchem.

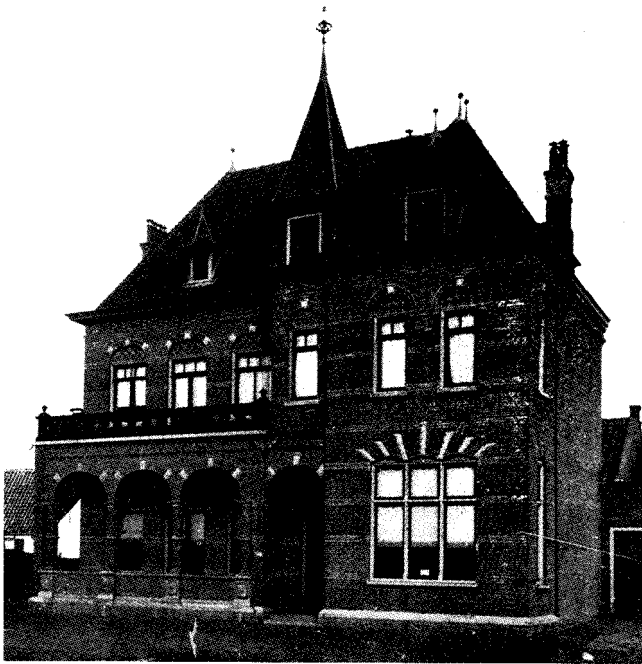
Politieke aspiraties heeft Schoorel niet gehad. Anders was dat bij Büchner, die binnen een jaar al in de raad zat en daar zeven jaar bleef. Hij moest toen aftreden omdat hij dokter voor de armen was geworden, maar na vijf jaar kwam hij weer terug en maakte tot 1856 deel uit van de raad. Te Katwijk geldt hij nog steeds als de man die de aanzet gaf tot het badleven, als stichter van het Groot Badhotel in 1845.“ Als medicus zal hij wel in een tevoren gespreid bed zijn gekomen, hij trouwde althans spoedig na zijn komst met Maria Zeewoldt, dochter van een Leidse arts in ruste, die de buitenplaats Bijdorp nabij de hoek Overrijn-Sandtlaan bewoonde en zitting had in de Katwijkse Gezondheidscommissie.

In 1840 kregen Schoorel en Büchner nog versterking in de jonge dr. Hendrik Bernardus van Rhijn, geboortig van Leiderdorp, die De Meijer opvolgde. Zo leek het team van medici compleet, wat weldra ook wel nodig zou worden.

De grote geseling

Eind juni 1849 brak in een arme buurt van Katwijk aan Zee (de Liersteeg) de cholera weer uit. Een vader en vier kinderen stierven snel, de ziekte verspreidde zich evenzo en tot oktober telde men wel bijna 700 lijdens, van wie er 235 stierven. De in het zeedorp wonende dr. Van Rhijn kreeg assistentie van de Leidse dr. Neeb en de raad besloot de kermis af te gelasten. Het werd een rampjaar voor een deel van de Hollandse kust. Meer dan 23.000 mensen overleden aan de cholera, die in Katwijk en Zandvoort de grootste haarden had. De sterfte aan cholera bedroeg te Katwijk rond 47 per 1.000 inwoners, wat vijf maal zoveel als in Zuid-Holland en elf maal zoveel als in den lande was.“

Het bleef niet bij deze tweede grote epidemie, want tyfus trad er weer in 1855 op (43 sterfgevallen) en de cholera herhaalde zich in 1866 (188 doden). Natuurlijk deed men wel wat tegen deze volksziekten. IJverige notabelen vormden comité's en de roep om reinheid op de erven (mestvaalten!) werd sterker, maar preventie was nog onbegonnen werk. Wel werden al in 1840 de kinderen van de openbare scholen tegen pokken ingeënt, waarbij slechts geringe tegenkanting van de ouders optrad.

*Praktijkwoning van dr. L.V.
Hoog aan de Boulevard,
ontworpen door H.J. Jesse.
Foto ca. 1890
Coll. Gemeentearchief Leiden.*

De tweede helft van de 19de eeuw

In 1856 vertrok dr. Polijn Büchner naar Kampen, hij had het in Katwijk wel gezien. Een al jaren durende controverse met burgemeester Salomon Huygens zal er niet vreemd aan geweest zijn. Zijn opvolger werd dr. Klaas Plantenga, in België geboren, maar komend uit Monstcr. In hetzelfde jaar kwam te Katwijk aan Zee de al 52-jarige heel- en vroedmeester Jes Lorenz Asmussen, die uit Sleswijk-Holstein afkomstig was en zijn praktijk ging uitoefenen in het pand waar later Schoorel woonde. Hij stierf al in 1865, twee kinderen nalatend, die onder voogdij van Plantenga kwamen. Deze verhuisde een jaar later naar het grote huis dat Schoorel in het binnendorp achterliet. Hij was toen al lid van de commissie van toezicht op het middelbaar onderwijs, dat men ogenschijnlijk niet te Katwijk zou zoeken. Maar het werd wel degelijk gegeven in het Jezuietencollege aan het Overrijn, bij de Katwijkers bekend als "Het Herenschool", kweekplaats van rooms-katholieke intellectuelen bij uitstek. Plantenga wist zich ook te sieren met de titel badarts, die hij van

Portret van H.E. de Ruiter Zijlker
Tekening Willy Sluiter 1924.

1878 tot 1886 droeg, maar die geen wezenlijke betekenis had. In 1885 stopte hij zijn praktijk en verkocht zijn huis aan dr. Lambert Vincentius Hoog, die evenwel al spoedig wonen aan zee prefereerde en een huis liet ontwerpen door de jonge Leidse architect H.J. Jesse, die naam had gemaakt met zijn ontwerp voor de Nieuwe Kerk in het zeedorp. Maar hij woonde er slechts kort en stierf al in 1890, op 30-jarige leeftijd. Zijn huis bleef wel een doktershuis, zelfs tot aan de grote afbraak van 1943. Na dr. Hoog praktizeerde er dr. Aart Johan van Walsem, door zijn vrouw geparenteerd aan de Katwijkse redersfamilie Meerburg (die overigens ook Leidse takken had) en na de eeuwwisseling lange tijd raadslid. Dat laatste kan ook gezegd worden van twee medici die aan het eind van de 19de eeuw optraden, namelijk dr. D.L. van Elk en de arts H.E. de Ruiter Zijlker. Met de arts Arie Mijnlief, die in 1894 in feite dr. Van Rhijn opvolgde, vormen zij het “sluitstuk” van deze verhandeling wat de medici betreft. Van Rhijn bleef nog wel wat oude klanten bedienen en stierf aldus in 1901 in het harnas, na een praktijk van rond 60 jaren!

Een apotheker

Uit het voorgaande moge blijken dat de te Katwijk gevestigde artsen steeds apotheekhoudend zijn geweest, hetgeen tot ver na 1900 het geval bleef. Pas in de dertiger jaren kreeg in het zeedorp een apotheek enigszins vaste voet, om weer door de gedwongen afbraak van 1943 te verdwijnen. Na de Tweede Wereldoorlog gingen jongere artsen geen extra zorg meer op hun hals halen. Maar in de 19de eeuw lag het nog anders. Wel vinden we omstreeks 1850 in Katwijk aan den Rijn een apotheker Petrus J. van Reuth (geb. 1809 te Breda) aan het Overrijn en later nog in een boerderijcomplex tussen Voorstraat en Achterweg, maar hij was om begrijpelijke redenen geen blijver. Al in 1851 vertrok hij naar Leiden.

De vroedvrouw van weleer

De vroegste gegevens omtrent de vroedvrouw stammen uit het begin van de 17de eeuw en betreffen de reeds genoemde chirurgijnsvrouw Anna de Leeuw van Coolwijk, die na de dood van haar man als vroedvrouw actief bleef, ook in het zeedorp, **waar** ze in 1652 nog werkzaam was. Deze lange loopbaan is later maar één maal overtroffen. Naast haar vermelden de kerkeraadshandelingen van het binnendorp in 1616 nog een “vroedvrouw Liedewijn”, maar daar blijft het bij. De opvolgsters zijn allen uit de 18de eeuw.

De rekening van Burgemeesters 1723-1725 vermeldt een Dieuwertje Sonneveld, die tot 1736 heeft gewerkt en f 60.0 per jaar ontving voor de verloskundige hulp aan de armen, wat veel minder was dan voor de latere Alijda van Veen, wed. Schaap, die f 150.0 kreeg. Deze werd in 1790 opgevolgd door Cornelia de Kleijn-Verhoef. In Katwijk aan Zee praktizeerde toen al lang Hendrina Roseboom, gehuwd met de gaarder der gemeenelandsmiddelen Gilles Ketting. In 1771 had deze Amsterdamse van geboorte haar diploma te Leiden behaald en de verloskundige praktijk heeft ze daarna ook persoonlijk ervaren, want ze schonk Gilles wel tien kinderen. Na haar overlijden werd in juli 1828 een openbare verkoping **van** roerende goederen” gehouden, Waar ook de joodse handelaren Levi Stokvis en Mozes Noest present waren en chirurgijn Arend Prins met een klisteerspuit naar huis ging. Die had Hendrina misschien wel 55 jaar gebruikt!

Een vroedvrouw is ongetwijfeld ook in vroeger eeuwen aan voorschriften gebonden geweest, maar een reglement is pas bekend uit 1840, door de raad gegeven voor de Genees-, Heel- en Verloskundige hulp aan de Armen. Daarbij werd de vroedvrouw onder het onmiddellijke toezicht van de armendokter geplaatst. Hij moest ook bij moeilijke gevallen worden geraadpleegd.

In de praktijk behoorde na 1811 ook de geboorteaangifte tot de taak van de vroedvrouw, zeker in Katwijk aan Zee, waar de mannen als regel op zee waren als hun kroost ter wereld kwam. Die aangifte moest binnen drie dagen na de geboorte geschieden, maar de vroedvrouw smokkelde wel eens en kwam dan met meer dan één aangifte op de in het binnendorp gevestigde secretarie. Dan behoefde ze de lange wandeling maar één maal te maken...

Eerder is al vermeld dat de vroedvrouwen ook zelf kinderen hadden. Voorbeelden zijn de genoemde Dieuwertje Sonneveld, die er wel zes had, evenals de opvolgster van de wed. Ketting, Adriana van Beelen, die met een kleermaker was getrouwd. Ze praktizeerde dertig jaar in het zeedorp, evenals de in 1868 benoemde Anna Mooij-Bekking. Die was toen al 41 jaar en dat was net wat B. en W. wilden. Ze zal wel bijdehand geweest zijn, want toen ze acht jaar draaide en vroedvrouw in Maassluis kon worden voor f 250,- per jaar, zei ze tegen de burgemeester dat ze voor dat bedrag wel in Katwijk wilde blijven. Maar dat ging toch niet door, ze kreeg er f 25,- bij. Uit de toen gevoerde correspondentie weten we dat ze buiten de armenzorg f 2,- per bevalling kreeg. Na haar kwam een nieuwe generatie vroedvrouwen, die meest in de 20ste eeuw hebben gewerkt.

Conclusie

In de beide Katwijken heeft de geneeskundige verzorging enkele perioden van diepgang gekend, speciaal tijdens epidemieën. Vanaf de eerste helft van de 18de eeuw lag het peil wel goed voor een plattelandsgemeente, hoewel meerdere malen een beroep op Leidse "specialisten" werd gedaan. Het getal van drie artsen op een bevolking die aan het eind van de besproken periode rond 8.000 zielen telde, was zeker niet hoog, maar is in een overwegend arm milieu wel verklaarbaar.

NOTEN

Gebruikte afkortingen:

NA = Notaricel archief

RA = Rechterlijk archief

1. Voor het onderwerp in algemene zin zij verwezen naar o.a. M.A. van Arkel, *Chirurgijns, wijf meesters, beunhazen en kwakzalvers* (Den Haag 1981).

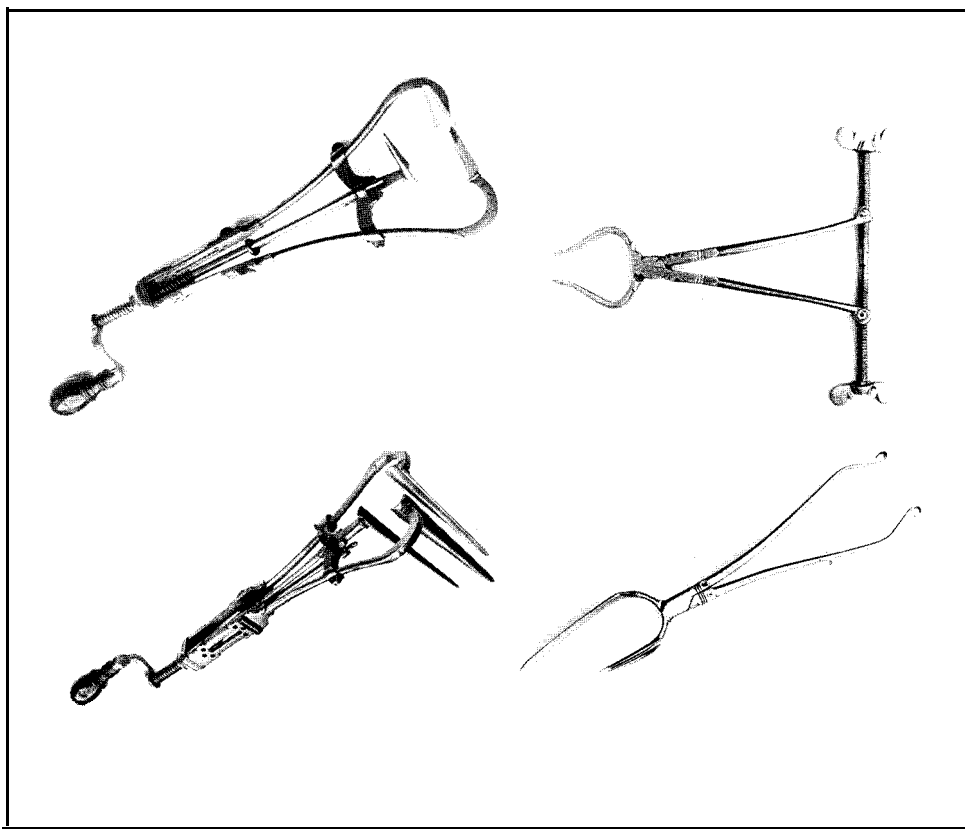
2. NA Leiden, nots. Pieter Dirksz van Leeuwen, 242 fol. 12, d.d. 15-1-1624 en poortboek Leiden, F, fol. 19v, d.d. 26-5-1606.

3. RA Katw. 31 Schependingboek d.d. 22-10-1703.

4. Financie van Holland 496 nr. 5.

5. NA Katw., nots. Carolus Boers d.d. 17-7-1728.

6. Voor het portret van dr. G. Le Maire zie mijn bijdrage in *Uit Leidse bron geleverd* (Leiden 1989) 465.
7. Arch. Heerlijkheid beide Katw. en het Zand, 86 d.d. 27-9-1743.
8. NA Katw. 5033 d.d. 1-41749.
9. RA Katw. 46 Crimineel Dingboek d.d. 24-11-1777.
10. RA Katw. 39 Schependingboek d.d. 28-3-1797.
11. RA Katw. 46 Crimineel Dingboek d.d. 8-2-1785.
12. NA Katw. 5046 d.d. 30-5-1804.
13. NA Katw. 5053 d.d. 31-12-1821.
14. NA Katw. 5053 d.d. 21-2-1822.
15. NA Katw. 5053 d.d. 29-5-1822.
16. NA Katw. 5057 d.d. 7-1-1828.
17. NA Katw. 5061 d.d. 30-9-1833.
18. Gem. Arch. Katw. 1898-1900.
19. Voor het levensverhaal van dr. Polijn Büchner zie W.A. Poort, *De droom van de dokter* (Katwijk 1979).
20. Uitvoeriger wordt over de epidemieën gehandeld in mijn *Vissen in Vrijheid. Katwijk van de Franse tot de Duitse tijd* (Katwijk 1988).
21. NA Katw. 5057 d.d. 1-7-1828.

Chirurgijnsvoorwerpen. Coll. Lakenhal. Zie ook blz. 221.

LIJST VAN MEDICI IN DE KATWIJKEN (17de-19de EEUW)

Zij kwamen onder diverse betitelingen voor, in de lijst als volgt afgekort:

a = arts
c = chirurgijn
g = geneesheer
h = heemeester

m = medicinae doctor
v = vroedmeester
vm. = vermelding
* : ook elders in deze lijst

Katwijk aan den Rijn

1609- Frederick Jansz. c
ca. 1625
ca. 1619- Hendrick Rooden c
na 1635
ca. 1665- Hendrick Schevichoven c
na 1686
1667-1690 Gerrit Grtsz. van Ervervelt c
vm. 1671 Matthias Jansz. c
1690-1718 Jacobus van Berkelo c
1718-1773 Gerrit Le Maire c/m
vm. 1729 Hendrik Menting c
1743-1749 Cornelis Le Maitre c
1749-1799 Hendrik Dankaarts c
1762-1778 Gerard Toussijn m
1782-1786 Olivier Eickma m
1796-1813 Arend Prins c
1789-1796 Lodewijk Antoon Gerdessen c

1817-1828 Arend Prins*
1821-1840 Bernardus Prins c
1826-1838 Pierre Henri Zeewoldt h/v
1828-1830 J.G.H. Swaan g/h/v
1832-1836 Willem Nieuwenhuisen h/v
1834-1836 Johan Pieter Sommer g/h/v
1838-1866 Cornelis Schoorel g/h/v
1838-1856 Hermanus Polijn Büchner m
1856-1901 Hendrik Bernardus van Rhijn m
1856-1885 Klaas Plantenga m
1885-1887 Lambert Vincentius Hoog m

Katwijk aan Zee

1738-1742 Johan Valentijn Roth c
1741-1745 Johannes Meurs c

1780-1791 Abraham Woltgraft c
1780-1805 C.C. Schaddee van Doorn m
1794-1817 Jan Hendrik Berckenkamp c
1797 Wilhelm Snijders m
1807-1811 J.C. van Starkenburg g/v
1807-1822 Matthijs Jansz. van Bochove c
1815-1840 Joh. Abraham de Meijer m

1840-1856 Hendr. Bern. van Rhijn*
1856-1865 Jes Lorenz Asmussen h/v
1866-1889 Cornelis Schoorel*

1887-1890 Lamb. Vinc. Hoog*
1889-1894 Aart Johan van Walsum a
1889-1919 Dirk Lambert van Elk m
1894 Arie Mijnlieff a
1894-1935 Hommo Eltjer de Ruiter
Zijker a
1908-1926 Aart Johan van Walsem*

Kloksteeg 19. Foto D.J. Noordam 1992.

DE LEIDSE MONUMENTEN EN HET LEIDSE STADSGEZICHT

Veranderingen in het stadsbeeld in 1991

door

E.J. Veldhuyzen

In 1991 ging het renoveren van een aantal beschermde monumenten en beeldbepalende panden op dezelfde voet door als in de voorgaande jaren.

In het oudste deel van de binnenstad, de "Pieterswijk", werden van *Breestraat* 72 de kappen gerestaureerd.

Bij *Breestraat* 95 werd binnen de bestaande omlijsting de winkelpui gewijzigd en met een passend en speels reclame-motief opgesierd.

Breestraat 157 kreeg een nieuwe winkelpui met luifel en een sprekende reclame (lepel en vork).

Gerecht 13, een pandje op de hoek van de Lokhorststraat en de Muskadelsteeg, heeft door zijn driehoekige plattegrond een interessante indeling. Bij de renovatie van dit pand werd een deugdelijke kapconstructie aangebracht.

Van *Kloksteeg* 3, "La Cloche", werd het achterhuis, dat in de loop der jaren tot pakhuis was gedegradeerd, weer opgeknapt en ingericht tot kantoorruimte.

Kloksteeg 19, een woonhuis met een eenvoudige maar statige, gepleisterde lijstgevel met T-venster met afgeronde bovenhoeken, werd geheel gerestaureerd. Het schilderwerk aan de voorgevel is in gedistingeerde kleuren (donkergroen, crème en gebroken wit).

Bij *Nieuwsteeg* 1 werd de laatste fase van een jarenlange restauratie afgerond, waarbij een achterkamer en de stoep voor het huis in stijl werden hersteld.

Van *Papengracht* 26, een woonhuis met een bakstenen lijstgevel met T-vensters, werd de kap van het achterhuis vernieuwd.

Van *Pieterskerkgracht* 26 werd de kap vernieuwd. Opmerkelijk is het aardig ingepaste moderne bovenlicht met glas-in-lood dat boven de voordeur prijkt.

Van *Rapenburg* 2 werden de voor- en achterkamer verbouwd, waarbij aanvankelijk beide schitterende originele schoorsteenmantels sneuvelden, maar er op aandringen van de afdeling Monumentenzorg één werd teruggeplaatst.

Nieuwe Rijn 55-58. Foto D.J. Noordam 1992.

Rapenburg 50 is een huis dat ingericht is voor studentenbewoning. Het werd geheel gerenoveerd.

Rapenburg 120 en 122, welke bewoond worden door studentes, werden geheel gerenoveerd, waarbij de talloze monumentale onderdelen van het inwendige werden gespaard.

Steenschuur 1 werd gerenoveerd en in drie wooneenheden (op elke bouwlaag één) gesplitst.

In de beide "Pancraswijken" werd van *Hooigracht 82* de karakteristieke bouwvallige tuinmuur aan de Middelweg herbouwd in de oorspronkelijke staat.

Nieuwe Rijn 55 en 56 zijn twee gemeentelijke monumenten met eenzelfde voorgevel. De woonhuizen werden gerenoveerd en in wooneenheden ingedeeld. De beide, in de loop der jaren verminkte winkelpuien werden in zoverre hersteld, dat de oorspronkelijke omlijstingen met de granieten penanten en karakteristieke decoratie weer in het zicht kwamen en een acceptabele indeling van deur en raampartijen werd aangebracht. Interessant is dat op het achterterrein een laat-middeleeuws huis staat met inwendig een moer-

en kinderbintenplafond met fraaie gotische consoles. Ook dit huis werd gerenoveerd, waarbij de achterliggende overdekte binnenplaats weer open terrein en tuin werd.

Ook *Nieuwe Rijn 57 en 58* (twee rijksmonumenten) werden gerenoveerd en in wooneenheden ingedeeld. De begane grond kreeg weer een winkelbestemming, waarbij de bestaande winkelpuien werden gerestaureerd. Vooral nr. 58 met zijn geheel gerestaureerde klokgevel en karakteristieke winkelpui uit ca. 1900 is het aanzien waard.

Nieuwe Rijn 75, een woonhuis met een bakstenen tuitgevel, werd gerenoveerd.

Nieuwe Rijn 76, een woonhuis dat voorheen als voorruimte en toegang voor een daarachter staand kerkgebouw fungeerde, werd weer geheel voor bewoning geschikt gemaakt. Opvallend zijn de spitsboogvormige muuropeningen op de begane grond. Hoewel de nrs. 75 en 76 een verschillende voorgevel hebben, zijn het oorspronkelijk tweelinghuizen, met eenzelfde indeling. Bij de sloop van het daarachterstaande kerkgebouw kwam de gelijkenis van de restanten van identieke achtergevels aan het licht.

*Oude Rijn 31 (voorzijde).
Foto D.J. Noordam 1992.*

Uiterstegegracht 143. Foto D.J. Noordam 1992

Oude Rijn 31, een pakhuys dat voorheen overkapt was met shed-daken, kreeg een zeer eigentijdse dakopbouw. waarbij geen rekening is gehouden met het klassieke karakter van het pand.

Uiterstegegracht 143, een woonhuisje met een klokgevel en een gepleisterde zijgevel op de hoek van de Molenwerfsteeg werd gerenoveerd. Het pandje met een aardige levensboom in het bovenlicht boven de voordeur is een lust voor het oog. De ramen en de deuren zijn in een donkergroene kleur geschilderd.

Uiterstegegracht 162 is het laatste huisje van het rijtje reeds gerestaureerde pandjes, dat gerenoveerd werd, zodat nu een reeks van aaneensluitende opgeknapte gevels de straatwand hier ter plaatse siert.

Vestestraat 44, een hoekhuis aan de Groenesteeg uit het begin van deze eeuw, werd gerenoveerd, waarbij de vensters werden vervangen door aluminium kozijnen en ramen in wit en groen, met een detaillering en een raam-

indeling door roeden die het oorspronkelijke karakter weliswaar benaderen, maar het oorspronkelijke aanzicht toch niet terughalen.

In “Maredorp” kreeg het Brugwachtershuisje / voormalige politiepost van de *Grote Havenbrug* een nieuwe bestemming (HALT, sociaal bureau voor jongeren), waarbij een herindeling noodzakelijk was. Toch kon een aantal authentieke bouwdelen, zoals de betegelde schoorsteenschouwen, de trap en de betegelde wanden van dit beschermde monument in de stijl van de Amsterdamse School gehandhaafd blijven.

Haarlemmerstraat 201 kreeg een nieuwe invulling van de winkelpui tussen de bestaande natuurstenen hoekpenanten.

Koddestee 26 en 28, twee woonhuisjes, ondergingen een totale renovatie, waarbij zij werden verheeld tot één woning.

Van *Oude Rijn 56*, het uit 1904 daterende bankgebouw van de voormalige Leidse Spaarbank, met zijn karakteristieke stijl, werd de bovenverdieping verbouwd en weer voor bewoning geschikt gemaakt.

Oude Vest 181, een groot oud woonhuis met in het midden een voorname toegangsdeur met aan weerszijden twee vensters en met pleisterwerk gedecoreerd, werd geheel voor bewoning hersteld. Daarbij werd de in het verleden aangebrachte bedrijfsingang links van de voordeur weer verwijderd en vervangen door twee vensters, zodat de gehele voorgevel weer een gaaf en symmetrisch beeld geeft.

Van *Oude Vest 233* werd de kap vernieuwd en de voorgevel gevoegd.

Vollersgracht 17 werd in zelfwerkzaamheid gerenoveerd.

In de “Camp” werd van *Haarlemmerstraat 47* de kap gerestaureerd.

Van *Haarlemmerstraat 81* werd de achterkap hersteld, terwijl de winkelpui in aangepaste stijl werd gewijzigd.

In de “Academiewijk” is *Vijfde Binnenvestgracht 20* (“De Blauwe Schuit”) een merkwaardig huis op een driehoekige plattegrond, waardoor het een heel opmerkelijk scheluw dak heeft, dat aan de ene kant heel smal is en aan de andere zijde breed uitloopt. Dit dak was vernield door een omgevallen boom. Nu zijn het hele casco en de gevels gerestaureerd.

Op *Noordeinde 25* verrees aan de zijgevel tussen de daken van het voor- en achterhuis een dakopbouw in fel gele kleur geschilderd.

Van *Noordeinde 42* werd de kap gerestaureerd.

Aan de *Oude Varkenmarkt* ter plaatse van *3t/m 7* is een nieuw woningbouwcomplex verzezen. Voorheen had hier een aantal pandjes met een bedrijfsbestemming gestaan.

*Vijfde Binnenvestgracht 20, "De Blauwe Schuit". Het merkwaardige scheluw dak is nog enigszins te zien.
Foto DJ. Noordam 1992.*

Rapenburg 5 en 7, twee tot één complex verheelde panden voor studentenbewoning, werden gerenoveerd.

Rapenburg 17, een klein pandje met op de begane grond een winkelruimte, werd ten behoeve van de gewijzigde winkelbestemming verbouwd.

In het stadsdeel "Nieuwland" werd *Boisothkade 8*, een typisch huis van omstreeks 1900, uitkijkend op de singel, geheel in oude luister gerestaureerd.

Doezastraat 3, een 19de-eeuws huis met een rijke kroonlijst, waarvan de bovenste vensters in het fries steken, met een hardstenen plint en aan de rechterzijde van de gevel een afgeronde hoek met vensters waarin zich gebogen glas bevindt, kreeg op de begane grond een restaurantfunctie. De vensters werden daarbij gewijzigd in openslaande deuren.

Doemstraat 34 werd geheel gerestaureerd en weer een gewoon woonhuis. Zowel het inwendige als het uitwendige werden zorgvuldig hersteld, waarbij de bestaande dakkapellen werden uitgebreid en de schoorsteen bovendaks een bekroning kreeg.

In “Noordvest” werd van *Beestenmarkt 7* de bovenwoning verbouwd en de kap en gevel gerestaureerd.

Kort Galgewater 22, de Stadstimmerwerf, een gebouw dat vanaf de bouw in de 17de eeuw de werk- en bergplaats van de stadstimmerman en later van Gemeentewerken was, werd tot bejaardenwoningen verbouwd. Bij de herindeling moest een groot aantal concessies aan het monumentale karakter gedaan worden. Het gebouw is behouden, maar het karakteristieke beeld en de sfeer zijn zowel inwendig als uitwendig geweld aangedaan.

Aan de *Langegracht nrs. 93 t/m 107* verrees ter plaatse van een aantal oude kleine woninkjes een nieuw wooncomplex in wit-gele steen.

Lange Scheistraat 7, een bedrijfsgebouwtje, werd verbouwd waarbij een heel merkwaardige “tempelachtige” opbouw op het plattedak werd opgetrokken.

Van *Oude Singel 32*, de Lakenhal, werd ten behoeve van de Rembrandtentoonstelling het voorplein met een glazen kap overkapt. Het is de bedoeling dat deze overkapping tijdelijk is, omdat de monumentale waarde van een open voorplein hoog geacht wordt.

Feestelijke opening van de gerestaureerde Kleine Havenbrug. Foto's Ingrid W.L. Moerman 1991.

Oude Singel 58, 64, 66 en 68, vier studentenhuizen, werden gerenoveerd. Nummer 64 heeft een mooie geschilderde lijstgevel. In de hal van nummer 66 werden de muurschilderingen gerestaureerd.

Oude Singel 114, een smal woonhuisje met een bakstenen klokgevel tussen grote panden, werd gerenoveerd.

Oude Singel 122, eveneens een klein woonhuis met een bakstenen lijstgevel, onderging een renovatie.

In het noordoostelijk binnenstadsdeel "Zijloord" werd *Oude Herengracht 24*, een woning bijna op de hoek bij de Haven, geheel gerestaureerd, waarbij de dichte panelen van de bedrijfsdeur door glasruiten zijn vervangen.

Kijfgracht 2 en *Zuidsingel 28* waren twee krotten, die geheel gerestaureerd zijn. De rood geschilderde bakstenen voorgevel en geelgeschilderde gepleisterde zijgevel met een blauw pannendak en twee dakkapellen, waarvan één met zijwangen, vormen nu een mooi geheel.

Na de Scheluwbrug werd nu ook de Kleine *Havenbrug*, één van de twee draaibruggen in de binnenstad, geheel gerestaureerd, waarbij op de vier hoekpunten de oude stadslantaarns het monument met zwier opluisteren.

In “Zuid-Rijnevest” (tussen de Nieuwe Rijn en de Zoeterwoudse Singel) werd *Vierde Binnenvestgracht 36*, een eenvoudig huisje met een bakstenen klokgevel, inwendig hersteld en gerenoveerd.

Van *Nieuwe Rijn 94*, waar in de kelder nog funderingsresten van een oude stadsmuur te vinden zijn, werd de begane grond verbouwd. In de bovenlichten van de winkelpui bevindt zich nog het karakteristieke glas-in-lood uit de eerste helft van deze eeuw.

Spilsteeg 17 werd vervangen door een open houten loods met een puntgevel en een zadeldak, waardoor de oude contouren van een woonhuisje herkenbaar bleven.

Een illustratie uit het in 1991 verschenen Doek 'Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid', voorstellende een spinster, met naast zich gehaspelde strengen. Gravure Geertruid Roghman, midden 17de eeuw.

BIBLIOGRAFIE VAN LEIDEN OVER 1991

Er verschijnen jaarlijks vele publikaties over Leiden. Het leek de redactie een goede gedachte die boeken en artikelen die de Leidse geschiedenis betreffen, in de breedste zin, in een bibliografisch overzicht in het *Leids Jaarboekje* op te nemen. Een nieuwe vaste rubriek dus. Geheel nieuw is het initiatief overigens niet. Vóór 1966 werd er ook in het *Leids Jaarboekje* literatuur over Leiden (en omgeving) opgenomen.

De bibliografie in het *Leids Jaarboekje* bevat in principe de uitgaven van het afgelopen jaar, in dit eerste geval dus van 1991. Als er iets over het hoofd is gezien zal in een volgend jaar een aanvulling worden opgenomen.

Artikelen uit de dag- en weekbladen zijn niet opgenomen. Wel zijn deze verwerkt in de bibliotheekcatalogus van het Gemeentearchief.

De hieronder gebruikte afkortingen G.B. en *L.J.* staan voor resp. *Genealogische Bijdragen Leiden en omgeving* (Tijdschrift van de afd. Rijnland van de Nederlandse Genealogische Vereniging) 6 (1991) en *Leids Jaarboekje, Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 83.

Algemeen

Leiden. Toeristisch boek over Leiden (Rotterdam 1991).

Bestuur en politiek

Marsilje, J.W., "Aangelijnd in middeleeuws Leiden. De houding van de magistraat ten opzichte van de hond in de periode tot 1573". In: *L.J.* 1991.

Bouw- en huizengeschiedenis

Baar, P.J.M. de, "Korte geschiedenis van het pand Apothekersdijk 27". In: *G.B.*, nr. 4, 1991.

Downer, W., "Korte geschiedenis van het pand Oude Vest 19". In: *G.B.*, nr. 3, 1991.

Downer, W., "Oude Rijn 90, geschiedenis van een Leids huis". In: *G.B.*, nr. 1, 1991.

Dröge, J.F., "De bouwgeschiedenis van het Rooms-Katholieke Wees- en Oude-liedenhuys aan de St. Jacobsgracht te Leiden". In: *L.J.* 1991.

Pelle, C.J., "Iets uit de geschiedenis van het huis Gerecht 4". In: G.B., nr. 2, 1991.

Cultuurgeschiedenis

Donkers, J., *Overzicht van het archief en beeldmateriaal van de Vereniging Oud Leiden gedeponeerd in het Gemeentearchief* (199 1) .

Huisman, A. en J.M. Koppenol, *Daer compt de Lotery met trommels en trompetten! Loterijen in de Nederlanden tot 1726* (Hilversum 1991).

Kroon, C., *Bibliografie van Leidse uitgevers - boekdrukkers - boekverkopers - bibliotheken en boekvermamelers* (Hazerswoude 199 1) .

Museum Boerhaave Leiden (Leiden 1991) . Catalogus.

A.M. Coebergh van den Braak, *Petrus Bloccius. Praecepta formandis puerorum moribus perutilia* (Leuven 1991).

Wentink, K., *Onder de wiken van "De Valk". Een geschiedenis van molenmuseum "De Valk " 1966-1991. Molen "De Valk " 1743-1993* (Leiden 1991) .

Genealogie

Baar, P.J.M. de, "Beknopte genealogie Brandt". In: G.B., nr. 7, 1991.

Baar, P.J.M. de, "Beknopte genealogie van het lakenverversgeslacht Van Noort". In: G.B., nr. 5, 1991.

Baar, P.J.M. de, "Stamreeks Privé". In: G.B., nr. 4, 1991.

Baar, P.J.M. de, "De families van Rembrandt van Rijn en Jan Lievens". In: G.B., nr. 7, 1991.

Baar, P.J.M. de en W.F. van Zegveld, "Zwitsers te Leiden; het Zwitsers-Leidse geslacht Aeberli, Eberli, Ebberlee". In: *De Nederlandsche Leeuw* 108, nr. 10-11 (1991).

Brakel, J.P. van, "Acht maal A en dwars door Rijnland. Stamreeks maternel van Adriana Teunesdr. Griffioen". In: G.B., nr. 1, 1991.

Hellendoorn, J.W.H., *Aalbersberg en Aalbertsberg. Genealogie van het geslacht Aalbertsberg. Deel 1, De Valkenburgse tak* (1991).

Hengstmengel, J., "Schotanus in Leiden" (afl. 1). In: *Aldfaers Erf, Orgaan van de Schotanus-Stichting* 114 (1991).

Heuvel-van Weerlee, A.J. van den, "Het huis Hooigracht 92 en enkele van haar bewoners". In: G.B., nr. 5, 1991.

Poelgeest, A. van, "Leidse Van Wassenaers". In: G.B., nr. 3, 1991.

Prins, B., "Genealogische aantekeningen van Cornelis van Alckemade" (deel 1) In: G.B., nr. 2, 1991.

Prins, B., "Familieaantekeningen De Bane". In: *G.B.*, nr. 5, 1991.

Prins, B., "Genealogische aantekeningen: Van Leyden". In: *G.B.*, nr. 4, 1991.

Prins, B., "Stamboom van de bezitters van de Barbaraprebende in de Hooglandse kerk. In: *G.B.*, nr. 5, 1991.

Prins-de Haan, T.W., "Kwartierstaat Bousie". In: *G.B.*, nr. 7, 1991.

Prins-de Haan, T.W., "Florys Joppen, de geschiedenis van een Leidse varkens koper en zijn familie". In: *G.B.*, nr. 5, 1991.

Prins-de Haan, T.W., "Kwartierstaat en afstammingsreeks Klinkhamer". In: *G.B.*, nr. 7, 1991.

Prins-de Haan, T.W., "Stamreeks Paats (Delft, Leiden)". In: *G.B.*, nr. 2, 1991.

Reichardt, C.A., "Kwartierstaat van Johannes Coenraad Wende (1829-1885)". In: *G.B.*, nr. 1, 1991.

Wierdeman Molendijk-van der Ploeg, A.G., "Fragment-genealogie Van Pelt". In: *G.B.*, nr. 2, 1991.

Kunstgeschiedenis

Lameer-Brakel, J.J., "Het groene driestel van de St. Petruskerk te Leiden. Herkomst en datering van drie liturgische gewaden". In: *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie*, 45, (1991).

Straten, R. van, "Rembrandt's 'Leidse historiestuk'. Een iconografisch standpunt". In: *L.J.* 1991.

Vogelaar, C. (ed.), *Rembrandt en Lievens in Leiden. "Een jongen edel schildersduo". Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in het Stedelijk Museum De Lakenhal te Leiden, van 4 dec. 1991-1 maart 1992* (Zwolle/Leiden 1991).

Literatuur

Hotz, F.B., *De vertekening* (Amsterdam 1991). Roman.

Zitman, Jan, *De groeten aan Leiden* (Leiden 1991). Gedichten met pentekeningen van Annet Lange.

Onderwijs en wetenschap

Hengstmengel, J. en R.M. Benata Hengstmengel-Koopmans, "Een Friese familie in het zeventiende-eeuwse Leiden: Professor Bernardus Schotanus en zijn gezin". In: *L.J.* 1991.

Personalia

Ambts-tijd in vogelvlicht. Bij het afscheid van *mr. H. Lodder als secretaris van Leiden*. 7 nov. 1991.

Bosman-Jelgersma, H.A., "Dirck Cluyt. De eerste Leidse hortulanus". In: *L.J.* 1991.

Linden, H. van der, "In memoriam Anton Bicker Caarten". In: *L.J.* 1991.

Masurel, G.J., "Johannes Tiberius Bodel Nijenhuis (1797-1872). Portretten van Nederlandse boekverzamelaars deel 2". In: *De Boekenwereld* 8, nr. 2 (1991).

Sociaal-economische geschiedenis

Heck, C.H.D.J. van en P.J.M. de Baar, 1891-1991. *Honderdjaar sociale woningbouw in Leiden: Van Werkmanswoningen, Eensgezindheid en Leidse Woningstichting tot Woningbouwvereniging Leiden* (Leiden 1991).

Keuning, E. de, "Scheepswerf Gebroeders Tijssen: een monument dat leeft". In: *L.J.* 1991.

Laaken, P.U. van der en B.N. Leverland, *Inventaris van het archief van de firma Jacob en Abraham Le Poole en dat van de familie Le Poole 1680-1936* (1959) (Leiden 1991).

Pot, G.P.M., "Door honger gedreven? Voedseloproeren te Leiden in 1709 en 1740". In: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 17, nr. 2 (1991).

Pot, Bz., C.W. van der, *Een zilveren jubileum. Bijdrage tot de geschiedenis van de volkshuisvesting in Leiden* (Leiden 1991).

Moes, J.K.S. en B.M.A. de Vries (ed.), *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht 1991).

Vervoorn, Joop, *100 jaar Leiden buiten de veste (1891-1991)* (Leiden 1991).

Overige

Baar, P.J.M. de, "Het vonnis uit 1595 tegen de hond 'Provetie' gereviseerd". In: *L.J.* 1991.

Sicking, L.H.J., " '... binnen der stede van Leyden, op de Vliet, an de Vest . ..'. Een lokaal-topografisch onderzoek naar het Consciëntieplein in de 15de en 16de eeuw". In: *L.J.*, 1991.

ADVERTENTIES

RUIM 50 JAAR

HARTWIJK

**UITGEBREIDE
SORTERING**

**GASHAARDEN
GASFORNUIZEN
GASGEISERS**

*

**WASAUTOMATEN
CENTRIFUGES
VAATWASMACHINES**

*

**GEREEDSCHAPPEN
HUISHOUELIJKE-,
LANDBOUW- EN
TUINARTIKELEN**

**GROTE KEUZE VOOR DE
DOE-HET-ZELVERS**

*

**ALLE AANSLUIT-
MATERIALEN VOOR
GAS, WATER, ELEKTR.
EN SANITAIR**

*

**VAKKUNDIGE
VOORLICHTING**

*

**GARANTIE VOOR
PRIMA SERVICE**

*

**LANDELIJK ERKEND
INSTALLATEUR**

*

**DE ZAAK MET
GROTE KORTINGEN**

Het bekende speciale Leidse adres voor vakman en amateur

HARTWIJK

RUIME PARKEERGELEGENHEID

LEIDEN ■ NIEUWE BEESTENMARKT 7-11

TELEF. 071-126627

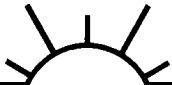
- RESTAURATIE
- NIEUWBOUW • RENOVATIE
- VERBOUW
- UTILITEITSBOUW

B.V. AANNEM INGSBEDRIJF

DU PRIE

ADMIRAAL BANCKERTWEG 23 LEIDEN
TEL. 071-222919

Pasteur Reizen

Verhuur van luxe touringcars van 30 t/m 84 personen
voor elk vervoer in binnen- en buitenland tegen zeer
aantrekkelijke prijzen.

Schoolreizen, excursies, studiereizen en uitstapjes voor
bejaarden zijn bij ons in deskundige handen.

Geheel vrijblijvend geven wij u gaarne offerte voor elk
gewenst vervoer.

Vraag ons dagtochtenboekje, het gehele jaar door
bieden wij een zeer gevarieerd programma.

Stationsweg 108 Tel. 070-384131313892222
Laan van Meerdervoort 558a Tel. 070-3614646

BOUWEN MET HUURMAN. DAAR KOMT IETS MOOIS VAN.

Huurman /Leiden B.V.

Rooseveltstraat 36, 2321 BM Leiden.

Telefoon: 071-76 93 41.

Vraag naar de heer J. Hopman.

Succesvol ondernemerschap vraagt om inventiviteit. Van alle partijen.

Een economie zonder ondernemers is even moeilijk denkbaar als ondernemers zonder inventiviteit. Vanuit dit vertrekpunt verzorgen de accountants, belastingadviseurs en management consultants van Deloitte & Touche hun financieel-zakelijke dienstverlening. Alert, betrouwbaar en constructief ondersteunen zij meer dan 40.000 cliënten. Van multinational tot midden- en kleinbedrijf. Van overheden tot non-profit organisaties.

Deloitte & Touche opereert vanuit 60 vestigingen, verspreid over het hele land. Uw adviseur zit dus altijd dichtbij. Wat niet wegneemt dat hij gebruik maakt van de verzamelde kennis en ervaring van de gehele organisatie. En van de expertise van ons internationale netwerk Deloitte Touche Tohmatsu. Wenst u meer informatie over onze financieel-zakelijke dienstverlening, neemt u dan contact op met Deloitte & Touche, Kanaalpark 143, 2321 VJ Leiden. Telefoon: 071-352352.

Deloitte &
Touche

De andere manier van werken

ACCOUNTANTS BELASTINGADVISEURS MANAGEMEN CONSULTANTS

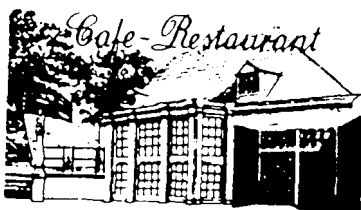

CREDIT LYONNAIS BANK
NEDERLAND

Hoofdkantoor: Coolsingel 63, Rotterdam.
85 Kantoren in Nederland.

Leiden, Doezastraat 1, 071-131641.

Behorend tot de Credit Lyonnais Groep
met kantoren en affiliaties over de
gehele wereld.

KOETSUIS

de "Burcht"

LEIDEN

BURGSTEEG 13

*Sfeervol café restaurant
uniek en centraal gelegen
aan de voet van de Burcht.*

*Bij uitstek geschikt voor
lunches, diners, buffetten.
Ruime gezellige aparte zaal.*

Informatie en reserveringen:

077 - 121688.

**Costumier/Grimeur
Toneel- en
gelegenheidskleding.**

Ook voor dames
**cocktail- en avond-
kleding.**

**WIM
HOPPEZAK EN ZN.**

Pieterskerkgracht 18, 2311 SZ Leiden

Telefoon 071-125111

PIANO'S VLEUGELS

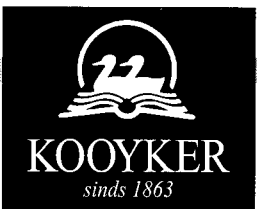
ruime keuze o.a. Grotrian-Steinweg,
Pfeiffer, Schimmel, Yamaha, Petrof,
Rameau

*Leverantie en onderhoud van de
Yamaha vleugelen Yamaha piano in de
Schouwburg.*

W. Barning

Leidse Pianohandel sinds 1921
Stationsweg 11-17 Leiden 071-122858.

Ook muziekinstrumenten en bladmuziek.
Audio - Video
CD Klassiek

KOONYKER
sinds 1863

**Algemene en Academische
Boekhandel**

In het hart van de Randstad vindt u één van de grootste
voorraadhoudende Boekhandels voor Universiteit en HBO.

BREESTRAAT 93,
23 11 CK Leiden.
tel.: 071 - 160 500, fax: 144 439.

Deze uitgave werd voor u verzorgd door:

Grafaria, fotozetterij & drukwerkverzorging

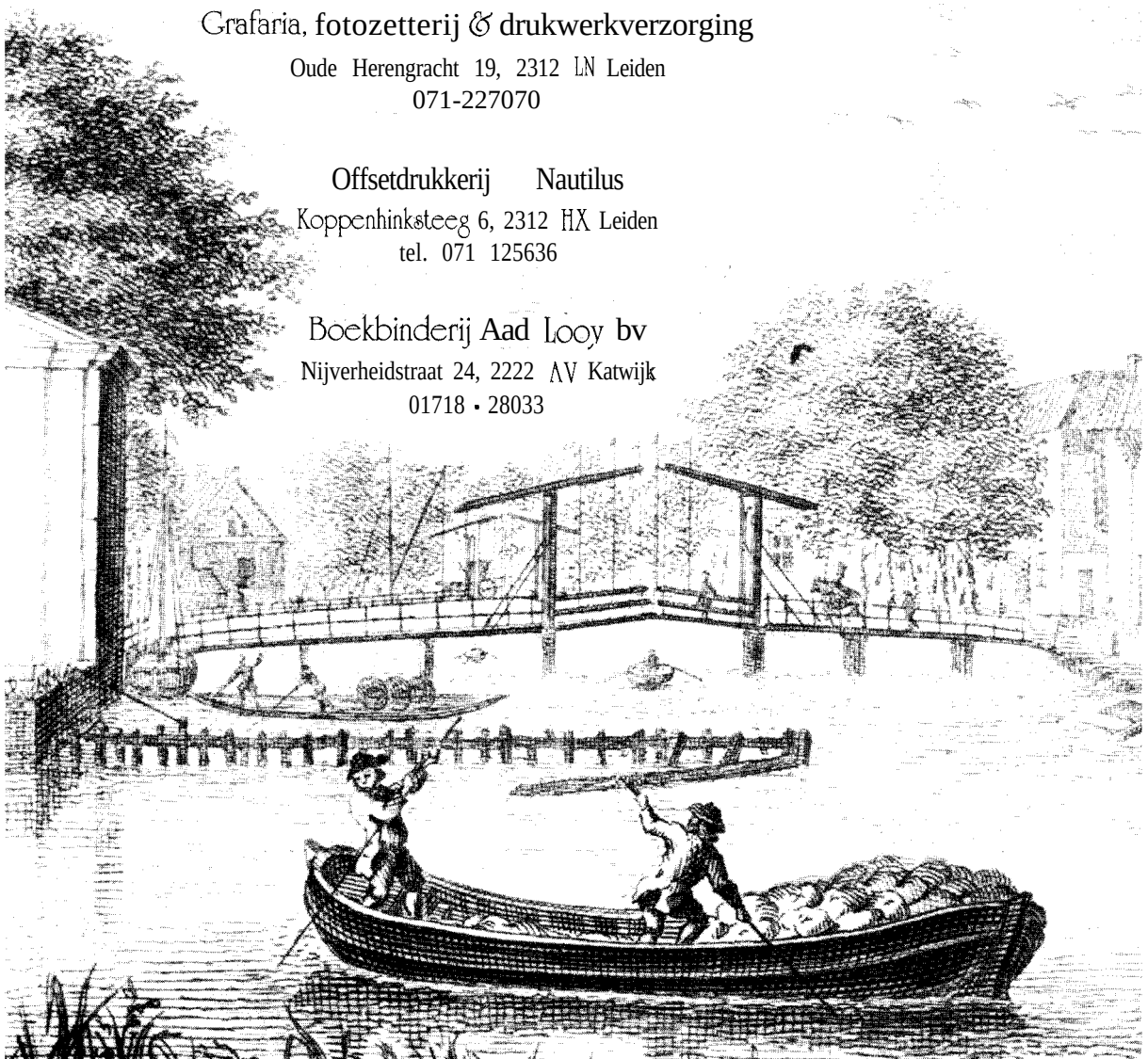
Oude Herengracht 19, 2312 LN Leiden
071-227070

Offsetdrukkerij Nautilus

Koppenhinksteeg 6, 2312 HX Leiden
tel. 071 125636

Boekbinderij Aad Looy bv

Nijverheidstraat 24, 2222 AV Katwijk
01718 • 28033

DE AUTEURS

Mr. M.H.V. van Amstel-Horák is amateurhistoricus, voornl. werkzaam bij het Hoogheemraadschap van Rijnland.

J.P. van Brake¹ is historisch adviseur van de gemeente Katwijk en auteur van vele publikaties over Katwijk.

Drs. Frank van Deijk studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit van Leiden. Thans is hij assistent-conservator van de historische afdeling van het Stedelijk Museum De Lakenhal.

Drs. R.E.O. Ekkart is directeur van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie.

Mw. drs. S.M.C. Leupen studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit van Leiden met als hoofdrichting middeleeuwse geschiedenis.

Dr. DJ. Noordam is als sociaalhistoricus verbonden aan de Rijksuniversiteit van Leiden.

Prof. dr. P.F.J. Obbema is conservator westerse handschriften van de Leidse Universiteitsbibliotheek en emeritus hoogleraar hulpwetenschappen der geschiedenis te Nijmegen.

Mr. J. le Poole studeerde rechten in Leiden. Vanaf 1945 was hij werkzaam ten dienste van justitie, hoger onderwijs en volksgezondheid.

Drs. P.T.E.E. Rosenberg is als bouwhistoricus verbonden aan de Vereniging Hendrick de Keyser.

Drs. Cor Smit studeerde sociaal-economische geschiedenis te Leiden en publiceert regelmatig op dit gebied.

Dr. J.A.M. Snoek is verbonden aan een afdeling voorlichting van de Technische Universiteit Delft. Hij is gepromoveerd op een godsdiensthistorisch onderwerp.

Drs. Carla van der Stap is free-lance fotohistoricus. Zij studeerde kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

E.J. Veldhuyzen is werkzaam bij de afdeling Monumentenzorg van de gemeente Leiden.

Dr. J.W. Veluwenkamp is als universitair docent verbonden aan het Arctisch Centrum van de Rijksuniversiteit Groningen.

Kees Walle is als consulent samenlevingsopbouw werkzaam bij de Stichting Welzijn Leiden.

Voor de richtlijnen voor publikatie in het *Leids Jaarboekje* kan men zich wenden tot de redactieleden (vermeld op blz. 7).

INHOUD

<i>Voorwoord</i>	5
Vereniging Oud Leiden	6
Bestuur en commissies	6
Correspondenten in Rijnland	9
Verslag van de Vereniging Oud Leiden over 1991	10
Jaarrekening 199 1	16
Korte Kroniek van Leiden en omstreken over 1991	18
In memoriam Egbert Pelinck	24
In memoriam mr. H.A.C. Branderhorst	27
In memoriam Herman Kleibrink	30
Het Leidse Cellebroedersklooster <i>door S. M. C. Leupen</i>	32
Een handschrift van het Leidse Begijnhof <i>door P.F.J. Obbema</i>	50
Bewoningsgeschiedenis van Vliet 9 <i>door M.H. V. van Amstel-Horák</i>	61
Vliet 9, een "doodgewoon" huis uit de vroege zeventiende eeuw <i>door P. T.E.E. Rosenberg</i>	81
Twee portretten door Pieter van Slingelandt <i>door R.E.O. Ekkart</i>	92
"Op het ontijdig sneuvelen van den kloekmoedigen en welbewetenschapten iongeling Cornelis Mina" <i>door Frank van Deijk</i>	99
De Leidse lakenondernemer Daniël van Eys, 1688/1739 <i>door J. W. Veluwenkamp</i>	108
Dominicus Dieudonné <i>door J. A. M. Snoek</i>	125
Revolutie in Leiden. De twee omwentelingen van 1795 <i>door Kees Walle</i>	133
Een gezond lichaam of een reine geest. Kruistochten tegen onzedelijkheid in Leiden. 1. 1811-1889 <i>door D.J. Noordam</i>	150
Thorbecke en de opvolging van burgemeester Tieboel Siegenbeek <i>door Cor Smit</i>	182
Katharina Eleonore Behrend (1888-1973) <i>door Carla van der Stap</i>	190
Twee studentenhuizen in bezettingstijd. Johannes Berlage (1913-1943) en zijn hospita's <i>door J. Ze Poole</i>	201
Dokteren in een dorp. De medische praktijk in de Katwijken 1600-1911 <i>door J.P. van Brakel</i>	215
De Leidse monumenten en het Leidse stadsgezicht. Veranderingen in het stadsbeeld in 1991 <i>door E.J. Veldhuyzen</i>	236
Bibliografie van Leiden over 1991	247
Advertenties	251
De auteurs	261
	263